

મુદત અને પ્રકાશક
જીવજીત કાયાભાર્ત દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાશ્યપુર, અમદાવાદ

પહેલી પ્રાવૃત્તિ, પ્રત ૩,૦૦૦

પ્રકાશકનું નિવેદન

અમે વરસે શ્રી વિનોબાના શ્રાદ્ધના ત્રેર દિવસ નામના પુસ્તકના નિવેદનમાં અમે જણાવ્યું હતું કે,

“નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે શ્રી વિનોબાના સાહિત્યનો એક સંગ્રહ મધુકર નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તથા ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી સ્વરાજ્ય શાસ્ત્ર ગુજરાતીમાં બહાર પાડવામાં આવ્યું છે; એ ઉપરાંત એમનું બીજું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઉતારી પ્રગટ કરવાની જવાબદારી અમે લીધી છે તેની સરજાત આ ભાષણોથી અમે કરી છે. તેમનો જીવનદૃષ્ટિ નામનો મરાઠી સંગ્રહ ગુજરાતીમાં તૈયાર છે અને છપાય છે. તે પછી તરત જ તેમનાં ગીતાપ્રવચનો છાપવાનું કામ હાથ પર લેવામાં આવશે એટલું ગુજરાતના વાચકોને જણાવતાં અમને આનંદ થાય છે.”

એક વરસ પર જતાંવેલી ઉમેદ આજે પૂરી થઈ અને આ જીવનદૃષ્ટિ પુસ્તક પ્રગટ કરી ગુજરાતના વાચકોને આપતાં અમને આનંદ થાય છે.

શ્રી વિનોબાની શૈલીથી પરિચિત સૌ લોકોને તેમ જ ગાંધીજીની વિચારસરણીના ચાહકોને આ પુસ્તક ઘણું ગમશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે. ઉપરાંત, ઉપરના ઉતારામાં આપેલો કોલ પૂરો કરવાની અમારી પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે.

એક બે બાબત આ તરજીમા વિશે જણાવવી જરૂરી છે. મૂળ મરાઠી સંગ્રહમાંથી શ્રમદેવાઈ શુભાસના અને રાજ્યકારણ કી સ્વરાજ્યકારણ એ બે લેખ આમાં છોડી દીધા છે કેમ કે તે બન્ને મધુકરમાં આવી ગયા છે ત્રીજો, સાહિત્યોની દિશામૂલ, મધુકરમાં

હોવા છતાં શ્રી વિનોબાની બધામણુ હોવાથી અહીં પહેલો લીધો છે. મરાઠી જીવનદષ્ટિની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે કહ્યું છે :

“આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓના વાંચવામાં આવશે. તેમને અને ખીલઓને પણ મારી સૂચના છે કે તેઓ આ લખાણ તરફ જીવન-દષ્ટિથી જુઓ, કેવળ સાહિત્યદષ્ટિથી ન જુઓ. તેમાં વ્યક્ત થયેલા મૂળ વિચારોની તેઓ જીર્ણિથી ચકાસણી કરે અને જે મહત્ત્વ કરવા જેવું લાગે તેને આચરણમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરે. સાહિત્યનો વિશામૂલ એ લેખ પ્રથમ વાંચી જવો. પણ ખીલ લેખો ને બાપણો વાંચવાં.

“જ્ઞાન કરતાં પણ દષ્ટિ મહત્ત્વની હોય છે.”

સૌ વાચકો લેખકની આ બધામણુ ધ્યાનમાં રાખશે તો તેમને આ પુસ્તકનો વાચનનો વધારેમાં વધારે ફાયદો થશે.

અમદાવાદ, ૨૦-૧૨-૪૯

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તકમાં આપેલાં મારાં લેખો અને ભાષણોની પસંદગી અધ્યાપક ચોરધડેએ કરેલી છે. આનું રસિક અને સમર્થક નામ જીવનદષ્ટિ પણ એમનું જ પાડેલું છે. પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ હું કૃષ્ણમંદિરમાં હતો ત્યારે જ બહાર પડી હતી. એમાંનાં વ્યાખ્યાનો આ આવૃત્તિમાં સુધાર્યાં છે. લેખોમાં કશો ઝાઝો ફેરફાર કરવાપણું ન હતું. કયાંક એકાદ શબ્દ બદલ્યો છે.

આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓના વાંચવામાં આવશે. તેમને અને બીજાઓને પણ મારી એવી સૂચના છે કે તેઓ આ લખાણ તરફ જીવન-દષ્ટિથી જુએ. કેવળ સાહિત્ય-દષ્ટિથી ન જુએ. તેમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારોની તેઓ જુદીથી ચકાસણી કરે અને જે ગ્રહણ કરવા જેવું લાગે તેને આચરણમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરે. ‘સાહિત્યની દિશામૂલ્ય’ એ લેખ પ્રથમ* વાંચી જવો. પછી બીજા લેખો ને ભાષણો વાંચવાં.

જ્ઞાન કરતાં પણ દષ્ટિ વધારે મહત્ત્વની હોય છે. ચોરધડેની અપેક્ષા છે તે પ્રમાણે આ પુસ્તક દ્વારા વાચકોને એવી દષ્ટિ મળે.

પરંધામ, પવનાર

વિનોબા

૬-૭-૪૬

૦ આ અનુવાદમાં આ લેખ આ ભલામણ ખ્યાલમાં રાખી પહેલો આપવમાં આવ્યો છે.

—અનુ૦

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકનું નિવેદન	૩
પ્રસ્તાવના	૫
૧. સાહિત્યની દિશાબલ	૩
૨. મારી ઝંખના	૬
૩. જિંદગીની ત્રણ મહત્વની બાબતો	૯
૪. ઊંડો અભ્યાસ	૧૨
૫. બ્રહ્મચર્ય	૧૩
૬. જીવોગમાં જ્ઞાનદર્શિ	૧૫
૭. તુલસીદાસની બાળસેવા	૨૨
૮. ગૃહસ્થમંદ	૨૬
૯. પરશુરામ	૩૧
૧૦. જમનાલાલજીને શ્રદ્ધાંજલિ	૩૬
૧૧. ત્રણ મુખ્ય વાદો	૪૧
૧૨. સમાજવાદનું સ્વરૂપ	૫૦
૧૩. નિત્યચક્રની જરૂર	૫૧
૧૪. વૈરાગ્યયુક્ત નિષ્કામ જળ	૫૬
૧૫. રાષ્ટ્રને માટે ત્યાગ — કેટલો અને સા માટે ?	૭૩
૧૬. આજનું દુઃખ	૮૭
૧૭. આજે ને આજે સામ્યવાદ	૯૯
૧૮. રચનાત્મક કાર્યક્રમ	૧૦૫
૧૯. ભારતીય જનતા	૧૦૮
૨૦. શ્રામસેવકોને	૧૧૧
૨૧. ગામડાની નગરિ	૧૧૫
૨૨. શ્રામલક્ષ્મીની આવજલ	૧૨૦
૨૩. ગામડાનું આરોગ્ય	૧૩૬
૨૪. ખાદીનું સમગ્ર દર્શન	૧૩૮
૨૫. ચંત્રયુગ અને ખાદી	૧૪૯
૨૬. ખાદીનું ગૃહસામ્રાજ્ય	૧૬૦
૨૭. ગોસેવાનું રહસ્ય	૧૬૬
૨૮. પ્રાર્થના પછી	૧૮૫

अवनदृष्टि

સાહિત્યની દિશાબૂલ

ગામડાંના સામાન્ય ભણેજાગજેલા લોકોનાં ઘરમાં જાપેક્ષું સાહિત્ય કયું મળી આવે છે તેની અમે એક વાર તપાસ કરી હતી. તેને પરિણામે જણાયું કે, બહુ મળીને પાંચ પ્રકારનું સાહિત્ય વંચાય છે : ૧. વર્તમાનપત્રો, ૨. શાળાપંચોગી પુસ્તકો, ૩. નાટકો, નવલકથાઓ, વાર્તાઓ વગેરે; ૪ પૌરાણિક અને ધાર્મિક ગ્રંથો— મુખ્યત્વે પ્રાંતિક ભાષાના; અને ૫. વૈદક વિષેનાં પુસ્તકો.

આનો અર્થ એવો થયો કે આપણે લોકોનાં મન સુધારવા માગતા હોઈએ તો ઉપર જણાવેલા પાંચ પ્રકારના સાહિત્યમાં સુધારણા કરવી જોઈએ.

આ વરસના સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખે મરાઠી ભાષાનું પહેલા પ્રકારનું એટલે કે વર્તમાનપત્ર સાહિત્ય કેટલું અગ્રગતિએ પહોંચ્યું છે એ તરફ મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાનોનું અને સાહિત્યભક્તોનું ધ્યાન જઈએ છે. એમ કરીને એમણે મરાઠી ભાષાની સારી સેવા કરી છે એમ કહેવું જોઈએ.

ગઈ સાતની વાત છે. મારા એક મિત્રે મને કહ્યું, “મરાઠી ભાષા કેટલે ઊંચે ચડી શકે છે એ જ્ઞાનદેવે બતાવ્યું; અને તે કેટલી નીચે પડી શકે છે તે આજનાં આપણાં જાણં બતાવે છે!” પ્રમુખે કરેલી દીકનો અને મારા મિત્રના ઉદ્ગારોનો પ્રાધાન્યેન વ્યવદેશ: એ ન્યાયે અર્થ કરવાનો છે. એટલે બધાં જ વર્તમાનપત્રો હકીકતે પ્રચાન મહાસાગરના તળિયા સુધી જઈ પહોંચ્યાં છે એમ સમજવાનું નથી. સામાન્યપણે પરિસ્થિતિ કેવી છે એટલું જ એ

પરથી જોવાનું છે. આ રીતે જોતાં આ દીકા યથાર્થ છે એમ દુઃખ સાથે કળૂણ કરવું પડે છે.

પણ એમાં દોષ કેનો? કોઈ કહે છે, તંત્રીઓનો; કોઈ કહે છે, વાચકોનો; કોઈ કહે છે, મૂડીવાળાઓનો. ગુનામાં ત્રણેય સામેલ છે અને 'કમાણીનો હિરસો' ત્રણેયને મળવાનો છે, એ વિષે કંઈ શંકા નથી. પણ મારા મત પ્રમાણે ગુનો કરનારા આ ત્રણે હોય તોયે ગુનો કરાવનારો જુદો જ છે, અને એ જ આ પાપનો મુખ્ય 'ધણી' છે. એ કેણુ છે? એ છે સાહિત્યની વ્યાખ્યા કરનારો અબરાક અથવા બ્રહ્મચરિ સાહિત્યકાર.

હુરોધુ વાદુશ્લુ । પ્રાણિતાપઢાઢુ । ઉપહાસુ ચાઢુ । વર્મસ્પર્શુ ॥
આદુ વેગુ વિદાણુ । બાશા શંચ પ્રતાગણુ । કટાક્ષમાં બોલવું, ઝંઘડાને ઉત્તેજન આપવું, બીભ્નનો છવ બાળવો, ઠેકડી કરવી, અપમાન કરવું, મર્મભેદ કરવો, હડીલાપણું આવેશ, કપટ, ખોટી આશા આપવી, સંદેહપણું અને છેલરપિંડી — આ બધા જ્ઞાનદેવે વાણીના અવગુણો કહ્યા છે. પણ આપણા સાહિત્યકારો આ જ ગુણોને કે અવગુણોને 'વાગુભૂષા' એટલે સાહિત્યની સજ્જત માને છે. અગાઉ એક વખત ટવાઢાં આવઢે વિનાદ (દીખળી માણસને વિનોદ કરવાનું ગમે છે), એ રામદાસ સ્વામીના વચન પર કેટલાક સાક્ષરો જીકળી જીકચા હતા. સમર્થ રામદાસનો એમ કહેવામાં બાવાર્થ શો હતો તે ધ્યાનમાં લઈને તેમાંથી યોગ્ય બોધ મહણુ કરવાને બદલે વિનોદનું જીવનમાં અને સાહિત્યમાં શું સ્થાન છે તેની રામદાસ સ્વામીને ખબર જ ન હતી એવી જખરી શોધ એ લોકોએ કરી ! ઉપહાસ, ઉતારી પાડવું, મર્મસ્પર્શ વગેરેને જ્ઞાનદેવે વાણીના અવગુણ તરીકે ગણાવ્યા એમાં પણ આપણા સાહિત્યકારો, પોતાની સાહિત્યની વ્યાખ્યા પ્રમાણે, જ્ઞાનદેવનું અજ્ઞાન જોશે એમાં શંકા નથી.

સ્વામી રામદાસને ને જ્ઞાનદેવને રાષ્ટ્રકવ્યાણની તાલાવેલી લાગી હતી; અને આપણા આજના વિદ્વાનોને પોતાની કટાક્ષવાળી ને

ઝમકવાળી બાપાથી રાષ્ટ્રઘાત થતો હોય તોપણ તેવી વાણી કેમ સખાય એની જ ચિંતા થાય છે. આ એ બે વચ્ચેનો મુખ્ય તફાવત છે. સત્ય મરી જાય તો વાંધો નહીં, પણ સાહિત્ય જીવવું જોઈએ, એવી આપણી આજની સાહિત્યનિષ્ઠા છે.

‘હે પ્રભુ, હજી સુધી મને પૂર્ણ અનુભવ થતો નથી, તો પછી મારે કેવળ કવિ જ બનીને રહેવું કે શું ?’ એમ તુકારામ પ્રભુ પાસે પોતાનું દુઃખ રડે છે; અને આપણો આજનો સાહિત્યકાર તુકારામના એ વચનમાં કાવ્ય કેટલું જિન્યું છે તે જ તપાસવા બેસે છે ! આપણી શાળાઓમાં ચાલતી શિક્ષણની આખી પદ્ધતિ આવી છે. મેં એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. તેમાં લેખકે તુલસીદાસની શેક્સપિયરની સાથે સરખામણી કરીને કોનું સ્વભાવચિત્રણ ક્યા દરજ્જાનું છે એની ચર્ચા કરી હતી. એટલે કે જે તુલસીદાસનું રામાયણ હિંદુસ્તાનના કરોડો લોકોને માટે અને તેમાંય ગામડાંના લોકોને માટે જીવનનો માર્ગદર્શક ત્રય બન્યો છે, તેનું અધ્યયન પણ આ બહોળા માણસ સ્વભાવચિત્રણની શૈલીની દૃષ્ટિથી કરવાને નીકળી પડેલો. મારા કથનમાં કોઈને કદાચ અતિશયોક્તિ લાગશે, પણ મને ઘણી વખત એવું લાગે છે કે આ શૈલીબક્તોએ રાષ્ટ્રના ચારિત્ર્યને મારી નાખવાનો ધંધો માંડ્યો છે !

શુકદેવનો એક શ્લોક છે. એનો ભાવાર્થ એવો છે કે, જે સાહિત્યથી જનતાનું ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે તે ઉત્તમ સાહિત્ય. જોઓ સાહિત્યશાસ્ત્રકાર કહેવાય છે અને જેમની આપણા મન પર અસર થાય છે, તેઓ આ વ્યાખ્યા સ્વીકારતા નથી. તેમણે સુંગારથી માંડીને ખીમતસ સુધીના જુદા જુદા રસ કલ્પ્યા છે, અને એ રસ જેમાં હોય તે સરસ સાહિત્ય છે એમ ઠરાવ્યું છે. સાહિત્યની આ, આખી વ્યાખ્યા સ્વીકારી લો, એમાં પુરુષાર્થની ખામી ઉમેરો, અને પછી કહો કે, મરાઠી વર્તમાનપત્રોમાં હાલ જે જાતનું લખાણ આવે છે તેનાથી જુદી જાતનું કયું લખાણ નીપજે ?

મારી ઝંખના

યજ્ઞગ્રાતીયો યાદશો યત્સ્વભાવઃ

પાદચ્છાયાસંધિતો યોડપિ કોડપિ ।

તજગ્રાતીયસ્તાદશસ્તસ્વભાવઃ

શિષ્યત્વેનં સુંદરો વત્સલત્વાત્ ॥

— 'શ્રીકૃષ્ણત્વાદ

એક તામિલ વૈષ્ણવ ભક્તનો આ શ્લોક છે. એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે :

ભગવાનનાં ચરણની છાયાનો જેણે આશ્રય કર્યો છે તેને ભગવાન સુંદરરાજ વત્સલભાવે બેઠે છે. ભક્ત જે જ્ઞાતિનો, જે સ્વભાવનો, તેમ જ જેવો હોય, તે જ્ઞાતિના, તે સ્વભાવના અને તેવા ભગવાન તેને માટે બને છે.

મદુરા પાસે આવેલા બાણીના 'અળમાર' મંદિરની ભગવાન વિષ્ણુની મૂર્તિ બહુ પ્રાચીન કાળમાં સ્થપાયેલી હોઈ તે મૂર્તિનું નામ 'સુંદરરાજ' છે. દક્ષિણ ભારત હિંદી પ્રચાર સંઘના પદવીદાન સમારંભ પ્રસંગે હું મદ્રાસ ગયો, ત્યારે મદુરાની મીનાક્ષીદેવીનાં દર્શનને જઈ આવ્યો હતો. તે વખતે ત્યાંથી ૮ માઈલ દૂર આવેલા એક કુંગર પર સુંદર જગ્યાએ વસતા આ સુંદરરાજનાં પ્રબુદ્ધપાથી દર્શન મને થયાં કારણ કે મીનાક્ષીના મંદિરની જેમ આ સુંદરરાજનું મંદિર પણ હરિજનોને માટે ખુલ્લું થયું છે. મૂર્તિનું નામ દર્શાવે છે તેમ, સાચે જ તે હોઈ પંડરપુરના પાંદુરંગની યાદ આપે છે. સુંદરરાજે માત્ર પોતાના હાથ કેડ ઉપર ચૂકેલા નથી; બાકીનો બધો ઠાક પાંદુરંગના જેવો જ છે. બારીક કોતરકામ, બધું જોપુર વગેરે દક્ષિણની

વિશેષતાઓ તો છે જ. તે ગંધી અક્ષત પાંદુરંગને મળી નથી; બાકી ભક્તવત્સલતા તેવી જ છે. પાંદુરંગની જેમ સુંદરરાજ પણ ત્યાં 'ચિનચોર' નામથી જાણીતા છે. પાંદુરંગનું નામ પણ સુંદરરાજના ભક્તમંડળમાં જાણીતું છે. તેમાંના એકે પાંદુરંગનું વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું છે:

મા યાત પાન્યાઃ પથિ મીમરધ્યાં

દિગંબરઃ કોડપિ તમાલનીલઃ ।

વિન્યસ્તહસ્તોડપિ નિતંબવિમ્બે

ધૂર્તઃ સમાકર્ષતિ ચિત્તવિત્તમ્ ॥

(હે વટેમાગુઓ, બીમા નદીને રસ્તે જશે! મા. ત્યાં શામળા વર્ણનો એક દિગંબર વસે છે. કેડે હાથ મૂકીને ઊભો હોવા છતાં એવો ધૂર્ત છે કે લોકોના ચિત્તરૂપી વિત્તને હરી લે છે.)

પાંદુરંગ અને સુંદરરાજ બન્ને વસ્તુતઃ એક જ છે, જુદા નથી. પરમાત્માનો સ્વભાવ પરમાત્માએ કદી છોડ્યો નથી — પ્રેમાળ, કૃપાળુ, ભક્તવત્સલ, ન્યાતબળત ન જોનાર, નામદેવના શબ્દોમાં સર્વોચ્ચાઈ સર્વે સમાન દર્શન (સર્વેને આપીએ સમાન દર્શન) એવી વૃત્તિવાળો. સુંદરરાજના મંદિરમાં હરિજનપ્રવેશ થવાથી તેને માટેની નામદેવ તેમ જ કૂચસ્વાર બન્નેની લાગણી નૃપ્ત થઈ ગણાય. પાંદુરંગની બાબતમાં એવું ક્યારે થશે? તેને ત્યાં મનુષ્યમાત્રને ક્યારે પ્રવેશ મળશે?

નામદેવના જમાનામાં ખુદ નામદેવને તે પોતે લૂંટકાટના ધંધાવાળા હોવાથી શર્યાતમાં પંદરપુરના મંદિરમાં પ્રવેશ મળ્યો ન હતો. તેથી

પતિતપાવન નામ ઐકુની આલો મી દારા ।

પતિતપાવન ન હોસિ મ્હણુની જાતો માધારા ॥

(તું પતિતપાવન છે એમ સાંભળીને હું તારે બારણે આવ્યો. પણ નામ પ્રમાણે તું પતિતપાવન થતો નથી, એટલે હું પાછો જાઉં છું.)

નામદેવને આમ સત્યાગ્રહ કરવો પડ્યો હતો. એમના પૂરતો એ સત્યાગ્રહ તે વખતે સફળ નીવડ્યો. પણ હવે સમગ્ર હરિજનો તરફથી બંધાય ભક્તજનોએ નામદેવની માફક સત્યાગ્રહ કરવાની જરૂર છે. એટલે હરિજનોએ મંદિરમાં ધૂસી જવું એમ નહીં; એ દુરાગ્રહ થાય. પણ ત્યાં લગી હરિજનોને પ્રવેશ ન મળે ત્યાં લગી ભક્તમંડળીએ મંદિરમાં ન જવાનો સત્યાગ્રહ કરવો જોઈએ.

મારો પોતાનો એવો સત્યાગ્રહ સતત ચાલુ છે. મારી પાંદુરંગ પરની ભક્તિ મારું હૃદય જ ભરે છે. મૂર્તિના દર્શનમાં મારી શ્રદ્ધા છે. અત્યાર લગીનું મારું જીવન યાનેશ્વર વગેરે સંતોના સત્સંગમાં વીત્યું છે. પણ હજીયે, મારી ઇચ્છા હોવા છતાં, પાંદુરંગનાં મારી આંખે હું દર્શન કરી શક્યો નથી. “ત્યાં સુધી હરિજનોને તારા મંદિરમાં પ્રવેશ મળતો નથી, ત્યાં સુધી હુંમે મારી જગ્યાએ જ સારો,” એમ હું પાંદુરંગને કહી કરું છું. મારી ઝંખના એ ભરે છે. અને તેને પણ એવી જ ઝંખના હશે, એ વિશે મને શંકા નથી.

કાઠી ધોંગડી, કાઠી કાઠી, કાઠા દોરા કંઠી;

સોલી મહારાવી ઘેટ મન્દાટી, ગાદીસ લેંગોટી;

પાઘી વાહણા, મોઠા શાહણા, પતિતપાવન નામ જયાવેં.

(જેને ખભે કાળા કાંબળા છે, જેની પાસે કાળા લાકડી છે, જેના મળામાં કાળો દોરા છે, જેની વાણી ઠેક મહારના (ઢેકનાં) જેવી મરાડી છે, જેણે લંગોટી પહેરી છે, જેને પગે ચંપલ છે, જે બહુ શાણો છે, જેનું નામ પતિતપાવન છે.)

સુરત્રાંવ, ૫-૪-૪૨

જિંદગીની ત્રણ મહત્વની બાબતો*

મારા જીવનમાં હું ત્રણ બાબતોને પ્રધાનપદ આપું છું. તેમાંની પહેલી ઉદ્યોગ છે. આપણા દેશમાં આજસતું વાતાવરણ પાર વિનાનું છે. બેકારીને લીધે પણ આપણામાં આજસ પેહું છે. બહેલા લોકો તો કશું કામ કરે જ નહીં! જે દેશમાંથી ઉદ્યમને વિદાય મળી તે દેશમાં ભારે સડો પેડો છે એમ સમજવું. જે કોઈ ખોરાક લે છે તેણે ગમે તે પ્રકારનો પણ ઉદ્યમ કરવો જ જોઈએ. ઉદ્યમ વિના બેસી રહો એ ન ચાલે. ધરનું આખું વાતાવરણ ઉદ્યમમય હોવું જોઈએ. જે ધરમાં ઉદ્યમની ઊંળવણી નથી તે ધરનાં છોકરાં જોત-જોતામાં ધરનું સત્યાનાશ વાળશે. મૂળમાં જ સંસાર દુઃખમય છે. જેઓ સંસારમાં સુખ માનીને ચાલે છે તેમના જેવા જામમાં પડેલા ખીન્ન કોઈ નથી. સમર્થ સ્વામી રામદાસે કહ્યું છે કે, મૂર્લીમાર્જી પરમ મૂર્ખ ! જો યા સંઘારી માની સુખ. (જે આ સંસારમાં સુખ માને છે તેના જેવો મૂર્ખ ખીન્ને નથી.) જે કોઈ મને મળે છે તે મારી આગળ પોતાનું દુઃખ રહે છે. મેં પોતે ક્યારનુંય જાણી લીધું છે અને ખૂબ વિચાર અને અનુભવે મારો વિચાર પાકે થયો છે કે, આવા આ સંસારને જરા પણ સુખી બનાવવો હોય તો ઉદ્યમ સિવાય ખીન્ને ઉપાય નથી. સફાઈ કરવી હોય તોયે ઉદ્યમ કરવાની વૃત્તિ જોઈએ. આજે બધા કરી શકે એવો ઉદ્યોગ કાંતવાનો છે. કાપડની દરેક જાણને જરૂર હોય છે, અને દરેક સ્ત્રી, પુરુષ, છોકરો, છોકરી, કાંતીને પોતાપૂરતું કાપડ પેદા કરી શકે છે. આપણે રેટિયા સાથે પ્રીત બાંધીએ તો તે આપણો મિત્ર, આપણને શાંતિ આપનારો

* પવનારમાં તા. ૨૦-૧૨-૭૩ને રોજ સાંજની પ્રાર્થના પછી આપેલું બાપણ.

બને. મન ગમગીન થાય કે રેટિયો લો; એથી સારું લાગશે. ગટે નામના કવિનું એક કાવ્ય છે. તેમાં તેણે એક બાઈનું ચિત્ર આલેખ્યું છે. એ બાઈનું ચિત્ર શોકથી વ્યાકુળ થયેલું હતું, એને કશું સ્મરું ન હતું. છેવટે તેણે તકલી હાથમાં લીધી. કવિએ એમ બતાવ્યું છે કે એ તકલીથી એ બાઈને સાંત્વન મળ્યું. અને હું આ માનું છું. માણસે કામ સિવાય નવરા બેસી ન રહેવું જોઈએ. કાઈને જીંધ આવતી હોય તો બહે સૂઈ જાય. તેમાં કશો વાંધો નથી. પણ કદી જીકયા પછી તેણે આજસમાં વખત ન કાઢવો જોઈએ.

બીજી મહત્ત્વની બાબત છે ભક્તિમાર્ગ. છેક નાનપણથી મારા પર કાઈ સંસ્કાર પડ્યા હોય તો તે ભક્તિમાર્ગના છે. તે વખતે મને કેળવણી મળી મારી બા પાસેથી. પછી આશ્રમમાં જન્ને વખતની પ્રાર્થના કરવાની ટેવ પડી. તેથી મારામાં એ જરાજર પચી. પણ ભક્તિ એટલે કર્મચત્ત્વના નથી. આપણે ઉદ્યોગ હોડી ખોડી ભક્તિ નથી કરવી. આખો દિવસ પવિત્ર ઉદ્યોગ કરી છેવટે સાંજે અને સવારે પ્રભુનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. દિવસ આખો પાપો કરી, કે આજસમાં કાંઈ પ્રાર્થના થતી નથી; સત્કર્મ કરીને, આખો દિવસ સેવામાં ગાળીને, એ સેવા સાંજે પ્રભુને અર્પણ કરવા માટે પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. આપણે હ થે અગણનાં થયેલાં પાપોની પ્રભુ માફી આપે છે. પાપ થાય તો તે માટે તીવ્ર પસ્તાવો થવો જોઈએ. નાનાંમોટાં બધાંએ એકઠાં થઈને રોજ કંઈ નહીં તો પંદર મિનિટ નિષ્ઠાપૂર્વક પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. જે દિવસે પ્રાર્થના ન થઈ હોય તે દિવસ એજે ગયો જાણવો. બગવાને નારદમુનિને કહ્યું છે કે “તુ વૈકુંઠમાં ન દોડિ”, યોગીના અંતરમાં પણ ન દોડિ” કે સૂર્યમાં પણ ન દોડિ” એમ બને; પણ કયાંય ન દોડિ તોયે જ્યાં મારા નામનું રટણ ચતું હોય. ત્યાં અચૂક મગવાનો જ”* પણ

* જગ્ન જમામિ વૈકુંઠે યોગિનાં હૃદયે રસી ।

મદ્ગત્તા દત્ત જગન્નિ દત્ત જિજ્ઞામિ નરર ॥

આ નામરટણુ કામ કર્યા પછી, ઉચ્ચ કર્યા પછી જ કરવાનું હોય. નહીં તો એ ઢોંગ થાય. મારો ભક્તિમાર્ગ આવો છે.

ત્રીજી એક બાબતનો મને શોખ છે. એ છે જાતે ખૂબ શીખવાનો અને બીજાઓને શીખવવાનો. જેને જે આવડતું હોય તે તેણે બીજાને શીખવવું, અને જેનાથી જે શિખાય તે તેણે શીખવું. ઘરડો હોય તોયે શીખે. અમંગ કે પ્રભાતિયાં શીખવાં, ગીતા મોઢે કરવી, ગણિત શીખવું, કંઈક ને કંઈક શીખવું અને જે શીખવી શકાય તેમ હોય તે બીજાને શીખવવું. નિશાળમાં અપાતી ડેજવણી પર મને વિશ્વાસ નથી. પાંચજી કલાક છોકરાંઓને ગાંધી રાખવાથી તે ડેજવાતાં નથી. જાનજાનના ઉલોગો નિશાળમાં ચાલવા લેઈએ. પછી તેમાં એકાદ કલાક શીખવાય તો પૂરતું છે. મારી બા મક્તિમાર્ગપ્રદીપ વાંચતી હતી. તેને વાંચતાં બહુ ઓછું આવડતું. પણ તે એક એક અક્ષર છૂટો પાડી વાંચતી. એક દિવસ પંદર મિનિટ સુધી એક અમંગ વાંચવા છતાં તે પૂરો થતો ન હતો. હું મેડા પર હતો. છેવટે મેં નીચે આવીને તેને એ અમંગ શીખવી દીધો. મેં તેને તે ગાવાનું કહ્યું અને પંદરવીસ મિનિટમાં તેને તે અમંગ પૂરો આવડી ગયો. તે પછી રોજ થોડો વખત હું તેને બણાવતો. આખરે તેની એ ચોપડી પૂરી થઈ. આવી રીતે જે જે આપણે શીખવી શકતા હોઈએ તે તે શીખવતા રહેવું જોઈએ, અને પોતે શીખતા પણ રહેવું જોઈએ.

આ ત્રણ બાબતો વિષે મારે જે કહેવાનું હતું તે મેં આજે કહી દીધું.

જિંડો અભ્યાસ

અભ્યાસમાં લાંબાઈ પહોળાઈનું મહત્ત્વ નથી, જિંડાણું મહત્ત્વ છે. લાંબા વખત સુધી કલાકોના કલાક જાતજાતના વિષયોને અભ્યાસ કરતા રહેવું એને હું લાંબોપહોળો અભ્યાસ કહું છું. સમાધિમાં એડા હોઈએ તેમ રોજ થોડો વખત કોઈ નક્કી કરેલા વિષયને અભ્યાસ કરવો એને હું જિંડો અભ્યાસ કહું છું. દસગાર કલાક જિંદીએ, પણ આખો વખત તડકડયાં મારતા હોઈએ અને સ્વપ્ને આખ્યા કરતાં હોય, તો એવી જિંદી આરામ ન મળે. એથી જિલ્દું, પાંચછ કલાક જિંદીએ, ને એ જિંદી સ્વપ્નાં વિનાની ને ગાઢ હોય, તો એટલી જિંદી પૂરેપૂરો આરામ મળે. અભ્યાસનું પણ એવું જ છે. સમાધિ એ અભ્યાસનું મુખ્ય તત્ત્વ છે.

સમાધિયુક્ત જિંડા અભ્યાસ વિના જ્ઞાન ન સંભવે. લાંબોચોડા અભ્યાસ ધણે ભાગે આભાસાત્મક હોય છે; અને તેમાં શક્તિ વેડફાય છે તે જુદું. અનેક વિષયો પર અને અનેક પોથીનાં થોથાં વાંચ્યા કરવાથી કરો છાબ થતો નથી. અભ્યાસ વડે પ્રજ્ઞા સ્વતંત્ર અને પ્રતિભાશાળી થવી જોઈએ. જુદીને નવી નવી કૃંપણો કૂટયા કરે એનું નામ પ્રતિભા. નવી કંપના, નવો ઉત્સાહ, નવી શોધ, નવી રૂર્તિ એ બધાં પ્રતિભાનાં લક્ષણ છે. આ પ્રતિભા દગલાખધ પોયાંના વાચનથી અચૂક મરી જાય.

વર્તમાન જીવનને માટે જે કમંચોગ આચરવો જરૂરી હોય તેને માટે પૂરતો વખત કાઢી જે કોઈ અભ્યાસ કરવાનો હોય તે કરવો જોઈએ. નહીં તો બાતી જીવનની આશાએ વર્તમાન કાળમાં મોત વડોરી લેતા જેવું થાય. શરીર પર કેટલો બરોસો રાખવા જેવો

છે તેનો અનુભવ દરેક માણસને નિત્ય થાય છે. ભગવાન આપણામાં કંઈ ને કંઈ ખોડ રાખે છે એ તેની આપણા પર અપાર કૃપા છે. એ ખોડના ભાનને લીધે આપણે જાગ્રત રહીશું એવી તેની અપેક્ષા હોય છે.

રેખા જેમ બે બિન્દુઓથી નિશ્ચિત બને છે, તેમ જીવનનો માર્ગ પણ બે બિન્દુઓથી નિશ્ચિત બને છે. આપણે કયાં છીએ એ પહેલું બિન્દુ, અને આપણે કયાં જવાનું એ બીજું બિન્દુ. આ બે બિન્દુઓ નક્કી કર્યા એટલે જીવનની દિશા નક્કી થઈ જાયવી. આ દિશા ધ્યાનમાં લીધા વિના ગમે ત્યાં અટવાયા કરવાથી મજલ કપાતી નથી.

ટૂંકમાં, ‘અદ્ય માત્રા, સાતત્ય, સમાધિ, કર્માવકાશ અને નિશ્ચિત દિશા’ એ જાંડા અબ્યાસનું સૂત્ર છે.

(હચિત ફેરફારો સાથે નૂના પત્રમાથી ઉતારો)

૫

બ્રહ્મચર્ય

માણસનું જીવન વ્યક્તિગત અનુભવનું બનેલું છે. એ અનુભવથી માનવસમાજનો ખૂબ વિકાસ થયો છે. પણ હિંદુ ધર્મે એ અનુભવનું શાસ્ત્ર રચી એક વિશિષ્ટ સાધના પ્રચલિત કરી. એ સાધના બ્રહ્મચર્યની છે. બીજા ધર્મોમાં સવમની વાત નથી એવું નથી, પણ તેને શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપીને હિંદુ ધર્મે જેમ તેને માટે ખાસ શબ્દ ઘડી કાઢ્યો તેવો શબ્દ બીજે જોગમાં આવતો નથી. ઝાડ નાનું હોય છે ત્યારે તેને સારામાં સારા ખાતરની જરૂર હોય છે. પોપણની જરૂર આખી જિંદગી હોય છે; પણ નાનપણમાં સૌને એ મળતું નેઈએ. આ દૃષ્ટિથી હિંદુ ધર્મે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ બિન્દો

કર્ચો. પરંતુ આજે હું એ આશ્રમને વિષે નહીં પણ અહમયર્ષ વિષે બોલવાનો છું.

મારા અનુભવ પરથી મારો એવો મત બધાયો છે કે, અહમયર્ષનું આજીવન પાલન કરવું હોય તો અહમયર્ષનો અભાવાત્મક ખ્યાલ ન ચાલે. વિષયસેવન કરીશ નહીં, એ અભાવાત્મક આશા છે. એથી કામ સરતું નથી. બધી ધર્મિયોની શક્તિ આત્માને અર્થે વાપર, એવી ભાવાત્મક આશા જોઈએ. અહમયર્ષની બાબતમાં અમુક વાત કરીશ નહીં, એમ કહેવાથી કામ નહીં સરે. અમુક કર, એમ કહેવું જોઈએ. માટે જ અહમયર્ષ એ શબ્દ યોગ્યતામાં આવ્યો છે.

અહમ એટલે કોઈ પણ બૃહત્ આદર્શ. કોઈ માણસ પોતાના પુત્રની સેવા તે પરમાત્મસ્વરૂપ એમ સમજીને કરે, અને એ પુત્ર સત્પુરુષ થાય એવી ઇચ્છા રાખે, તો એ પુત્ર એનું અહમ થાય. પુત્રને માટે અહમયર્ષનું પાલન કરવું તેને માટે સહેલું થશે.

દીકરા માટે મા રાતદિવસ કષ્ટ વેડે છે, છતાં પોતે પોતાના દીકરા માટે કશું જ ક્યું નથી એમ તેને લાગે છે કારણ કે પુત્રપ્રેમની સરખામણીમાં પોતે વેડેલી મુશ્કેલીઓ તેને તદ્દન નજીવી લાગે છે. એ જ પ્રમાણે અહમચારી માણસનું જીવન તપ અને સંયમથી બરેલું હોય છે પણ તેની નજર સામે જે બ્યાપક આદર્શ હોય છે તેના પ્રમાણમાં એ બધો સંયમ અને તપ તેને નજીવાં લાગે છે. એવા માણસની બાબતમાં ‘ધર્મિયનગ્રહ હું કરું છું’ એવો કર્તાર પ્રયોગ ન રહેતાં ‘ધર્મિયનગ્રહ કરાય છે’ એવો કર્મણિ પ્રયોગ જ રહે છે. કોઈ માણસ ગરીબોની સેવા કરવાનું ધ્યેય રાખે તો એ સેવા તેનું અહમ કહેવાય. તેને અંગે એ જે કંઈ કરે તે એનું અહમયર્ષ. ટૂંકમાં અહમયર્ષ પાલન માટે કોઈ પણ વિરાગ આદર્શ નજર સામે હોવો જોઈએ, એથી અહમયર્ષ પાળવાનું સહેલું બને છે.

અહ્યર્યને હું વ્યાપક ધ્યેયવાદ અને તેને માટેનું સંયમાચરણ કહું છું. અહ્યર્યને અંગેની આ મુખ્ય વાત મેં તમને કહી.

ખીજ એક વાત હું તમને કહેવા માગું છું. આપણા જીવનની નાની નાની બાજતોમાં પણ નિયમન હોવું જોઈએ. ખાવું, પીવું, બોલવું, બેસવું, સૂવું વગેરે બધી બાજતોમાં નિયમન હોવું જોઈએ. કાલે તેમ વર્તીએ અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ સધાય એવી આશા ફેામટ છે. ધડામાં નાનું સરખું પણ કાણુ હોય તો તે પાણી બરવા માટે નકામો બને છે. ચિત્તનું પણ એવું જ છે.

(નૂના સાયણમાંથી)

૬

ઉદ્યોગમાં જ્ઞાનદર્શિ*

મિત્રો,

કાલે હું જે બોલ્યો, તેમાં બધાંને ઉદેશીને મારે જે કંઈ કહેવાનું હતું તે મેં કહ્યું. આજે મારી સામે મુખ્યત્વે નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ છે. તેમને ઉદ્દેશીને હું બોલવાનો છું.

આ શાળા સાથે મારો પરોક્ષેથી સંબંધ છે. વીસ વરસથી આ શાળા ચાલે છે. કાળની સામે ટક્કર ઝીલી એ ટકી રહી છે. એનામાં ચીવટ છે. એનો જથ્થ અહીંના શિક્ષકો અને જનતાને છે. તે માટે મારે એમને ધન્યવાદ આપવા ઘટે છે.

મારી દષ્ટિથી આપણી કેળવણીમાં આજે કોઈ પણ વસ્તુની વિશેષ જરૂર હોય તો તે વિજ્ઞાનની છે. હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર એકલી

* તુમસરની રાષ્ટ્રીય શાળામાં શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ અને આમજનો આગળ ૧૪-૨-૪૨ને રોજ આપેલું બાણ્ય.

ખેતીથી થવાનો નથી. હિંદુસ્તાન ખેતીપ્રધાન દેશ કહેવાય છે, અને યુરોપના દેશો ઉદ્યોગપ્રધાન કહેવાય છે. ખેતી એ હિંદુસ્તાનનો મુખ્ય ધંધો હોવા છતાં માથાદીક સરેરાશ સવા એકર જમીન આવે છે. ફ્રાન્સમાં માથાદીક સાડા ત્રણ એકર જમીન હોવા છતાં એ ઉદ્યોગપ્રધાન દેશ કહેવાય છે. આ પરથી હિંદુસ્તાનની દશા કેટલી કફોડી છે તે સમજશે. આનો એવો અર્થ થાય કે, હિંદુસ્તાનમાં એકલી ખેતી થાય છે, ખીજું કશું થતું નથી. અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો દુનિયામાં સૌથી વધારે ધનવાન દેશ છે. ત્યાં ખેતી અને ઉદ્યોગો બન્ને ભરપૂર ચાલે છે. એ દેશ યુદ્ધને માટે રાજના પંચાવન કરોડ રૂપિયા ખર્ચે છે. આપણા દેશની વસ્તી ચાલીસ કરોડ છે. આટલાં માણસોને આપણા ધોરણ પ્રમાણે જમાડીએ તો રાજનું પાંચ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થાય. એટલે આખા હિંદુસ્તાનને અગિયાર દિવસ જમાડી શકાય એટલું ખર્ચ અમેરિકા યુદ્ધને માટે દરરોજ કરે છે. આટલો સંપત્તિ એ દેશ છે. હિંદુસ્તાનની માણસદીક સરેરાશ આવક પચાસસાક રૂપિયા ખેતીમાંથી. અને બાર રૂપિયા ઉદ્યોગમાંથી થાય છે. તેથી હિંદુસ્તાનને ખેતીપ્રધાન દેશ કહેવામાં આવે છે. હવે ઇંગ્લંડ તરફ જોઈએ તો ત્યાં પણ ખેતીની ઊપજ માણસદીક આપણી માફક જ સરેરાશ પચાસથી સાક રૂપિયાની થાય છે અને ઉદ્યોગમાંથી થાય છે પાંચસો બાર રૂપિયા! આ પરથી આપણો દેશ ક્યાં છે તો ખાસ કરો.

આ સ્થિતિ બદલવી હોય તો આપણા વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને જનતા એ બધાએ ઉદ્યોગમાં નિષ્ણાન થવું જોઈએ. તે માટે આપણે વિજ્ઞાન ધીખવું જોઈએ. તેને માટે

(અ) આપણું રસોડું આપણી પ્રયોગશાળા હોવી જોઈએ. ત્યાં કામ કરનારને કર્મ કર્મ ખાવાની ચીજમાં કેટલા ઉપજાંક (કેલરી), કેટલું ઓજ (વિટામિન), કેટલું સ્નેહ (ફેટ, ચરબી) વગેરે તત્ત્વો રહેલાં છે તેની પૂરેપૂરી શાઓપ માહિતી હોવી જોઈએ. કેટલી

ઉંમરના માણસને, કયું કામ કરનારને કેવો આહાર જોઈએ, તેનું ગણિત પણ તેને આવડવું જોઈએ.

(આ) શૈય તો બધા જાય છે. પણ શાળા સાથે સંબંધ ધરાવનાર માણસોને માટે એટલું બસ નથી. મળતો શો ઉપયોગ થઈ શકે, સૂચકરણોની તેના પર શી અસર થાય છે, મળ ઉઘાડો રહેવાથી શું નુકસાન થાય છે ને કયા રોગ ફેલાય છે, મળનું ખાતર જમીનને આપીએ તો તેનો કસ કેટલો વધે છે વગેરે બધી બાબતોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપણે એ ક્રિયામાંથી મેળવવું જોઈએ.

(ઇ) કોઈ છોકરો માંદો પડ્યો હોય તો તે સાથી માંદો પડ્યા? માંદગી આવી તે ફેગટની આવી નથી. એને આપણે ખાસ ખર્ચ કરીને બોલાવીએ છીએ. અતિથિની જેમ તેની બરદાસ્ત થવી જોઈએ. એ માંદગી શા માટે આવી, કેવી રીતે આવી, તેની તપાસ કરવી જોઈએ. તેની યર્થાવધિ પૂજા, ઉપચાર શી રીતે કરવો તે સમજાવેવું જોઈએ. એ આવી તો તેની પાસેથી મળે તેટલું બધું જ્ઞાન મહત્વ કરવું જોઈએ. આમાં કેળવણીનો મુદ્દો રહેલો છે. એ જ્ઞાનદાત્રી આવી અને ગર્ભ, આપણે કેરાના કેરા રહી ગયા, એમ બીજાઓની જેમ આપણું વિદ્યાર્થીઓનું ન બનવું જોઈએ.

(ઈ) તમે અહીં કાંતો છો, ખાદી તૈયાર કરો છો, તે માટે તમને હું ધન્યવાદ આપું છું. પણ ખાદીવિદ્યાને લગતા શાસ્ત્રીય સવાલોના જવાબો તમે ન આપી શકો તો શાળા અને ખાદીઉત્પત્તિકેન્દ્ર અથવા કારખાનું એ બેમાં તફાવત શો? હું તો જોકે કારખાનામાં પણ જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખું.

અહીંની શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી વગેરેની પરીક્ષામાં પાસ થાય છે, બીજા વિદ્યાર્થીઓની સરખામણીમાં તેઓ ગિતરના નથી, વગેરે મને થોડા વખત પર કહેવામાં આવ્યું પણ છોકરા પાસ થાય છે તેમાં કહેવા જેવું શું છે? આપણા છોકરા નાલાયક થોડા જ છે? ઈશ્વરના છોકરાઓને ઇતિહાસબૂગોળ વગેરે

વિષયો મરાઠીમાં શીખવી જુઓ પછી જોઈ કેટલા પાસ થાય છે ? ઘણા વરસ પર વડોદરામાં એક સાહેબ આવ્યો હતો. તેણે ખાસાં વીસ વરસ ગીતાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આમ તો તે સાહેબોએ, પણ સંસ્કૃત શબ્દોના ઉચ્ચાર કરતાં તેને ખરાબર ન આવડતું. તે બોલ્યો, કુલ કમૈવ દસ્માદ દ્વમ્ । વીસ વીસ વરસ સુધી અભ્યાસ કર્યા પછીયે એમનું એવું રહે છે. આપણે ત્યાં સેકડો લોકો એમની ભાષામાં સરસ બોલે છે. પણ એ આપણી આ ભૂમિનો ગુણ છે. અહીં વિદ્યાની ઉપાસના હજારો વરસથી ચલી આવી છે. આ કંઈ અહીંની શાળાના શિક્ષકોના કામનું પરિણામ નથી, એટલે અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનથી સંતોષ માનીને આપણું કામ નહીં સરે. આરોગ્યશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, યંત્રશાસ્ત્ર વગેરે બધું આપણે શીખવું જોઈએ; શાસ્ત્રોની અને વિજ્ઞાનની આ યાદી સાંભળીને ગભરાવાની જરૂર નથી. ઉલ્લેખની સાથે સાથે એ સહેજે રમતમાં શીખી શકાય.

શીખવાની વિદ્યાઓ બે છે : એક આપણી આસપાસની વસ્તુઓ પારખવાની શક્તિ એટલે કે વિજ્ઞાન; અને બીજી આત્મજ્ઞાનપૂર્વક સયમ એટલે કે અધ્યાત્મ. આને માટે વયગાળામાં સાધન તરીકે ભાષાની જરૂર પડે છે, એટલા પૂરતી તે શીખવી રહે છે. ભાષા ટપાલીનું કામ કરે છે. હું કામગામાં કશું લખ્યા સિવાય તે ટપાલમાં નાખું તો એવા કોરો કામગ પછી ટપાલી પહોંચાડે છે. ભાષા એટલે વિદ્યાનું વાહન. એનું આ મહત્તર પણ એવું નથી. પણ વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ એ જ વિદ્યા છે. એ બેનો જ હું વિચાર કરીશ. મારો રૈતિયો ભાંગી જાય તો હું માથે હાથ દર્ધને બેઠીશ કે ? સુવાર પાસે જઈ હું તે સમો કરાવીશ. એ જ પ્રમાણે અને વૌજી કરડે તો હું રડીને બેઠી રહું એ ન માલે. એનો મારો ઇલાજ કરવો જોઈએ. આવી જ રીતે આત્માના અધિષ્ઠાપણનું જ્ઞાન પણ થવું જોઈએ. તે મારા હાડમાં પથવું જોઈએ. મારી

નિશાળની પરીક્ષા આટલી. હું બાપાનો પેપર કાઢવા નહીં એસું. છોકરાઓના બોલવા પરથી જ તેમનું બાપાજ્ઞાન હું પારખી લઉંશ.

વિદ્યાર્થીઓ જમે છે અને બીજા લોકોએ જમે છે, પણ એ બેમાં ફેર છે. વિદ્યાર્થીનું જમવાનું જ્ઞાનમય હેતુ જોઈએ. તેમણે અનાજ દળ્યું હશે ને ચાળ્યું હશે તો તેમાં ચાળણુ કેટલું નીકળ્યું તેની તેઓ નોંધ રાખશે. ધારો કે, એક શેરમાં ચાર તોલા ચાળણુ નીકળ્યું, તો એ દસ ટકા ચાળણુ થયું. એ વધારે પડતું ગણાય. બીજો દિવસે એ પાકોથીને ત્યાં જઈને તેમનું ચાળણુ કેટલું નીકળે છે તે માપશે. એમને ત્યાં શેરમાંથી સવા તોલા ચાળણુ નીકળે છે. એટલે દસ ટકા ચળામણુ નીકળે તેથી શું ખમડયું? એટલું આપણા પેટમાં જાય તો શું? વગેરે પ્રશ્નો તેને સૂઝવા જોઈએ, તેમનો તેણે વિચાર કરવો જોઈએ અને તેમના યોગ્ય ખુલાસા પણ તેણે મેળવવા જોઈએ. એમ થાય તો ગીતામાં કહ્યું છે તેમ તેનું દરેક કામ જ્ઞાનનું સાધન બનશે. તાવ આવે તો તે તેને જ્ઞાન આપીને જશે. એ એક પ્રયોગ થશે. ફરી એને એવો તાવ નહીં આવે. જ્યાં દરેક વાત આવી જ્ઞાનદષ્ટિથી કરવામાં આવે તેનું નામ જ્ઞાના; અને જ્યાં એ જ વાત કર્મદષ્ટિથી થાય તે કારખાનું. આવી રીતે પ્રયોગજુદ્ધિથી, જ્ઞાનદષ્ટિથી દરેક કર્મ કરવા જતાં કંઈ ખર્ચ કરવો પડશે. પણ તેમાંથી સામી કમાણી પણ થશે. નિશાળમાં રેડિયો હોય તો તે સારામાં સારી જાતનો જોઈએ. એ જમે તેવો નહીં ચાલે. કામ થોડું ઓછું થાય તોપણ ચાલશે, પણ તે આદર્શ થવું જોઈશે. કપ સ જોખીને લેવામાં આવશે. તેમાંથી કેટલા કપાસિયા નીકળ્યા તે પણ જોખવામાં આવશે. રોઝવામાંથી આટલા નીકળ્યા ને વેરમમાંથી આટલા-શાથી? આવા પ્રશ્ન પૂછવામાં આવશે અને તેનો જવાબ પણ આપવામાં આવશે. કપાસિયાનું કદ વટાણા જેવડું હોય છે છતાં તેમના વજનમાં તફાવત થાય છે. કપાસિયામાં તેટલું હેલ છે તેથી તે હલકા.

હોય છે. પછી આવાં જ બીજાં અનાજ ક્યાં, તે વિચારીને જોશે. તેને માટે ત્રાજવાં જોઈશે. તે જળરમાંથી લાવવાનાં ત હોય, શાળામાં જ હોવાં જોઈએ. આ બધું કરવા માંડતાંની સાથે વિજ્ઞાન યશ થયું ગણાય. દરેક વાત આવી રીતે કરવા માંડીએ તો એ જ્ઞાન કેટલું મનોરંજક થાય? પછી એ કેણુ બૂઝશે? પેલો અકબર અમુક સાલમાં ગુજરી ગયો એ શા માટે આપણે ગોખીએ? એ તો ક્યારનો મરી ગયો ને હવે અમને શા માટે વળગ્યો છે? હું ઇતિહાસ ગોખવા જન્મ્યો નથી. હું ઇતિહાસ નિર્માણ કરવા જન્મ્યો છું.

શિક્ષકની દૃષ્ટિથી દરેક વસ્તુ જ્ઞાન આપનારી છે. મળનો જ દાખલો લો. એ મોટી કેળવણી આપે છે. મેં અને વિશે એક શ્લોક રચ્યો છે: પ્રભાતે મલદર્શનમ્ । સવારે તેનું દર્શન કરવાથી મણસને પોતાનું આરોગ્ય કેવું છે તેનું જ્ઞાન થશે. મળમાંના મગફળીના ટુકડા પેટ પર કાલે કરેલા જીલમનું ને અપચાનું જ્ઞાન તેમ જ જ્ઞાન કરાવશે. તે પ્રભાતે આપણે આપણા આહાર વિહારમાં ફેરફાર કરીશું. ગમે તેટલી કાળજી લઈએ તોપણ મળ ગંદો જ હોવાનો. સવારમાં તેનું અવલોકન કરવાથી આપણી દેહાસક્તિ ઓછી થશે અને આપણું વૈરાગ્ય કેળવાશે. અને મા જેમ ઠંડીના દિવસોમાં બાળકના શરીર પર ગોદડું ઓઢાડે છે, અને કોઈ પણ અંગ ઉધાડું ન રહે તેની કાળજી લે છે, તેટલી જ કાળજીથી આપણે આપણો મળ ઠારી માટીથી બરાબર ઢાંકી દઈએ, અને યોગ્ય વખત આવતાં ખેતરમાં ફેલાવીએ, તો એ આપણી સંપત્તિમાં વધારો કરશે. આરોગ્યવૈરાગ્યમોખામ્યદાનું ।

આ જ રીતે નિશાળનું દરેક કામ જ્ઞાન આપનારું અને બ્યવસ્થિત બનશે. હાંકરો બેસશે ત્યારે ટટાર બેસશે. ઘરનો થાંભલો વાંઠો વળી જાય તો ધર ટકશે કે નહીં ટકે. તે જ પ્રભાતે આપણે આપણો મેડુદંડ (કરોડ) પણ હંમેશા ટટાર રાખવો જોઈએ. શાળાઓમાં

આ પ્રમાણે કામ થાય તો રાષ્ટ્ર જોતજોતામાં પધઠાઈ જશે. તેનાં દુઃખ અને દૈન્ય દૂર થશે, બધે જ્ઞાનની પ્રભા ફેલાશે.

શાળાની દરેક વસ્તુને જ્ઞાનનું સાધન બનાવવા માગના હોઈએ તો તે માટે શાળાને સજ્જવવી પડશે. સારાં સારાં સાધનો ને ઉપકરણો વસાવવાં પડશે. રામદાસ સ્વામીએ કહ્યું છે, દેવાર્ચે વૈભવ વાઢવાવે (દેવનો વૈભવ વધારવો). આપણા લોકોને પોતાનાં ઘર શણગારવાની નહીં પણ શાળાઓ શણગારવાની હોંશ હોવી જોઈએ. શાળાને જે જે વસ્તુ જોઈતી હોય તે જાંવી તેમણે મેળવી આપવી જોઈએ. પણ એટલું જ પૂરતું નથી. કોઈ સખી દાના મળે છે અને કહે છે, મેં શાળાને આટલી મદદ આપી. પણ પોતાના છોકરાને તે કઈ નિશાળમાં મોકલે છે? એ તો સરકારી નિશાળમાં જ! આમ કેમ? જે રાષ્ટ્રીય શાળાઓને દાનપાત્ર ગણો, તો તેમને જ બધી રીતે સાધન-સામગ્રીથી સજ્જવી પોતાનાં છોકરાંને તેમાં જ કેમ ન મોકલો?

બાળકો એટલે રાષ્ટ્રનું ધન. પણ તેમના ખોરાકમાં નહીં દૂધ, નહીં ઘી! બાળકદીક માસિક બોમ્બનખર્ચ અડી રૂપિયા! આ કેવું? રાષ્ટ્રની એકંદર સ્થિતિ કેવી છે તે જુઘાય તેમ નથી; તેમ છતાં જેટલું આજમાં આણું આપવું જોઈએ તેટલું તો છોકરાઓને આપવું જ જોઈએ. અગાઉ જેઘના સત્યાગ્રહી કેદીઓને યોગ્ય ખોરાક મળતો ન હતો, દૂધ મળતું નહોતું, તે માટે તેમની રૂરિયાદ હતી. ગાંધીજીની સૂચનાથી બહારના નાગરિક ડોક્ટરોએ શાકાહારી માણસને આજમાં આણું કેટલું દૂધ મળવું જોઈએ તે ઠરાવી આપ્યું. દરેક માણસને રોજ આજમાં આણું ત્રીસ તોલા દૂધ મળવું જોઈએ એવો ચોક્કસ અભિપ્રાય તેમણે આપ્યો હતો. અને સરકાર લોકોને કેદમાં પૂરે તો તેણે એ આજમાં આજી જરૂરિયાત પૂરી પાડવી જ જોઈએ. પણ આપણે પોતે જ તેનો અમલ શાળામાં ન કરીએ તે કેમ ચાલે? બાળકોને દૂધ મળવું જોઈએ. તેમને સારામાં સારો ખોરાક મળવો જોઈએ. એમ ન થાય તો તેમનામાં તેજ પેદા નહીં.

મેં કેટલીક વાતો શિક્ષકોને, કેટલીક વિદ્યાર્થીઓને અને કેટલીક બીજા લોકોને ઉદ્દેશીને કહી છે. એ બધી મેં જાનઅનુભવમાંથી કહી છે. તેનો અમલ યરો, એવી હું આશા રાખું છું.

૭

તુલસીદાસની બાળસેવા

જેઠમાં અમારી સાંજની પ્રાર્થના વખતે તુલસીરામાયણનું વિવેચન કરવાનું કામ મારે બાગે આવ્યું હતું. એ નિમિત્તે રામાયણનો રોજ થોડો પરિચય થતો અને તેની કેટલીક ખૂબીઓ સહેજે મારા ધ્યાનમાં આવતી.

તુલસીદાસે આ ગ્રંથ આમજનતા માટે રચ્યો છે એ તેની રચના પરથી અને પરિણામ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. પણ તેમણે નાનાં બાળકો માટે પણ રામાયણમાં અનેક કરામતો કરી રાખી છે એમ શિક્ષકની નજરે હું જોઈ શકું છું. આ અનેક કરામતોમાંથી એક કરામતનું આ લેખમાં હું વિવેચન કરવા માગું છું.

બીજી લિપિઓની સરખામણીમાં નામરી લિપિ બાલ્લ્લોષ કહેવાય છે, તોપણ તેમાંના જોડાક્ષરો એટલા સહેલા નથી. તે બાળકોને સારી પેઠે મૂઝવે છે, એ બધાના અનુભવની વાત છે. એટલા માટે આજકાલ જોડાક્ષર વગરના પાઠ બાળકો માટે ખાસ લખવામાં આવે છે. આ પાઠો અલ્પબત્ત કૃત્રિમ અને નીરસ બની જાય છે. પણ તુલસીદાસે તદ્દન સહજતાથી અને સરસ રીતે નાનાં બાળકોને માટે રામાયણમાં સારું સરખું લખાણ જોડાક્ષર વગરનું લખી રાખેલું જોવાનું મળે છે.

આ મુદ્દો તપાસવાને માટે આપણે જરા ગણિતમાં જતરીએ. પ્રથમ અયોધ્યાકાંડમાં જેમાં કોસલ્યા રામને વિદાય આપે છે, એ ઉતારો આપો-તપસીએ. કલ્યાણના માનસ-અંકમાં છાપેલું રામાયણ

મારી પાસે છે. તેમાં એ ભાગ પાન ૩૬૦-૬૨ પર આપેલો છે. તેની શરૂઆત ઘરિ ધીરજી સુત-ચંદનુ નિહારીથી થાય છે અને અંત ચરનિ ન જાઠિં ચિલાપકલાપાથી થાય છે. આ ઉતારામાં ૨૭ ચોપાઈ એા અને ૩ દોહા મળી પદ્યસંખ્યા કુલ ૩૦ છે. તેમાંના જોડાક્ષરોની યાદી નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે છે :

પદ્યાંક	જોડાક્ષર	પદ્યાંક	જોડાક્ષર
૨	મ્હ,મ્હ,પ્ર	૨૨	મ્હ
૫	પ્ર	૨૪	મ્હ
૧૩	ન્હ	૨૫	પ્ર,મ્હ
૧૪	ન્હ,પ્ર	૩૦	બ્ય
૧૯	મ્હ,ત્ય		
૨૦	મ્હ		
૨૧	પ્ર,પ્ર,પ્ર		

આ ઉતારામાં અક્ષરોની કુલ સંખ્યા ૭૮૪ છે અને તેમાં કુલ ૧૯ વખત જોડાક્ષરો વપરાયા છે. એ જોડાક્ષરોનું પૃથક્કરણ આ મુજબ છે :

મ્હ	૭ વાર	} એમ જોડાક્ષરો કુલ ૧૯ વાર વપરાયા છે.
ન્હ	૨ વાર	
પ્ર	૮ વાર	
ત્ય	૧ વાર	
બ્ય	૧ વાર	

હવે આ યાદીનો થોડો વિચાર કરીએ. મ્હ અને ન્હ એ પ્રત્યય-માં આવતા હોવાથી હિંદીમાં વારંવાર આવનારા અક્ષરો છે. મારા વિચાર પ્રમાણે એ જોડાક્ષરો નહીં પણ મૂળાક્ષરો જેવા જ છે. કારણ કે, મ્હ અને ન્હ એ હિંદી ભાષાની ર્શ્દ પ્રમાણે હકાર સાથે ઉચ્ચારેલા મ અને નના જ જુદા પ્રકાર છે અથવા વ્યાકરણની ભાષામાં કહીએ તો મ અને નના મહાપ્રાણ છે. જિનકોનો જ બીજી રીતે ઉચ્ચાર થાય છે જિન્હકો અને તુમકોનો તુમ્હકો ઉચ્ચાર કરવામાં

આવે છે. એકલી હિંદી ભાષામાં જ નહીં, બીજી ભાષાઓમાં પણ આવા મહાપ્રાણ ઉચ્ચારના દાખલા છે.

પ્ર એ જોડાક્ષર છે ખરો, પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તે અનેક વાર આવતો હોવાથી સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ તેની વિકલ્પે મૂળાક્ષરમાં જ મણુના કરી નાખી છે. કારણ કે, જોડાક્ષરના પહેલાંના અક્ષર પર આધાર (ચડકો) આવે છે અને તેથી તેને ગુરુ માનવામાં આવે છે, એ નિયમ તેમણે પ્રની બાળ્યમાં દીધો કર્યો છે. એટલે કે, પ્રના પહેલાંના અક્ષર પર આધાર (ચડકો) આપો અથવા ન આપો, એવી છટ તેમણે આપી છે.

એટલે હિંદી ભાષાની અનુકૂળતા ખાતર મ્હ અને મ્હ અને સંસ્કૃત ભાષાની અનુકૂળતા ખાતર પ્ર એ ત્રણ અપવાદરૂપ જોડાક્ષર છોડી દઈએ, તો ઉપરના ઉતારામાં શુદ્ધ જોડાક્ષર એ જ આવ્યા મણાય અને તે પણ માત્ર એક એક વખત વપરાયા છે. ૭૮૪ અક્ષરોમાં એ વખત જોડાક્ષર એટલે નહીં જેવા જ મણાય.

પદ્યસંખ્યાની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો ૨૦ પદ્યો પૈકી જેમાં એક વખત પણ જોડાક્ષર વપરાયો હોય એવાં પદ્યો એ છે, એટલે સેંકડે દસ ટકા થાય.

હવે જેમાં વક્તા વિદ્વાન છે અને વિષય તાત્ત્વિક છે એવો ઉતારો લઈએ અને મ્હ, મ્હ ને પ્રને મૂળાક્ષરો ગણીએ, અથવા જોડાક્ષરો માનીએ તોયે મૂળાક્ષરોની સાથે જ તે બાળકોને શીખવવાના છે એમ સ્વીકારી લઈ જોડાક્ષરોનું પ્રમાણ કેટલું આવે છે તે જોઈએ. વાઘ્મીક્રિમુનિ રામને બગવાનનાં નિવાસસ્થાન ક્યાં-ક્યાં છે તે જેમાં કહે છે, એ અયોધ્યાકાંડમાંનો ઉતારો આપણે તપાસવાનો છે. ઉપરની માનસની આદૃતિમાં તે ૪૦૮થી ૪૧૨ પાન પર આવે છે. તેનો આરંભ સદગ્ધ સરભ સુનિ રણુવશનીથી થાય છે અને અંત સો રાગર નિઃશ્વેદથી. આ ઉતારામાં ૪૨ ચોપાઈઓ, ૧ દોહા અને ૧ છંદ મગ્ગને પદ્યસંખ્યા કુલ ૪૯ છે. આમાંના જોડાક્ષરવાળાં પદ્યો નીચે મુજબ છે:

૧. ગૃત્સમદ

આ એક મંત્રદ્રષ્ટા વૈદિક ઋષિનું નામ છે. તે આજના યવતપ્રાણ જિદ્દલામાં આવેલા કળાંબના રહેવાસી હતા. તે મણુપતિના મહાન ભક્ત હતા. ગણનાં ત્વા ગણગતિં હવામહે એ સુવિખ્યાત મંત્ર એમણે જ જોયેલો. ઋગ્વેદના દસ મંડળમાંથી બીજું મંડળ આખું એમના નામ પર છે. એ મંડળમાં ૪૩ સૂકતો હોઈ તેના મંત્રોની સંખ્યા ચારસો ઉપર છે. ઋગ્વેદ એ દુનિયાનો અતિ પ્રાચીન અને પહેલો મંથ છે એમ મનાય છે. પણ એમાંયે કેટલોક ભાગ વધારે પ્રાચીન મનાય છે. આ પ્રાચીનતર ભાગમાં બીજા મંડળની ગણના થાય છે. એ પરથી ગૃત્સમદ હમગમ વીસ હજાર વરસ પર ઘર્ષ ગયા એમ ઇતિહાસના જાણકારો કહે છે. ગૃત્સમદનું આ મંડળ મુક્તાસંખ્યા તેમ જ મંત્રસંખ્યાની ગણતરીથી ઋગ્વેદનો આશરે પચીસમો ભાગ થાય.

ગૃત્સમદ અનેકકક્ષણી હતા. જ્ઞાની, ભક્ત અને કવિ હતા. પણ તે ઉપરાંત ગણિતજ્ઞ, વિજ્ઞાનવેત્તા, કૃષિસંરોધક અને નિષ્ણાત વણકર હતા. જીવનના નાનામોટા કોઈ પણ અંગની ઉપેક્ષા તેમનાથી સહન થતી નહીં. પ્રાયે પ્રાયે ત્રિગીર્ણસઃ સ્યામ આપણે દરેક વહેવારમાં વિજયી ઘર્ષ એ એમ તે હંમેશ કહેતા અને તેમના ઉલ્લસ દાખલાથી આસપાસના સોડામાં ઉત્સાહનું વાનાવરણ જામન રહેતું.

ગૃત્સમદના કાગમાં નર્મદાથી માંડી ગોદાવરી નદી સુધીનો બધો મુલક જ મલોથી બરેલો રહેતો. પાંચપચીસ માર્ગદને અંતરે એકાદ નાની થી વસાહત હોય. બાકી બધું નિર્જન. આસપાસના નિર્જન અરણ્યની વચ્ચે વસેલી ગૃત્સમદની એવી એક મોટી વસાહત હતી. એ વસાહતે કપાસના વાવેતરનો દુનિયાનો પહેલો સફળ પ્રયોગ જોયો.

આજે વરાડ. કપાસની પેદાશનું મોટું કેન્દ્ર બન્યો છે. ગૃત્સમદના જમાનામાં વરાડમાં વરસાદનું પ્રમાણ આજના કરતાં વધારે હતું. એટલા વરસાદમાં ટકી શકે એવા કપાસનો છોડ ગૃત્સમદે તૈયાર કર્યો અને એક નાનકડા પ્રયોગક્ષેત્રમાં રાખી તેમાંથી તેણે અર્ધો મણ કપાસ પેદા કર્યો. ગૃત્સમદની આ નવી પેદાશનું લોકોએ ગાર્ત્સમદમ્ નામ પાડ્યું. મોસિવિયમ્ આનું જ લોટન ૩૫ હશે?

જિન કાંતવાનું ને વણવાનું તેની વસાહતના લોકોને સારી રીતે આવડતું. એ કામ સુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ કરતી. આજે વણવાનું કામ પુરુષો કરે છે, અને સ્ત્રીઓ બોળિનો બરવાં, પવાયત કરવી વગેરે કામોમાં તેમને મદદ કરે છે. વેદકાળમાં વણકરોનો નોખો વર્ગ બન્યો ન હતો. ખેતીની જેમ વણાટકામ પણ બધાનું કામ ગણાતું. બધા મરદો ખેતીનું કામ કરે અને બધી સ્ત્રીઓ ધરકામ સંભાળીને વણાટકામ કરે એવી તે વખતની વ્યવસ્થા હતી. સાંજે સૂરજ પોતાનાં કિરણો સંકેલી લે એટલે તરત જ વખનારીઓ પોતાનો અર્ધો વણેલો તાણો સંકેલી લે — પુનઃ સમગ્યત્ વિતતં વયમ્તી એમ ગૃત્સમદે વણનારીઓનું જીવનકાવ્ય વર્ણવ્યું છે. ગૃત્સમદના પ્રયોગને પરિણામે કપાસ મળ્યો, પણ કાપડ કેમ બનાવવું એ મોટો સવાલ થઈ પડ્યો. જિન કાંતવાની લાકડાની તકલીઓ હતી, તે પર બધાએ મળીને એ કપાસનું સૂતર કાંત્યું. વણાટકામ સ્ત્રીઓને હસ્તક હતું પણ કાંતવાનું કામ સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો અને વૃદ્ધો બધાં કરતાં. સૂતર આમ કાંતાયું પણ તે સાવ રહી હતું. હવે એ કોણ વણે? અને કેમ વણે?

પણ ગૃત્સમદ હારી જાય એવા થોડા જ હતા? તે પોતે જ વણાટમાં પડ્યા. વણાટકામની બધી ક્રિયાઓનો તેમણે સાંગોપાંગ અભ્યાસ કર્યો. સૂતર બધું જ ખરાબ હતું, પણ તેમાં જે થોડું મજબૂત હતું તેનો તેમણે તંત્ર બનાવ્યો. વૈદિક ભાષાનો તંત્ર તે જ આજનો આપણો તાળો. બાકીનું કાચું સૂતર તેમણે ઓઢુ (વાણા) માટે રાખી મૂક્યું. પણ પવાયત, શર, થઈ ત્યાં તાર, તડાતડ, વૃદ્ધવા લાગ્યા.

શૃત્સમદે ગણિતી હોના એટલે તૂટેલા કેટલાં તાર સધિવા પડ્યા
 તે તેઓ ગણતા. પહેલી પવાપતમાં તૂટેલા તારની સંખ્યા ચાર
 આંકડાવાળી હતી. પછી તાણો આખરે સાળ પર ચડ્યો. પહેલી
 ઠોક મારી એટલે ચારપાંચ તાર તૂટ્યા. તે સાંધીને ફરી ઠોક મારે ને
 ફરી તાર તૂટે, એમ કરતાં કરતાં પહેલો તાકો વણી રહેતાં કેટલાંયે
 અડવાડિયાં વીત્યાં. તે પછી સૂતર ધીમે ધીમે મુધરતું ગયું. આમ
 છતાં પહેલાં બાર વરસ વણાટકામ એકંદરે ખૂબ ત્રાસ આપનારું
 યર્ષ પડ્યું હતું. શૃત્સમદેને માટે આ બાર વરસ તેમની નિંદગીનાં
 ખરેખરી તપશ્વર્ણનાં હતાં. તે એટલા ઉત્સાહી અને તંત્રુશ્લ,
 ઓતુશ્લ, ઠોકશ્લ અને તૂટશ્લ એવી શ્લભય વૃત્તિથી
 વણાટકામ કરનારા હતા, તોપણ સૂતર એકસરખું તૂટ્યા કરતું
 ત્યારે ક્યારેક રડું રડું યર્ષ જતા. એવે એક પ્રસંગે મા
 તન્તુશ છેદિ ષક્તઃ અરે પ્રભુ ! વણતો હોડિં ત્યારે તાર તૂટવા દર્શિ
 નહોં ! એમ કહીને તેમણે ભગવાનને આજીજીપૂર્વક પ્રાર્થના કરી. પણ
 ભગતી જ પ્રાર્થના કરી તેથી તેમને તરત પશ્ચાત્તાપ થયો. પછી તેમણે
 પિયં મે એટલે મારું ધ્યાન એ શબ્દો નોડી એ પ્રાર્થના મુધારી લીધી.
 “હું મારું ધ્યાન વણતો હોડિં ત્યારે તેનો તાર તૂટવા દર્શિ નહોં”
 એવો એ મુધારાવધારા સાથેની નવી પ્રાર્થનામાંથી મુરોબિન અર્થ
 નીકળ્યો. તેનો આશય આવો થાયઃ “હું ખાડી વણું છું એ મારી
 દષ્ટિથી કેવળ એક જાણ ક્રિયા નથી. એ મારી ઉપાસના છે. એ
 મારો ધ્યાનયોગ છે. વચ્ચે વચ્ચે તાર તૂટ્યા કરે છે ત્યારે મારા ધ્યાન-
 યોગમાં બંગાણ પડે છે એ મારું દુઃખ છે. એટલા માટે તાર ન
 તૂટવા નોર્ધ એ એની ઇચ્છા થાય છે. આ ઇચ્છા યોગ્ય દોષ તોપણ
 તે પ્રાર્થનાનો વિષય ન યર્ષ રહે. તેને માટે સૂતર મુધારતું નોર્ધ એ
 અને અમે તે મુધારી લઈશું. એટલે અમારી પ્રાર્થના એ કે, સૂતર
 કાયું દોવાથી તે તૂટ્યા જ કરવાનું એ તો દેખીતું છેઃ તેથી એ તૂટે
 ત્યારે મારી અન્નવૃત્તિનો, મારા ખાનનો તાર ન તૂટે એમ કરો.”

ગૃત્સમદ અર્થાંડ અન્તર્મુખ વૃત્તિ રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા અને કંઈક ને કંઈક જાનમહેનતનું અને ઉત્પાદક કામ દરરોજ કર્યા કરતા. માસ્ત્રમ્ અન્યદૃતૈન મોઝમ્ (ખીજાની મહેનત હું કદી ન બોગવું) એ એમનું જીવનસૂત્ર હતું. તે લોકસેવાપરાયણ હતા એટલે તેમના નિર્વાહની કાળજી બેશક લોકો જ રાખતા. પણ મને જેટલું લોકો પાસેથી મળે છે તેને સોગથું કરી હું તેમને પાછું આપું છું કે નહીં, અને તેમાં પણ નવા ઉત્પાદનનો થોડોધણો અંશ હોય છે કે નહીં, તેનું તે હમેશ ચિંતન કરતા.

આ ચિંતનને પરિણામે જ, ઘણું કરીને, ગૃત્સમદને એક દિવસ અચાનક ગુણાકારની કલ્પના સૂઝી. લોકબ્ધવહાર સહેલો ને સરળ થી રીતે ચાલ. એ દૃષ્ટિથી ગૃત્સમદનું ગણિતશાસ્ત્રના સંશોધનનું કામ નવરાશને વખતે ચાલતું. તેના જમાનામાં પદ્ધતિ * ગણિત-માંથી સરવાળા અને બાદબાકી એ બે જ ગણિતની પ્રક્રિયાઓ લોકો જાણતા હતા. ગૃત્સમદે જે દિવસે ગુણક વિધિની શોધ કરી તે દિવસે તેમના આનંદને પાર ન રહ્યો. તેમણે બેથી દસ સુધીના પાડા રચ્યા અને તે નામચાલાવ્યા. આંકના ઘાડયા ગોખનારાં છોકરાંને આ વાતની ખબર પડે તો તે ગાંડાં બની ગૃત્સમદને પચરા માયો વિના ન રહે ! પણ ગૃત્સમદે પોતાના આનંદની મસ્તીમાં ઇન્દ્રદેવનું આવાહન પણ આંકના પાડાથી જ કર્યું : “હે ઇન્દ્ર, તું બે ઘોડાના, ને ચાર ઘોડાના, ને છ ઘોડાના, ને આઠ ઘોડાના, ને દસ ઘોડાના રથમાં બેસાને આવ. વહેલામાં વહેલો આવ. તેને માટે ગમે તો બેના પાડાને બદલે દસના પાડાનો ઉપયોગ કર. દસ ઘોડાના, ને વીસ ઘોડાના, ને ત્રીસ ઘોડાના, ને ચાલીસ ઘોડાના... ને સો ઘોડાના રથમાં તું આવ.”

* સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર, ઘાત અને મૂળ એ છ પ્રક્રિયાઓ.

ગૃત્સમદની સંશોધનપ્રવૃત્તિ સર્વતોમુખી હતી. ચંદ્રનાં કિરણોની ગર્ભની વૃદ્ધિ પર વિશિષ્ટ અસર થાય છે. એવી તેની એક મોટી શોધ. પુરાણકારોએ નોંધેલી છે. વૈદિક મંત્રોમાં પણ તેનું સૂચન મળે છે. ચંદ્રના હાડમાં માતૃભાવના પૂરેપૂરી જિનરેલી છે અને કળાવાળો તો તે છે જ. તેથી સૂર્યનાં જ્ઞાનમય પ્રખર કિરણો પંચાવી અને તેમને ભાવનામય સૌમ્ય રૂપ આપી માતાની કૃષ્ણમાંના કૃમળા ગર્ભને એ જીવનઅમૃત પકોંચાડનાનું પ્રેમાળ તેમ જ કુશળ કાર્ય ચંદ્ર કરી શકે છે અને તે તે સતત કર્યા કરે છે, એવી ગૃત્સમદની શોધ છે. આધુનિક વિજ્ઞાને હજી આ વિષય પર વિશેષ પ્રકાશ પાડ્યો નથી. પરાવૃત્તકિરણવિજ્ઞાન, પ્રાણવિજ્ઞાન, અને મનોવિજ્ઞાન એ ત્રણ અહીં એકત્ર થતાં હોવાથી આ સવાલ ગૂંચવણભર્યો અને સૂક્ષ્મ છે એમાં શંકા નથી. પણ ગૃત્સમદનો સિદ્ધાન્ત સામાન્યપણે અબણ માણસને પણ સમજાય એવો છે. બાળકનું સૌમ્ય રૂપ સોમકૃત હોય તો તેમાં શી નવાઈ? આપણે સૂર્યવંશી રામને પણ રામચંદ્ર કહીએ છીએ ત્યારે ચંદ્રનું જ વચરવ સૂચવીએ છીએ ને? કવિઓએ ચંદ્રામૃત પીનાર એક ચંદ્રાર પક્ષી કર્યો છે. એ જ માતાના હિરમાંનો ગર્ભ છે એમ સાંગત થાય તો કવિઓ તારાજ નહીં થાય. અરુપશા તેજથી ઝળૂક ઝળૂક થનારા તારાઓ પણ પોતાની જગ્યા છોડી ચંદ્રને મળવા માટે તેની પાસે કદી જતા નથી, પણ ચંદ્ર નમ્રતાપૂર્વક દરેક નક્ષત્રની મુલાકાત લેવા માટે તેને ઘેર જાય છે. આવો પ્રેમમૂર્તિ ચંદ્ર ગર્ભરૂપ બાળકની ચિંતા ન કરે તો બીજું કાણ કરવાનું હતું? ચંદ્રની કળાની પૂર્ણતા અદ્યતન પૂર્ણિમાએ થાય છે. ગૃત્સમદ પૂર્ણિમાને ઉદ્દેશને કહે છે, “હે પૂર્ણિમા, ગર્ભની સિધ્ધાઈનું કામ તું મળ્યાનું સોલવડે કર અને સોગણ આપનાર, પરાક્રમશાળી, અને પ્રશંસાપાત્ર એવો સેવક નિર્મોણ કર — દદાતુ વીરં શતદાયમ્ મુકધ્યમ્ ।

પરશુરામ

આ એક અસાધારણ પ્રયોગવીર પચીસ હજાર વરસ પહેલાં થઈ ગયો. કોકણરથેનો એ આદિ પુરુષ હતો. તે માતા તરફથી ક્ષત્રિય અને પિતા તરફથી બ્રાહ્મણ હતો. પિતાની આગ્રાથી તેણે માતાનું માથું કાપી નાખ્યું. એ કેટલું યોગ્ય હતું એવો સવાલ બહે પૂછાય. પણ પરશુરામની શ્રદ્ધામાં શકાશીલતાને ઘગીરે સ્થાન ન હતું. નિઝાપૂર્વક પ્રયોગ કરવો અને અનુભવથી ડાલ્યા થવું એ તેનું સ્વ હતું.

પરશુરામ તેના જમાનાના પુરુષાર્થી માથુસોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ હતો. તેના મનમાં દુષ્ટિવાને માટે ખૂબ લાગણી હતી અને અન્યાયને વિશે તીવ્ર ઘીડ હતી. એ જમાનામાં ક્ષત્રિયો અતિશય માત્યા હતા. તેઓ પોતાને જનનાના રક્ષક કહેવડાવતા, પણ પ્રત્યક્ષ વહેવારમાં તેમણે ક્યારેનો રક્ષકમાંના રોડ મ કરી નાખ્યો હતો. પરશુરામે એ અન્યાયી ક્ષત્રિયેનો કઠોર સામનો શરૂ કર્યો. મળ્યા તેટલા બધા ક્ષત્રિયોને તેણે પૂરા કર્યા. ‘પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરવાનું’ તેણે પોતાનું બિરુદ બનાવ્યું. એટલા માટે તે પોતાની પાસે હંમેશ કુહાડી રાખવા લાગ્યો અને એ કુહાડી વતી દરેકજા આજ્ઞામાં આપ્યું એક ક્ષત્રિયમાથું ઉડાવવું જ જોઈએ, એવી ઉપાસના તેણે પોતાના બ્રાહ્મણ અનુયાયીઓમાં પ્રચલિત કરી. પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરવાનો આ પ્રયોગ તેણે એકવીસ વખત કર્યો. પણ જૂના ક્ષત્રિયોને બાણીબૂઝને મારવા અને અગણપણે નવા નિર્માણ કરવા, એવી આ પ્રક્રિયામાંથી આખરે શું વળે? છેવટે રામચંદ્રે તેને બરાબર પાડ બણાવ્યો. ત્યારથી તેની સાન ઠેકાણે આવી.

પછી તેણે કોકણનાં તે વખતનાં ગાડાં જંગલો સાફ કરી ત્યાં વસાહત વસાવવાના રચનાત્મક કાર્યક્રમ તરફ મોરચો વાળ્યો.

પણ કુહાડીના હિંસક પ્રયોગથી પેલા પડેલા તેના અનુયાયીઓને કુહાડીના આગલા પ્રયોગની સરખામણીમાં આ અહિંસક પ્રયોગની રસ લાગ્યો અને નિર્ધનને તેનાં સમાંવહાલાં છોડીને જતાં રહે તેમ તે બધા તેને છોડી જતા રહ્યા. પણ આ નિષ્ઠાવાન મહાપુરુષે એ કામ એકલાએ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. આપમરજથી ગરીબાર્થને વરેલા રાનીપરજોના આદિસેવક ભગવાન ચંકરનું ધ્યાન કરી તેમાંથી તે પ્રતિદિન પ્રેરણા મેળવતો અને જંગલો તોડવાં, મૂંપડાં બાંધવાં, જંગલી પશુઓની જેમ એકલાવાળું જીવન ગુમરનારા માનવખંધુઓને સમાજ બાંધીને રહેવાની સાધના શીખવવી એ બધાં કામોમાં એ પ્રેરણા તે વાપરતો. નિઠાથી કરેલી નિષ્કામ સેવા ઝાઝો વખત એકાકી રહી શકતી નથી. પરશુરામની ખંતીલી સેવાવૃત્તિથી કોકળાનાં જંગલોમાં રહેનારા એ જંગલી માણસો આખરે પીમળ્યા અને તેમણે તેને હેવટે બહુ સારો સાથ આપ્યો. તેના જૂતા બ્રાહ્મણ કહેવડાવનારા જે અનુયાયીઓ તેને છોડી ચડેરામાં નાસી ગયા હતા તેમને બહુલે આ નવા અવર્ણ અનુયાયીઓ તેને મળ્યા. તેમને તેણે શુદ્ધ આચાર, શુદ્ધ વિચાર અને શુદ્ધ ઉચ્ચાર શીખવ્યા. એક દિવસ પરશુરામે તેમને કહ્યું: “બાર્થઓ, તમે આજથી બ્રાહ્મણ થયા હો.”

પરશુરામ અને રામચંદ્ર એ બેની મુલાકાત ધનુર્મંગના પ્રસંગ પછી થઈ તે પહેલી. તે જ વખતે તેને રામચંદ્ર પાસેથી જીવનદષ્ટિ મંળી હતી. તે પછી બધાં વરસ સુધી એ બેની મુલાકાત થઈ ન હતી. પણ રામચંદ્ર જ્યારે વનવાસમાં હતા ત્યારે પચ્ચટ્ટી આવીને રહ્યા હતા અને તેમના ત્યાંના નિવાસના હેવટના વરસમાં પરશુરામ બાગલાણની બાગીચી તેમને મળવા આવ્યો હતો. તે પચ્ચટ્ટીના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યો તે વખતે રામચંદ્ર ઝાડોને પાણી પાના હતા. પરશુરામની મુલાકાતથી રામચંદ્રને આનંદ થયો. તેમણે તે તપસ્વી ૧૬ પુરુષનું આદરપૂર્વક સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને સ્વાગત

ક્યું અને ખજરઅંતર પૂછ્યા પછી તેના કાર્યક્રમ વિશે પૂછપરછ કરી. પરશુરામની કુદાડી તેની પાસે જ હતી. તેણે પોતાની કુદાડીના નવા પ્રયોગની બધી માહિતી રામચંદ્રને કહી. રામચંદ્રે તે સાંભળી તેનું નવું કામ ખૂબ વખાણ્યું અને પરશુરામ બીજા દિવસે ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

મુકામે આવ્યા પછી પોતાના એ નવા જ્ઞાતિજ્ઞાને રામચંદ્રની બધી હકીકત કહી સંભળાવીને તે બોલ્યો, “રામચંદ્ર મારા ગુરુ છે. તેમણે પહેલી મુલાકાત વખતે જે ઉપદેશ મને આપ્યો તેને પરિણામે મારી વૃત્તિ પક્ષટાર્ધ અને હું તમારી સેવા કરવા લાગ્યો. આ વખતની મુલાકાત વખતે તેમણે મને મોઢે કશે ઉપદેશ આપ્યો નથી, પણ તેમના આચરણથી તે મને મળ્યો છે. એ હું તમને કહું છું. જંગલ તોડી વસાહત વનાવવાનું આપણું આ કામ ઉપયોગી સેવાકાર્ય છે એમાં શંકા નથી. પણ તેનીયે મર્યાદા છે. એ મર્યાદા ભણ્યા વિના આપણે વૃક્ષોને કાપ્યા કરીએ તો એ મોટી હિંસા થાય અને કોઈ પણ હિંસાનું કૃત્ય તેના કરનાર પર વેર વાળ્યા સિવાય રહેતું નથી એવો મારો અનુભવ છે. તેથી જાડો કાપવાનું આપણે હવે બંધ કરીએ. અત્યાર લગી આપણે ક્યું એ બરાબર ક્યું છે કારણ કે, તેથી જ આ મૂળે જે અસહ્ય અદ્રિ હતો તે આજે હવે સહ્ય-અદ્રિ થયો છે. પણ હવે પછી આપણે જીવનો-પયોગી વૃક્ષોના ઉછેરનું કામ પણ ઉપાડવું જોઈએ.” એમ કહી તેણે તેમને આંખા, કેળ, નાળિયેરી, કામ્બુ, ફણ્ડી, અનનસ વગેરે નાનાં મોટાં ફળજાડ કેવી રીતે ઉછેરવાં તે શીખવ્યું. અલગત, તેને માટે એને જાતે વનરપતિસંવર્ધનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો પડ્યો અને તેણે પોતાની હંમેશની ટેવ મુજબ તે ઉત્સાહપૂર્વક કર્યો. તેણે એ શાસ્ત્રમાં કેટલીક મહત્ત્વની શોધો કરી. જાડોને મનોહર આકાર આપવા માટે તેમની રીતસર કાપકૃપ કરવી જોઈએ. એ ખ્યાલમાં રાખી તેણે તે માટે એક નાનકડું ઓળખ શોધી કાઢ્યું.

એ ઝોઝરનું નવપરશુ નામ પાડી તેણે પોતાની પરશુની ઉપાસના અખંડ ચાલુ રાખી.

એક વખત સમુદ્રતીરે નાજિયેરી રોપવાનો એક સામુદાયિક સમારંભ પરશુરામે ગોઠવ્યો. એ પ્રસંગને નિમિત્તે ભેગા થયેલા બધા લોકો આમળ તેણે પોતે પોતાના જીવનમાં કરેલા બધા પ્રયોગોનો ને અનુભવોનો નિયોડ રજૂ કર્યો. સામે દરિયાની ભરતી ગરજતી હતી. એ તરફ હાથ લંબાવીને સમુદ્ર જેવા ગંભીર અવાજથી તેણે તેમને કહ્યું, “ભાઈઓ, આ દરિયો આપણને શું શીખવી રહ્યો છે તે તરફ ધ્યાન આપો. આટલો મોટો શક્તિશાળી હોવા છતાં તે પોતાના પરમ ઉત્કર્ષને વખતે પણ પોતાની મર્યાદા ઝોળંગતો નથી. એથી એની શક્તિ સતત ટકી રહી છે. મારાં બધાં કામ અને પ્રયોગોમાંથી મેં આ જ સાર કાઢ્યો છે. મેં નાનપણમાં પિતાની આજ્ઞાથી માતાનો વધ કર્યો. લોક કહેવા લાગ્યા, ‘કેવો માતૃહત્યારો!’ એ આક્ષેપ મને માન્ય ન હતો. હું કહેતો, ‘આત્મા અમર છે અને શરીર મિથ્યા છે. કાણ કેને મારી શકે? હું માતૃહત્યારો નથી પણ પિતૃભક્ત છું.’ પણ મારી જૂસનું આજ્ઞ મને બાન થાય છે. માતૃવધનો આરોપ મને એ વખતે માન્ય ન હતો તેમ આજે પણ માન્ય નથી. પિતૃભક્તિને પણ જોકે મર્યાદા હોય છે એ વાત તે વખતે મારા ધ્યાનમાં આવી નહોતી. એ જ મારો ખરો દોષ હતો. લોકોએ એ દોષ જ બનાવ્યો કેવો તો તેથી મારી વિચારશુદ્ધિ થાત. પણ તેમણે એ મર્યાદા છોડી મારા પર ભજતો જ આરોપ મૂક્યો. એથી મારી વિચારશુદ્ધિમાં કશી મદદ ન થઈ. પછી હું મોટો થયો ત્યારે અન્યાય-પ્રતિકારનું મત સર્જને જુલમી સત્તા સાથે એકવીસ વાર લડ્યો. દરેક વખતે હું વિજયી થયો એમ દેખાય અને દરેક વખતે મારે બાજે અપજય આવે. રામચંદ્રે મારી જૂન મારે ગમે હિનારી. અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવો એ માણસનો ધર્મ ખરો, પણ તેનીયે સામીય મર્યાદા હોય છે એ જ્ઞાન મને ગુરુકૃપાથી

મળ્યું. પછી હું જંગલ તોડી વસાહત વસાવવાના માનવસેવાના કાર્યમાં પડ્યો. પણ જંગલ તોડવાનીયે મર્યાદા હોય છે એ વાત મને બરાબર ચોક્કસ વખતે કેવી રીતે સૂઝી એ તમે બધા જાણો છો. અત્યાર સુધી હું અખંડ પ્રવૃત્તિ કરતો આવ્યો છું. પણ આખરે પ્રવૃત્તિનીય મર્યાદા હોય છે ને? તેથી હવે હું નિવૃત્ત થવાનો વિચાર રાખું છું. એનો અર્થ એવો નથી કે હું કર્મ સંકેતર છોડી દઈશ. પણ સ્વતંત્ર નવી પ્રવૃત્તિનાં મંડાણ હવે હું નહીં કરું. પ્રવાહપતિત જે આવશે તે કરતો રહીશ. પ્રસંગ પડ્યે તમે પૂછવા આવશો તો સલાહ પણ આપીશ. એટલા માટે જ મેં આજે આ સમારંભ રાખ્યો છે. મારે જે કહેવાનું હતું તે બધું મેં તમને કહી દીધું છે. તમે તેને સમુદ્રોપનિષદ અથવા જીવનોપનિષદ કહી શકો. ફરીથી દૂંકાણુમાં કહું છું. પિતૃભક્તિની મર્યાદા, પ્રતિકારની મર્યાદા, માનવસેવાની મર્યાદા અને એકંદરે પ્રવૃત્તિમાત્રની મર્યાદા — આ જ મારા જીવનનો સાર છે. બોલો ત્યારે બધા એકી સાથે, ઓઝ્મુ નમો મગલ્યૈ મર્યાદાયૈ.”

આટલું બોલીને પરશુરામ શાંત થયો. તેના એ ઉપદેશના ઊંડા પડધા સલાદિની ખીણો અને કોતરોમાં હજી પણ સંભળાય છે.

જમનાલાલજીને શ્રદ્ધાંજલિ*

મારાં વહાણાં ભાઈઓ અને બહેનો,

ગઈ કાલે સાંજે ૪ વાગ્યે મહિલાત્રયમાં મારું ભાંપણ રાખવામાં આવ્યું હતું. હું ભાપણ માટે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો, છોકરીઓ આવીને બેઠી અને મારું ભાપણ શરૂ કરું એટલામાં એક મોટર ત્યાં આવી પહોંચી. તેમાં આવેલા માણસે કહ્યું કે, “જમનાલાલજી માંદા છે અને તમને બોલાવ્યા છે.” જમનાલાલજી એવા ખાસ માંદા નહોતા; બપોર સુધી હંમેશની માફક પોતાનું કામ કરતા હતા, એ હું જાણતો હતો. તેથી માંદા હોવાના સમાચાર સાંભળ્યા પછી પણ તેનો વધારે ગંભીર અર્થ મારા ધ્યાનમાં આવ્યો નહીં. તેમ છતાં ભાપણ પડતું મૂકી હું ગાંધીચોકમાં આવ્યો. મોટરમાંથી નીચે ઊતર્યો ત્યાં દિલીપ મેડા પરથી નીચે ઊતરતો હતો. તેના મોઢા પર દુઃખ દેખાતું હતું તોપણ મને પૂરે ખ્યાલ ન આવ્યો અને ‘જમનાલાલજીની તબિયત કેમ છે?’ એમ મેં તેને પૂછ્યું. તેણે જવાબ આપ્યો, ‘તે તો ગયા.’ આટલી અચાનક, અણધારી અને દુઃખ આપનારી બાબતી સાંભળીને મને શું થયું હશે તે તમે કહી શકો છો. પણ મને પોતાને તદ્દન જુદા પ્રકારનો અને વિષય અતુલ્ય થયો. સમાચાર દુઃખકારક હતા ખરા. પણ તે સાંભળીને એક અનોખા આનંદનો આભાસ મારા અંતરમાં થયો અને એ આનંદની દશામાં જ હું મેડા પર જે ઓરડામાં તેમનું શયન રાખ્યું હતું ત્યાં પહોંચ્યો. ત્યાં જે લોકો બેઠા હતા તેમના ચહેરા પર

* શ્રી જમનાલાલ જન્મજન્મા અવસાન નિમિત્તે તા. ૧૨-૨-૧૪૨૯ રોજ ૧૫માં ગાંધીચોકમાં આપેલું ભાષણ.

ન્યારે દુઃખની સ્પષ્ટ છાયા મેં જોઈ ત્યારે મને જ્ઞાન થયું કે જોને લીધે અનેક લોકોને દુઃખ થઈ શકે એવી કોઈ ઘટના બની છે. આમ છતાં મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે અંતરમાં જે આનંદનો અનુભવ થતો હતો તે જરાય ઓછો ન થયો. છેવટે શરીરને અગ્નિસંસ્કાર કર્યા પછી સાંજે હું ઈશોપનિષદ અને ગીનાર્જુનો પાઠ કરવા લાગ્યો. સારે એ આનંદનો પાર ન રહ્યો. મારી આ સ્થિતિ રાત્રે સૂઈ ગયો. સાં સુધી એવી ને એવી રહી. બીજે દિવસે સવારે જાડયા પછી જમનાલાલજીના શ્રુત્યુને લીધે કેવી ખોટ મર્ઝ છે અને આપણી જવાબદારી કેટલી વધી છે તેનું મને ધીમે ધીમે જ્ઞાન થવા માંડ્યું. પછી શું થયું હશે તે બધું તમે કહી શકશો. પણ મને થયેલો આનંદનો અનુભવ શાથી થયો તે મારે તમને કહેવું જોઈએ.

જમનાલાલજીએ ગોસેવાનું કામ પોતાને માથે લીધું છે એ વાતની મને જોલમાં ખબર પડેલી. એ સાંભળીને મને સમાધાન થયું. અને આ ઉપયોગી કામ જમનાલાલજીએ ઉપાડ્યું તેથી દેશનું અવસ્થા કલ્યાણ થશે, એટલું જ નહીં, તેમના પોતાના ચિત્તને પણ શાંતિ મળશે એમ મને લાગ્યું. પણ તેની સાથે તેમના યાકેલા શરીરને આ કામ અસહ્ય થવાનું છે એવી શક્યતા પણ હું જોતો હતો. હું જોલમાંથી બહાર આવ્યો. સારે પડેલી જ મુલાકાત વખતે તેમણે મને પૂછ્યું કે, “મેં ગોસેવા સંઘનું કામ માથે લીધું એ બાબત તમારો શો અભિપ્રાય છે?” મેં તેમને કહ્યું કે, “એ સાંભળી મને ઘણું સમાધાન થયું.” આટલા શબ્દો મારા મોઢેથી નીકળતાં વેંત તેમની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. છેલ્લા બેત્રણ મહિનામાં ગોસેવા જેવું પવિત્ર, પ્રેમભાવ પેદા કરનારું અને આત્માની ઉન્નતિનું સાધન-રૂપ એવું આ સુંદર કામ પોતાને મળ્યું તેથી તેમના ચિત્તને ખૂબ સમાધાન થયેલું દેખાતું હતું અને હંમેશના કરતાં વધારે એકાગ્રતા-થી અને દૃઢ નિશ્ચયથી તેમણે એ શરૂ કર્યું. તેમનું ન્યારે અવસાન થયું તે વખતે તેમના મનની જેટલી ઉન્નત અવસ્થા હતી

તેટલી ઉન્નત અવસ્થા તેમના અગાઉના આખા વીસ વરસના પ્રયત્નમાં ન હતી. પાછલાં વીસ વરસથી મનનું સૂક્ષ્મ પરીક્ષણ તેઓ સતત કરતા આવ્યા હતા, છતાં મનની જે ઉન્નત અવસ્થા સુધી તેઓ પહોંચી શક્યા ન હતા તે અવસ્થા ગયા ભેતણ મહિનામાં તેમને અપાટાભેર પ્રાપ્ત થઈ હતી. શરૂઆતથી જ તેમની સાથે મારો ધાડો સંબંધ હોવાથી હું આ બધું જોઈ શકતો હતો. આવી ઉન્નત અવસ્થામાં મૃત્યુ આવે એ બહુ આનંદની વાત છે. મરવાનું તો બધાને છે પણ મરણ મરણ વચ્ચે ફેર હોય છે. છેક છેલ્લી ધડી સુધી કામ કરતાં કરતાં, ખીજની સેવા લેવાની જરૂર પડ્યા વિના, મનની ઉન્નત અવસ્થામાં દેહ છોડવાનું બાળ્ય પ્રાપ્ત થવું એના કરતાં જીવનનો વધારે સારો અંત કેવો હોય? આ વિચારથી હું આનંદમાં હતો. આ મરણનો પ્રસંગ દુઃખ થાય તેવો હોય તો પણ તેમાં આ આનંદની બાજુ હતી તે મેં તમારી આગળ મૂકી. મને લાગે છે કે આવું મૃત્યુ જ આપણે પ્રભુ પાસે માગીએ. એ જ દિશામાં અને એ જ હેતુથી આપણો બધો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ.

તુલસીદાસજીએ રામાયણમાં એક પ્રસંગ કહ્યો છે. સુગ્રીવ અને વાલી એ બેનું યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે રામે વાલીને બાણ માર્યું. એ બાણથી વાલી વિદૂષણ થઈને પડ્યો ત્યારે તેનો અને રામનો જે સંવાદ થયો તે આપ્યો છે. રામે બાણ માર્યું તે માટે વાલીએ રામને કપડો આપ્યો. ત્યારે રામ વાલીને કહે છે, “હે મારા વહાલા બેટા! આ મેં તને બાણ નથી માર્યું, આ મેં તારા પર પ્રેમ વરસાવ્યો છે. પણ તારી જે જીવવાની ઇચ્છા હોય તો હું તને જીવતો રાખું. તારી જેવી ઇચ્છા હશે તેમ કરીશ.” એ સાંભળી વાલી બોલ્યો, “હે રામ! આજે તારાં પ્રત્યક્ષ દર્શન અને થયાં છે અને આવી પવિત્ર ક્ષણે મરવાની તક મળતી હોય તે હું ગુમાવું અને તારી પાસે આવરણ મારું તો પછી જ્યારે મરવાનો વખત આવશે ત્યારે આ તારાં દર્શન ફરી આંખને કરવાનાં મળશે એની ખાતરી

નથી. તેથી આ સ્થિતિ હું સ્વીકારું છું. મને હવે જીવવાની ઇચ્છા નથી. અત્યારે મરવું એ જ મારે માટે શ્રેયસ્કર છે.” એમ કહી વાલી મુકન થયો અને રામના તેજમાં વિલીન થયો. આવું ચિત્ર અને ચરિત્ર રામાયણમાં વર્ણવ્યું છે. આનો ભાવ એ છે કે, ચિત્તનું શોધન કરતાં કરતાં ઉન્નત અવસ્થાએ પહોંચી એ જ અવસ્થામાં માણસે મરવું જોઈએ. જમનાલાલજીને આવું મૃત્યુ મળ્યું એ હું જાણું છું અને એટલા માટે આ દુઃખનો નહીં પણ આનંદનો વિષય છે, કોઈ નેયે અદેખાઈ આવે એવો છે.

જમનાલાલજીના અનેક ગુણોનું આપણે વર્ણન કરી ચકીએ છીએ. પણ એ બધામાં તેમનો સૌથી મોટો ગુણ એ હતો કે, સેવાનાં અનેક કામો કરતી વખતે સેવા કેટલી થઈ તેનું એક હિસાબી માણસ તરીકે જોડે તેઓ માપ કાઢતા હતા તોપણ એ સેવાનું તેમનું મુખ્ય માપ જુદું હતું. આ સેવાથી મારા અંતરનો મેલ, અશુદ્ધિ ઝોછી થાય છે કે નહીં એ તે જોતા. જે સેવાનું કાર્ય કયું તેનું પરિણામ ચિત્તશુદ્ધિના રૂપમાં સ્પષ્ટ વરતાય તો તે સેવા સાચી, ચિત્તશુદ્ધિનું પ્રમાણ ઝોછું દેખાય તો તે સેવા તેટલી ખામીવાળી; જે સેવાનું આવું કંઈ પરિણામ ન દેખાય તે સેવા ખોટી એમ તેમને લાગતું. હરકોઈ સેવાના કાર્યને તેઓ ચિત્તશુદ્ધિની કસોટી પર કસી જોતા. ચિત્તશુદ્ધિનો કસ એ જ સેવાનો કસ, એમ તેઓ માનતા. આવી ચિત્તશુદ્ધિની વૃત્તિમાં જે દેહ છોડી ગયો તે મયો જ નથી; તે નાનકડા દેહમાંથી ભસે મયો હોય, પણ વસ્તુના તેણે સમાજના વ્યાપક દેહમાં પ્રવેશ કર્યો છે. આમ ઘણી વાર થાય છે. દેહ આત્માના વિકાસ અર્થે છે. પણ જેમનો આત્મા વિશેષ ઉન્નત થયો હોય તેમના વિકાસને પછી દેહમાં પૂરતો અવકાશ નથી મળતો, તેમના એ વિશાળ આત્માને માટે દેહનું મર્યાદિત ક્ષેત્ર પૂરતું થતું નથી. આમ થાય એટલે એ આત્માઓ દેહને ફેંટી દઈ દેહરહિત અવસ્થામાં વધારે સેવા કરે છે. એવી જ સ્થિતિ જમનાલાલજીની

થઈ છે. તમારામારા દેહમાં તેમણે જાણે પ્રવેશ કર્યો હોય! એમ હું જોઉં છું. આવું મૃત્યુ એ જીવતું મૃત્યુ છે. મૃત્યુ પણ જીવન્ત હોઈ શકે અને જીવન પણ મરેલું હોઈ શકે. જીવંત મૃત્યુ ઘણા થોડાનું થાય છે. જન્મનાશાશ્વજનું મૃત્યુ એવું છે. તેની અસર મારાતમારા પર જરૂર થશે. પણ એવી અસર થાય તે માટે અતુકૂળ મનની મુક્ત સ્થિતિ આપણે રાખવી જોઈએ. આવી અસરને એક નાનકડો દાખલો આપું. જન્મનાશાશ્વજના મૃત્યુ પછી તેમનાં પત્નીને રાષ્ટ્રકાર્યમાં પોતાનો દેહ અર્પણ કરવાનો સંકલ્પ કરવાની પ્રેરણા થઈ. તેમણે પોતાની અંગન મિલકત રાષ્ટ્રને અર્પણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. જનકીજકેન ખાસ બહેનનાં વિદુષી નથી અથવા વિકાસનું કોઈ સ્વતંત્ર સાધન તેમને મળી ગયું છે એમ કહી શકાય નહીં. પણ આ પરિણામ જન્મનાશાશ્વજના મૃત્યુને આભારી છે એવો એનો અર્થ થયો. દેહ હોય છે ત્યારે આત્મા જે અસર ઉપજાવી શકતો નથી અને ઉપજાવે છે, તે અથવા તેના કરતાં વધારે અસર દેહના ગયા પછી તે ઉપજાવી શકે છે, એનો આ એક દાખલો છે. આવા બીજા દાખલા પણ બનશે, કારણ કે, મોટા આત્માઓ હોય છે. હોડયા પછી જ વધારે બળવાન થાય છે. સંતોના દાખલા આપણે જોઈએ છીએ. તે જીવતા હતા ત્યારે સમાજ તેમની કદર કરતો નહોતો, બિલકુલ તેમની કંનડગત કરતો. પણ દેહ પડ્યા પછી દેહની બહાર રહીને ઘણી પ્રબળ અસર તેઓ સમાજના ચિત્ત પર કરી શક્યા. આવાઓની હારમાળામાં જન્મનાશાશ્વજનું, નાનકડું હોય તોયે, ચોક્કસ સ્થાન છે. તેથી તેમણે જોટલા ઉત્સાહ અને વેગથી કામ કર્યું તેથી વધારે ઉત્સાહ અને વેગથી એ કાર્ય આગળ ધપાવવાની પ્રેરણા આપણને પરમેશ્વરની કૃપાથી મળી રહેશે. એ પ્રેરણા ગ્રહણ કરવા માટે આપણું ચિત્ત મુક્ત રહે, એટલી પ્રાર્થના કરીને હું આ મારી શ્રદ્ધાંજલિનું બાળણ પૂરું કરું છું.

ત્રણ મુખ્ય વાદા

મારા અત્યન્ત બહાવા મિત્રો,

આજે મારે જે બોલવાનું છે તે શરૂ કરું તે પહેલાં નાનકડી પ્રસ્તાવના કરવાની જરૂર છે. એક બાઈની ચિઠ્ઠી આવી છે. તેમાં તે કહે છે, કૃપ્યા હિન્દીમાં ચોલે. આમાંના કૃપ્યા શબ્દ હું સ્વીકારવાનો છું એટલે કે મરાઠીમાં બોલવાની કૃપા કરવાનો છું. અમે નાગપુર જેલમાં હતા ત્યારે અમારી ચર્ચાઓ અને બાપણો મોટે ભાગે હિંદીમાં થતાં. ત્યાં જે સત્યાગ્રહીઓ હતા તેઓ ધણી-ખરા હિંદી જાણનારા હતા. તેથી તેમની સાથે વાતચીત કે ચર્ચા હિંદીમાં થતી. આવી રીતે હિંદી મારફતે અમને એકબીજાના વિચારો જાણવાના મળ્યા, અને સહવાસમાં આનંદ થયો. અલગત, એને પરિણામે હવે હિંદીમાં બાપણુ આપવા જેટલો એ બાપાનો મને મહાવરો થયો છે.

પણ અહીં મરાઠીમાં બોલવામાં એક તાત્વિક દષ્ટિ રહેલી છે. આપણી જે રાષ્ટ્રભાષા હિંદી અથવા હિંદુસ્તાની અથવા ઉર્દૂ છે તે બધાંએ જરૂર શીખવી જોઈએ. પણ એની સાથે જે લોકો ખીજ પ્રાંતોમાં આવીને વસે છે તેમણે તે તે પ્રાંતની ભાષાઓ પોતે સમજી શકે અને બોલી શકે એટલા પ્રમાણમાં શીખવી જોઈએ. એ પણ જરૂરનું છે. તે વિના આખા રાષ્ટ્રનું સંઘાણુ નહીં થાય. સંઘાણુ બંને બાજુથી થાય છે. ગુદી ગુદી પ્રાન્તિક ભાષાઓ બોલનારાઓએ રાષ્ટ્રભાષા શીખવી જોઈએ અને દરેક પ્રાન્તમાં

* વર્ધામાં જીવનસમીક્ષક મંડળ આચળ તા. ૨૨-૧૨-૪૧ને દિવસે આપેલું ભાષણ.

રહેનારા અન્ય પ્રાન્તના લોકોએ સ્વદેશી ધર્મને અનુસરી તે પ્રાન્તની ભાષા જરૂર શીખવી જોઈએ. આ તત્ત્વદષ્ટિ તમને આપવાની કૃપા કરવાને માટે હું કૃપયા મરાઠીમાં બોલવાનો છું.

વિદ્યાર્થીઓ આગળ થોડા જ વખત પર મેં આપેલું ભાષણ તમારામાંના ઘણાએ સાંજળ્યું હતો એમ મેંની લાગે છે. એ ભાષણમાં મેં એક વિચાર તેમની આગળ મૂક્યો હતો. એ વિચાર હું એ જ ભાષામાં બધે રજૂ કરું છું કારણ કે મારા મનમાં તે એ જ ભાષામાં વસી ગયેલો છે. તે વિચાર એ છે કે, સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય કાઢીને અબાધિત અને નિરંકુશ અધિકાર હોય તો વિદ્યાર્થીઓને બીજાઓને બંધન હોય છે અને એ યોગ્ય છે. પણ વિદ્યાર્થીઓને કાઢી પણ પ્રકારનું બંધન ન હોવું જોઈએ. આ હકનો અમલ કરવાની તમે હજી શરૂઆત ન કરી હોય તો આજે જ કરો.

વિદ્યાર્થીપણું એ એક અવસ્થા કે દરજ્જો છે. એ દરજ્જાને ઉદ્દેશીને હું વાત કરું છું. એક વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિથી નથી કહેતો. વ્યક્તિ તરીકે તેને અનેક બંધનો હોવાનો સંભવ છે, પણ વિદ્યાની કે સત્યની શોધ કરતી વખતે તે મુક્ત હોવો જોઈએ. દલાણો મહાત્મા, ગુરુ કે સંત કહે છે એટલા માટે અમુક વિદ્યા પ્રાપ્ત નથી. ‘આ સંતવાણી છે, આ અમારા પંથની વાણી છે, એટલે પ્રમાણ છે,’ એવો બોલો જ્ઞાન મેળવવાની બાબતમાં અથવા વિચાર ધડવાની બાબતમાં વિદ્યાર્થી પર ન હોવો જોઈએ. વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીને પુત્ર, મિત્ર, શિષ્ય તરીકે કે બીજા કોઈ રીતે અનેક બંધનો હોય. પણ વિદ્યાના અર્થ—વિદ્યાર્થી તરીકે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય એ તમારો અધિકાર છે. આ ઘણો જ મહત્ત્વનો—તદ્વન પાપનો—અધિકાર છે. આ મૂળભૂત અધિકાર તમે કારે મૂકો અથવા મુકવા દો તો સાચી વિદ્યા પ્રાપ્ત થવાની આશા કરી ન રાખશો. આગકાલ ‘મુધરેલાં’ રાષ્ટ્રોમાં ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, વેપાર, ખેતી વગેરે વિષયો શીખવવાને બદલે વિદ્યાર્થીઓને આ કીમતી

હક ઝૂંટવી લેવામાં આવ્યો છે. ગણપતિની મૂર્તિ જનાવનારા અત્યારના હોંશીલા મૂર્તિકારો ‘ગણપતિ એક તત્ત્વ છે’ એ વાત બૂલી નર્મ માટીના જાત જાતના આકાર ઘડે છે. તેમને લાગે છે કે ગણપતિની પ્રતિમા જનાવવાનું કામ આપણા હાથમાં છે અને તેથી તેઓ તેને મરજીમાં આવે તેવા આકાર આપે છે. કોઈ તેના હાથમાં ત્રિશૂળ અને ભાલો આપે છે, કોઈ રંટિયો આપે છે અને વળી કોઈ કોઈ તો તેને સિગારેટ પણ વળગાડે છે. આમ બિચારા ગણપતિના ખૂરા હાલ થાય છે. એવા જ ખૂરા હાલ આજે વિદ્યાર્થીઓના થવા માંડ્યા છે. શાળા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના આવા ખૂરા હાલ થાય તે સહન કરવા તૈયાર ન હતા. આજે પણ ન હોવા જોઈએ. કોઈ તમારી આવી દુર્દશા કરતું હોય તો તે તમારે સહન ન કરવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીને કઈ વિદ્યા શીખવવી, કયા ખીળામાં ઢાળવો એ બધું સરકાર નક્કી કરે છે. વિચારો અને શુભોનું નિયંત્રણ અને નિયમન સરકાર કરે છે. આજકાલ જે વિકાર કે વિચાર સરકારને ઈષ્ટ લાગતા હોય તે છોકરાંનાં ભેજાંમાં ઠાંસવાનું સચોટ સાધન એટલે શિક્ષણ, એવી કેળવણીની વ્યાખ્યા જણાય છે. સરકારને ઈષ્ટ લાગતા વિચારોની દૃષ્ટિથી કેળવણીની યોજનાઓ ઘડાય છે. આ સ્થિતિ તમે ચલાવી લેશો તો તમારી અને દુનિયાની સ્થિતિ બગડવાની છે. એકલા મૂડીવાદી જ નહીં, બધાં જ ‘વાદી’ રાષ્ટ્રો આવી યોજનાઓ ઘડે છે. તેમનો વિરોધ કરવો એ વિદ્યાર્થીઓનું કામ છે. આ પહેલી વાત ધ્યાન રાખજો.

આ મુખ્ય મુદ્દો છે એ પેલા ઋષિના ધ્યાનમાં આવ્યું હતું. તેથી જ તે વૈદિક ઋષિ બોલ્યો, ‘મારા વહાલા સિધ્ધો, તમે મારી પાસે બાર વરસ રહ્યા, વિદ્યા શીખ્યા. પણ મને તમે આદર્શ માનશો નહીં. સત્યને પ્રમાણ માનજો, મારી કૃતિને પ્રમાણ ન માનતા. સત્યની કસોટી પર મારા શબ્દ અને આચરણને કસી જોજો. જોતો કસ જરાજર ઊતરે તે જ લેજો. જે હલકું જણાય તે ફેંકી દેજો.

સત્યની કસોટી હર કોઈ માણસને મુકેજે જડે. એવી છે; તે તમે વાપરજો.' યાનિ અસ્માકં મુચરિતાનિ તાનિ ત્વયા શ્રુવાસ્યાનિ, નો અિતરાણિ । (અમારાં સારાં ચરિતો હોય તે તમે સ્વીકારજો, ખરાબ છોટી દેજો.) અને તે ઋષિએ આમ કહ્યું દારણ કે તે સાચો જ્ઞાનદાતા ગુરુ હતો. તેણે કહેલું તત્ત્વ નવું નથી; પણ તેનો અમલ ક્યાંય થતો નથી. અત્યંત દયાળુ યર્ષ ઋષિએ આ સંદેશો વિદ્યાર્થી-એને આપ્યો છે. એ ગરાગર ધ્યાનમાં રાખજો. પોતાના વિચાર-સ્થાનન્યને આ મૂળભૂત અધિકાર સાચવજો. તે કદી ગુમાવશો નહીં.

સ્વતંત્ર બુદ્ધિ વિદ્યાર્થીનું પડેલું લક્ષણ છે એમ મેં કહ્યું. સ્વતંત્ર બુદ્ધિ એટલે કોઈના બાહ્ય દયાણુ વગરની સત્યાગ્રહી બુદ્ધિ. આ બુદ્ધિ વડે તમે દુનિયા તરફ જોજો. તેમાં તમને અપાર ચમત્કાર જોવાના મળશે. બુદ્ધિ વડે એ ચમત્કાર સમજી લેજો. આજની દુનિયામાં ખાલી મગજ રાખવું પોસાય એમ નથી. તમે પોતાના ચોક્કસ અને નિશ્ચિત વિચાર ન રાખો તો બીજા કોઈના વિચાર તમારા મગજમાં ધૂમી જશે. આજની દુનિયા કહે છે, 'મગજ ખાલી રાખ્યે ન ચાલે. તેમાં કંઈક ભરવું જ જોઈએ. તેમાં સહવિચાર ભરજો. અથવા તે ન ભરવા હોય તો બટાટા ભરજો, પથરા ભરજો, જે ભરવું હોય તે ભરજો.' વિદ્યાર્થીના મગજને ખાલી ન રહેવા દેવાનું આ જમાનાએ બીકું ઝડપ્યું છે. તમે વિચાર નહીં કરો તો પેટ્રો રેડિયો તમારા મગજમાં વિચાર ફાંસ્યા વિના નહીં રહે. વર્તમાનપત્રો વિચાર કરવાની તમને ફગ્ગ પાડશે. આજે વિચાર વિનાનું ખાલી મગજ રાખવું બને એમ નથી. તેથી બુદ્ધિ સત્યાગ્રહી રાખો અને સહવિચાર કરો. સહવિચાર પાકા કરવા અને સંધરવા એ જ તમારે માટે એક રસ્તો રચો છે. દુ વિચાર નહીં બનાવું એમ તમે કહેશો તો લોકો તમને બનાવશે. બીજાને હાથે બનશે નહીં. દુનિયાના હાથમાં માટી બનશે નહીં.

આજની દુનિયામાં બેધ્યાન રહે ચાલે તેમ નથી. એકાંગી અપ્પવન ક્યે પણ ન ચાલે. સમાજશાસ્ત્ર બાદ કરીને આજે કોઈ

પણ ચિંતન શક્ય નથી. ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્યશાસ્ત્ર એ ત્રણનું ચિંતન તો તે વિના નહીં જ થઈ શકે, પણ ગણિત જેવા સ્વતંત્ર અને તટસ્થ વિષયનું અધ્યયન પણ સમાજશાસ્ત્ર વિના નહીં થઈ શકે. તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિ, ગણિત, સામાન્ય વિજ્ઞાન, ભૌતિક શાસ્ત્ર — કોઈ પણ વિષયનો વિચાર સમાજશાસ્ત્રથી આધાર રહી કરવો શક્ય નથી. આ બધા વિષયો જાણે કે સમાજશાસ્ત્રના પેટમાં છે અને તેથી નિત્ય જોડાઈ રહીને સર્વાંગી વિચાર કરવો એ અગત્યનું છે.

આજે દુનિયામાં ત્રણ ઘણા મોટા વિચારપ્રવાહો જોવાના મળે છે. તેમાંનો પહેલો ફ્રાંસીસી અને નાઝીવાદનો છે. આ બન્ને ખૂંટું જોતાં એક જ છે. એક જર્મનીમાં પેદા થયો અને બીજો ઇટાલીમાં. કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે તે આખી દુનિયામાં ફેલાયેલો છે. આપણા હિંદુસ્તાનમાં પણ તે છે. બીજો છે સામ્યવાદ. સમાજવાદ વગેરે તેના પેટામાં સમાઈ જાય છે. આ વાદ રશિયામાં સર્જ થયો અને દુનિયાભરમાં ફેલાયો. ત્રીજો છે ગાંધીજીનો વિચારપ્રવાહ. આ ત્રણ જ સાચા સ્વતંત્ર વિચારપ્રવાહો છે. ઇંગ્લંડ, અમેરિકા વગેરેના વિચારોની વિચારની દૃષ્ટિએ કશી ગણતરી નથી. એમની ગણતરી કરવી હોય તો તે ફ્રાંસીસી-નાઝીવાદના નિકટના ગણાય. યુદ્ધમાં વિજય ગમે તેના થાય તોપણ વિચારની દૃષ્ટિથી તેમનામાં કશો માલ નથી. તેથી તેમને ગણતરીમાં લેવાની જરૂર નથી.

આ ત્રણ વાદોની કારકિર્દી અને પ્રગતિ આપણા જોતાં થઈ. તેમનો તમે તટસ્થપણે ખૂબ જોડો અભ્યાસ કરજો. આમાંથી ગાંધીવાદનો ઉદય તો ઘણે ભાગે હિંદુસ્તાનમાં જ થયેલો ગણાય. ઘણે ભાગે કહેવાનું કારણ એ કે, બીજા દેશોના વિચારકોએ પણ એને મળતા વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે. કેટલીક વ્યક્તિઓએ એને લગતા પ્રયોગો પણ કર્યા છે. પણ એ વિષયને સાકાર અને સચોટ રૂપ આપી તેનો રાષ્ટ્રવ્યાપી પ્રયોગ કરવાનું કામ ગાંધીજી અને તેમના દ્વારા હિંદુસ્તાનમાં જ બની શક્યું. ગાંધીજીના પ્રયોગને માટે અનુકૂળ

પરિસ્થિતિ અને વાતાવરણ હિંદુસ્તાનમાં જ હતાં. ખીજા એ વાદો યુરોપમાં જન્મ્યા છે. આ ત્રણે વાદો કેમ અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા, એનો વિચાર આપણે કરવો જોઈએ.

ઇતિહાસના નિરીક્ષણમાંથી મેં એક ન્યાય તારવ્યો છે, તે તમારી આગળ રજૂ કરું છું. ઐન્દ્રાય તક્ષકાય સ્વાહા એ તે ન્યાય. સાપની સાથે વાંકું પડવાથી એક બાજુએ સાપોનો યજ્ઞ ક્યો અને સાપ કુંડમાં હોમવા માંડ્યા. તેમાં તેણે ઘણા સાપોની આહુતિઓ આપી. પણ તક્ષક ઇન્દ્રના આસન નીચે બરાઈ ખેડો. અહીં બાજુએ તક્ષકાય સ્વાહા કહ્યું પણ તક્ષક શેનો આવે? આહુતિનો મંત્ર નકામો ગયો. બાજુએ બારે નવાઈ યઈ. એટલે બાજુએ સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી ભૂગોળનું નિરીક્ષણ કર્યું. તક્ષક ઇન્દ્રનો આશરો લઈ ખેડો છે અને તેથી આહુતિનો મંત્ર ફેગટ ગયો એમ તેને જણાયું. તેથી તે બોલ્યો, ઐન્દ્રાય તક્ષકાય સ્વાહા. બાજુએ મૂરખની જેમ જન્મેની આહુતિ આપવાનો સંકેપ ક્યો. પૃથક્કરણ કરવાની તસ્દી પણ તેણે ન લીધી. પણ ઇન્દ્ર રજા અમર. તે યજ્ઞકુંડમાં કેમ પડે? બાજુએ પૃથક્કરણ કરવાની તકલીફ ન લીધી તેથી આખરે ઇન્દ્રની સાથે તક્ષક પણ અમર થયો.

સામાન્યપણે જોઈએ તો જેમાં કોઈ ને કોઈ ગુણ ન હોય એવો એકે વાદ નથી. કોઈ વાદ સર્વોંશે અનિષ્ટ કે દોષયુક્ત છે એમ ઠરાવીએ અને તેમાં રહેલા ગુણો તરફ દુર્ઘટ કરીએ તો તે અમર થાય છે. કોઈ પણ વાદનું ગુણદોષપૃથક્કરણ ન કરીએ તો તે દોષોથી ભરેલો હોય તોપણ કહે છે. તેથી દરેક વાદમાં જે ગુણ હોય તે જાણી લેવા જોઈએ. એટલા માટે નાઝીવાદ સર્વથા દોષિન છે, એમ કહ્યા ક્યેં નહીં ચાલે. એમ કરવાથી તેમાં રહેલા ગુણો આપણે જોઈ શકતા નથી અને સામ્યવાદમાં રહેલા સત્વાંસનું પણ અન્વેષણ થઈ શકતું નથી. કોઈ પણ વાદના ઈવળ દોષ જોવાથી તેનું ખંડન થતું નથી.

જૂલભરેલા વાદમાં રહેલી સારી વાત અપનાવી લઈએ પછી તેમાં ટકે એવું કશું રહેતું નથી. આ દષ્ટિથી નાઝીવાદમાં સારું શું છે તે તપાસીએ. નાઝીવાદ એક જાતની પુરાણી અભિમાનની વૃત્તિ પર જોબો થયો છે. પ્રાચીન પરંપરાના અને જૂના ઇતિહાસના ગૌરવ પર તે જોબો થયો છે. “અમે જર્મનીના લોકો શ્રેષ્ઠ છીએ. અમારા ઇતિહાસમાં ભવ્યતા છે. પરમેશ્વરે અથવા કાળાત્માએ એક મહાન કાર્ય અમને સોંપેલું છે. અમે અમારી પૂર્વ સંસ્કૃતિ ટકાવી રાખી તેનું પોષણ કરીને જ એ કાર્ય પાર પાડી શકીશું. એટલા માટે જર્મન પ્રજાનો વિસ્તાર વધારવો જોઈએ. અમારામાં મહાન ગુણો રહેલા છે તેથી અમને મહાન કાર્ય સોંપવામાં આવેલું છે. વ્યક્તિની માફક સમાજમાં અને રાષ્ટ્રમાં પણ વિશિષ્ટ ગુણો હોય છે. આ અમારા વિશિષ્ટ ગુણો એ જ અમારું અમારા-પણું—અસ્મિતા. અમારી સંસ્કૃતિ બેળસેળ વગરની શુદ્ધ છે. અમે શુદ્ધ લોહીના, શુદ્ધ વિચારના જર્મન લોકો જ આ કામ કરવાને લાયક છીએ.” શુદ્ધ એટલે પૂર્વપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા. દેડકાને દેડકાની પરંપરાથી જો ગુણ મળ્યા હોય તે તેના શુદ્ધ ગુણ કહેવાય. સાપને સાપોની પરંપરાથી જો ગુણ મળ્યા હોય તે શુદ્ધ ગુણ. તે જ પ્રમાણે અમને અમારી પૂર્વપરંપરાથી જો વિશિષ્ટ ગુણ મળ્યા હોય તે જ અમારી શુદ્ધ સંસ્કૃતિ. તેથી અમારે જર્મન વંશનું અભિમાન રાખી અમારી પરંપરાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. નાઝીવાદમાં ખીજ દોષો પાર વગરના છે, પણ આ એક આકર્ષક ગુણ છે. એ આકર્ષક લાગતો હોય તોય સર્વાંશે ગ્રાહ્ય નથી. પૂર્વપરંપરાનું સાતત્ય કાયમ રાખવું, તેનો તંતુ તૂટવા ન દેવો, સંસ્કૃતિની પરંપરા અવિચ્છિન્ન રાખવા માટે પૂર્વજોની સંસ્કૃતિ વિશે આદર અને પ્રેમ રાખવો આ એમાંનો સાચો ગ્રાહ્ય અંશ છે. વંશાભિમાન કંઈ સંધરવા જેવી ચીજ નથી.

એથી બિલકુલ, સામ્યવાદમાં જુદી જાતનો ગુણ છે. તે જુએ છે કે, દુનિયાભરના ગરીબ લોકો વધારે ને વધારે ગરીબ અને

અને તેમાંય મહારાષ્ટ્રમાં વિશેષે કરીને દેશાતો જાય છે. હું મહારાષ્ટ્ર પૂરતું કહું છું, કારણ કે, મહારાષ્ટ્રના દોષ જનાવવાનો મને વિશેષ અધિકાર છે. મહારાષ્ટ્રમાં ‘આપણો મહારાષ્ટ્રધર્મ’, ‘આપણી પેશવાઈ’, ‘આપણા મદદ મરાઠા’, ‘આપણી સરકાર’, ‘આપણા સમર્થ અને તેમની મારુતિ-ઉપાસના’, વગેરે જાવનાઓને જે પક્ષ પોષે છે, તેના તરફ જુવાનોને આકર્ષણ થાય છે. એ જ કારણે તેમને એ વિચારોમાં ઇતિહાસના અભિમાનનો મોટો ગુણ દેખાય છે. દાસ નવમી (માધવદિ ૯) હનુમન્નયન્તી (ચૈત્ર સુદિ ૧), બીજામી, શિવાજી ઉત્સવ વગેરેમાંથી તેમને પ્રેરણા અને જોરસો મળે છે. તેથી એ પક્ષમાં બીજા ગમે તેટલા દોષો હોય તોય તે જુવાનોને આકર્ષક લાગે છે. મુસલમાનોમાં આવો જ વિચાર મુસ્લિમ લીગે દેશાભ્યે. મુસલમાની ધર્મ કેવો વૈભવસંપન્ન હતો, હિંદુસ્તાનમાં એ ધર્મના લોકોનું સામ્રાજ્ય કેવું હતું, વગેરે પૂર્વપરંપરાના અભિમાનનો તેમાં ગુણ છે. આ રીતે હિંદુ સભા અને મુસ્લિમ લીગ બંનેનું કાર્ય નાત્રી પરંપરાનું છે. તેઓ ખાનગીમાં ખુશ્વા દિશ્વથી વાન કરે છે ત્યારે ક્યારેક ક્યારેક આ વાન કબૂલ પણ કરે છે, હંમેશ કરતા નથી; કેવળ સહાનુભૂતિવાળા લોકો આગળ કબૂલ કરે છે. સોગનવિધિ, ગુમતા વગેરે બધાં લક્ષણો એમાં છે. પેલો લીસો ઝડો, કુરાન પર હાથ મૂકવો, મારુતિની સાક્ષી, સોગન, ધ્વજ, એ બધું જોઈને એક જાતની ઉત્સાહની લાગણી થાય છે. આ લોકો આપણને સાવ જંગલમાં રજગતા મૂકતા નથી, પૂર્વજોના પરિચિત માર્ગે લઈ જાય છે, એમ લાગવા માંડે છે. આ જાવનાને જોરે આ નાત્રી સંપ્રદાયો હિંદુસ્તાનમાં ફાટ્યા છે.

હિંદુસ્તાનની ગરીબી ઉપનિષદોના ષઠ્ઠ જોવી અન્નેડ છે. તેને ઉપમા નથી કે તેની કોઈ સાથે તુલના થાય એમ નથી. તેથી ગરીબો વિષે દાઝ અને તવંગરો વિષે ચીડ ધરાવનારો સામ્યવાદ આકર્ષક લાગે છે અને તેથી જ તે દેશાય છે.

પૈસાદાર લોકો વધારે ને વધારે પૈસાદાર થતા જાય છે. ગરીબોના પેટનો ખાડો જોડો થતો થતો પ્રશાન્ત મહાસાગર જેટલો જોડો થયો છે અને પૈસાદાર લોકોના ધનનો ટેકરો જાયો થતો થતો હિમાલય જેટલો જાયો થયો છે. આ અંતર સહન ન થયું તેમાંથી સામ્યવાદ નિર્માણ થયો છે. તે કહે છે કે, આજે જે બહુમતીનો કારભાર ચાલે છે તે સાચી લોકસત્તા નથી. મતગણતરીની લોકશાહી સાચી લોકશાહી નથી. કારણ એ લોકશાહીમાં ગરીબોના મત પૈસાદાર લોકોના કાબૂમાં હોય છે અને તેથી ગરીબોના મતોની કિંમત નથી. પૈસાદારોનો નાશ થયા વિના કોઈને મત આપવાનો સમાન હક મળી શકે એમ નથી. હાથની મત આપવાની પદ્ધતિને બહારનો ઘાટ માત્ર લોકશાહીના જેવો દેખાય છે. અમારે કેવળ આકારમાં દેખાતી લોકશાહી નહીં પણ પ્રકારની — ગુણની — સાચી લોકશાહી સ્થાપન કરવી છે. એ જ લોકશાહી પક્ષપાત વિનાની થશે. આજે નિષ્પક્ષ રહેવું હોય તો ગરીબોનો પક્ષપાત કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. આજ લગી સમાન હકના ઓહા નીચે શ્રીમંતોની મોટાઈનાં બજારમાં ફૂલવામાં આવ્યાં; સમતાનું, ન્યાયનું, સમાન તકનું નાદક ભજવવામાં આવ્યું. સમાન તક એટલે ગરીબોનો કચ્ચરધાણ; જાણે ગામા પહેલવાન અને સુકલકડી પહેલવાનની કુસ્તી. અને કહેવાય એમ કે અમે જન્મેને સમાન તક આપીએ છીએ. એ કુસ્તીમાં ગામા પહેલવાન વિજયી થવાનો એ ચોક્કસ છે. પ્રથમ ગરીબોને જોયે આણો અને પછી સમાન તક વગેરેની વાતો કરો. ગરીબોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે કોઈ પણ સાધન વાપરો તેમાં પાપ નથી. આવી રીતે સામ્યવાદમાં ગરીબોને વિષે પાર વગરની દાઝ એ ગુણ છે.

એવી રીતે આ બે ગુણોને લીધે આ બે વાદો દુનિયામાં અને હિંદુસ્તાનમાં ફેલાતા જાય છે. એ જન્મેનું ગુણગ્રાહી વર્ણન કર્યું છે. પૂર્વપરંપરાના પ્રેમને કારણે નાઝીવાદ હિંદુસ્તાનમાં ફેલાતો જાય છે

અને તેમાંય મહારાષ્ટ્રમાં વિશેષે કરીને દેશાતો જાય છે. હું મહારાષ્ટ્ર પૂરતું કહું છું, કારણ કે, મહારાષ્ટ્રના દોષ બતાવવાનો મને વિશેષ અધિકાર છે. મહારાષ્ટ્રમાં ‘આપણો મહારાષ્ટ્રધર્મ’, ‘આપણી પેશવાઈ’, ‘આપણા મર્દ મરાઠા’, ‘આપણી સંસ્કૃતિ’, ‘આપણા સમર્થ અને તેમની મારુતિ-ઉપાસના’, વગેરે ભાવનાઓને જે પક્ષ પોષે છે, તેના તરફ જુવાનોને આકર્ષણ થાય છે. એ જ કારણે તેમને એ વિચારોમાં ઇતિહાસના અભિમાનનો મોટો ગુણ દેખાય છે. દાસ નવમી (માધવદિ ૯) હનુમન્નયન્તી (ચૈત્ર સુદિ ૧), ભીષ્માષ્ટમી, શિવાજી ઉત્સવ વગેરેમાંથી તેમને પ્રેરણા અને જોરસો મળે છે. તેથી એ પક્ષમાં ખીજા ગમે તેટલા દોષો હોય તોય તે જુવાનોને આકર્ષક લાગે છે. મુસલમાનોમાં આવો જ વિચાર મુસ્લિમ લીગે ફેલાવ્યો. મુસલમાની ધર્મ કેવો વૈભવસંપન્ન હતો, હિંદુસ્તાનમાં એ ધર્મના લોકોનું સામ્રાજ્ય કેવું હતું, વગેરે પૂર્વપરંપરાના અભિમાનનો તેમાં ગુણ છે. આ રીતે હિંદુ સભા અને મુસ્લિમ લીગ બંનેનું કાર્ય નાઝી પરંપરાનું છે. તેઓ ખાનગીમાં ખુશ્વા દિશ્યો વાન કરે છે ત્યારે ક્યારેક ક્યારેક આ વાન કબૂલ પણ કરે છે, હંમેશા કરતા નથી; કેવળ સહાનુભૂતિવાળા લોકો આગળ કબૂલ કરે છે. સોગનવિધિ, ગુપ્તતા વગેરે બધાં લક્ષણો એમાં છે. પેલો લીસો ઝંડો, કુરાન પર હાથ મૂકવો, મારુતિની સાક્ષી, સોગન, ધ્વજ, એ બધું જોઈને એક જાતની ઉત્સાહની લાગણી થાય છે. આ લોકો આપણને સાવ જંગલમાં રજગતા મૂકતા નથી, પૂર્વજોના પરિચિત માર્ગે લઈ જાય છે, એમ લાગવા માંડે છે. આ ભાવનાને જોરે આ નાઝી સંપ્રદાયો હિંદુસ્તાનમાં ફાટ્યા છે.

હિંદુસ્તાનની ગરીબી ઉપનિષદોના જલ જોવી અજોડ છે. તેને ઉપમા નથી કે તેની કોઈ સાથે તુલના થાય એમ નથી. તેથી ગરીબો વિશે દાઝ અને તવંગરો વિશે ચીડ ધરાવનારો સામ્યવાદી આકર્ષક લાગે છે અને તેથી જ તે ફેલાય છે.

આવી રીતે એ જુદા જુદા ગુણને લીધે આ એ વાદો આકર્ષક થઈ એક છે. પૂર્વપરંપરાના અભિમાનને કારણે નાઝીવાદ આકર્ષક બન્યો છે. હિન્દુઓને અને મુસલમાનોને અભિમાન લેવાનાં સ્થાન બતાવી એ હિન્દુસ્તાનમાં ફેલાયો છે અને દારિદ્ર્યને કારણે સામ્યવાદ સોંસરો ગળે ઊતરી જાય છે. હું આ વાદોના દોષ ઉઘાડા પાડવાના હેતુથી તેમની અત્યારે વાત કરતો નથી. કારણ હાલ આપણે તેમના ગુણ હોય તે જ જોવા માગીએ છીએ.

હવે હું ત્રીજા વાદ તરફ વળું. એનું મંડાણ ગાંધીજીએ કયું છે. એ શું છે તે ખરાબર સમજી લેવાની જરૂર છે. કેટલાક લોકોને થાય છે કે, આ 'શામળો',* એનો તે વળી વાદ શો ને બાદ શો! આ બિચારા ગુજરાતીઓ, ખીંડણ, ગાય જેવા ગરીબ, સાપને પણ ન મારનારા લોકો! વેપાર સિવાય એમણે બીજું કશું કદી કયું હોય તોને! નથી તકવાર કદી હાથમાં લીધી! આવી પરંપરાનો આ 'શામળો'. એનો વાદ એના જેવા લોકોને જ ગળે ઊતરે. પણ હું તમને કહું છું કે, એવું નથી. એમ હોત તો, એક મહારાષ્ટ્રી તરીકે મેં એ વાદને ક્યારનો ફાગળી દીધો હોત. એ શામળાપણું કહ્યું, મીઠું, ગમે તેવું હોત તોપણ તે સ્વીકારવાની હું તમને બહામણ ન કરત.

પણ મેં તમને કહ્યું તેમ વસ્તુસ્થિતિ એવી નથી. એને તમે તપાસી જુઓ. આ વાદ તમે તપાસી નહીં જુઓ તો તમે વિદ્યાર્થીઓ બાધા બનના જાઓ છો એમ હું કહું. ખીંડે કરો આરોપ તમારા પર હું નહીં મૂકું. માત્ર બાધા કહીશ.

આજે દોઢસો વરસ થયાં હિન્દુસ્તાન નિઃશસ્ત્ર થયું છે. એની પાસે શસ્ત્રજન નથી; દ્રવ્યજન પણ રહ્યું નથી. આમ આ રાષ્ટ્ર માત્ર બગડીન થયેલું છે. આરા રાષ્ટ્રે ટટાર ઊભા નેવાની શક્તિ કેવી રીતે મેળવતી એ સરસ દતો. એ બાજનમાં વિચારમંથન

* ગુજરાતી મોટે ભાગે ગાંધીમાં મહાત્મામાં આ શબ્દ વપરાય છે

શરૂ થયું સસ્તનું તેમ જ દ્રવ્યનું એમ બન્ને જાતનાં બળોનો લોપ થયો હોય ત્યારે આપણે ટટાર ઊભા રહી શકીએ ખરા ? આપણું સત્ત્વ સાચવી શકીએ ખરા ? આનું વિચારમંથન શરૂ થયું.

કોઈને થયું, પાશ્ચાત્ય લોકોનું અનુકરણ કરીએ, તેમની વિદ્યા શીખી લઈએ. કોઈને થયું, ધર્મમાં સુધારા કરવાથી. આપણી ઉત્પત્તિ, યશો, ધર્મસુધારાથી પેદા થતું બળ નિર્માણ કરવાને માટે આત્મ-સમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, આર્થસમાજ, ચિંતોસોદી વગેરે ચળવળો શરૂ થઈ. એમના મૂળમાં દ્રવ્યશક્તિ અને શસ્ત્રશક્તિનો લોપ થયો હોય એ દશામાં બુદ્ધિશક્તિને જોરે આપણે ઊભા થઈ શકીશું, એ તાક્ષાવેલી હતી.

બુદ્ધિશક્તિને માટે કેળવણીમાં સુધારા શરૂ થયા બુદ્ધિની શક્તિ એ જ એક આશાનો આધાર રહ્યો હતો. તેથી ગાંધીજીના પૂર્વેના કાળમાં ધર્મસુધારાની સાથે કેળવણીના સુધારાની પ્રવૃત્તિ પણ એની મદદમાં જોડવામાં આવી હતી. રામમોહન રાય, દયાનંદ, રાનડે વગેરેએ બુદ્ધિને જોરે આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. શસ્ત્રનું બળ નહીં તે દ્રવ્યનું બળ નહીં, એ સ્થિતિમાં બીજું શું થાય ?

કેળવણીવિષયક સુધારામાં અંગ્રેજી વિદ્યાનું અનુકરણ શરૂ થયું. એટલે બીજે એક પક્ષ નીકળ્યો. તેણે કહ્યું, અંગ્રેજીની ઉપાસના નહીં જોઈએ. આપણી પ્રાચીન વિદ્યાઓને નવું સ્વરૂપ આપીને ચક્ષાત્રીએ. આવી રીતે ગુરુકુળ વગેરે સંસ્થાઓ નીકળી. એમાંથી ત્રોજ ચળવળ રાષ્ટ્રીય કેળવણીની શરૂ થઈ. પ્રાચીન કાળની સંસ્કૃત વિદ્યાનો અને નવી વિદ્યાનો, એમ બન્નેનો લાભ લેવાનો આ પ્રયત્ન હતો. પુનરુજ્જીવનનું અને સુધારાનું શિક્ષણ તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, એમ મનાયા હાથ્યું. પણ આ ત્રણે જાતની કેળવણીની વિચારપ્રણાલીની પાછળ ભાવના એક જ હતી. આપણે બુદ્ધિને દારે શક્તિ નિર્માણ કરવી. શક્તિ નિર્માણ કરવાનાં દાર ત્રણ : ધન, શરીર

અને બુદ્ધિ. પહેલાં બે દાર લગભગ બંધ થયાં. એટલે અંગ્રેજો સાથે ટક્કર ઝીલવા માટે ત્રીજું બુદ્ધિનું દાર એકલું જ બાકી રહ્યું. આવી બાવનાથી એ હિંદુઓ શરૂ થઈ. અનેક દેશબક્તોએ એમાં ભાગ લીધો.

પણ બુદ્ધિમાંયે શક્તિ કેમ કરીને આવે? બુદ્ધિનું સ્વતંત્રપણે પોષણ થઈ શકે ખરું? આચારકીન બુદ્ધિ શક્તિશાળી બની શકે? આચાર વિના બુદ્ધિ શક્તિસંપન્ન થઈ શકતી નથી. બુદ્ધિને આચારશુભાં ઉતારવાની પ્રક્રિયા સિદ્ધ કર્યા સિવાય સ્વતંત્રપણે બુદ્ધિ શક્તિશાળી થતી નથી. આ વાત ધ્યાનમાં આવી ત્યારે રાષ્ટ્રીય મહાસભા સ્થપાઈ. બુદ્ધિશાળી લોકો કહેવા લાગ્યા, ચાલો, આપણે મરાઠોની ફરિયાદો દૂર કરવાના કામમાં આપણી બુદ્ધિ વાપરીએ. એટલે કે તેને સક્રિય બનાવીએ. વિચાર બરાબર હતો. પણ ફરિયાદો રજૂ કરી તેમનું નિરાકરણ કરવાનો પ્રયત્ન અમુક હદ સુધી જ સફળ થાય છે, પૂરેપૂરો થતો નથી. એથી અવ્યક્ત ફરિયાદો વ્યક્ત થાય છે એટલું જ. એવો પણ કોંગ્રેસને અનુભવ થયો. તેથી મહાસભા ફરિયાદો રજૂ કરતી તોયે તેનું કહેવું હવામાં બેઠી જતું. તેના પ્રયત્ન સફળ થતો નહોતો. એનું કારણ શું? ફરિયાદો દૂર થવાની શક્યતા ન હતી તેથી. એ કેવી રીતે? કારણ, બધી ફરિયાદોનું મૂળ કારણ, સૌથી મોટી ફરિયાદ, પારતંત્ર્યની હતી. એ મૂળ કાર્યમ હોય ત્યાં સુધી ઉપર ઉપરથી કૂંપણો કાપી નાખીએ તોય ફરી કૂંપણો ફટકા વગર રહે!

આ વાત મહાસભાના ધ્યાનમાં આવી, કેમ કે સહેજે ધ્યાનમાં આવે તેવી છે. માણસ આખું ઝાડ કાપી શકે, પણ જે ડાળી પર તે બેઠો હોય તે ન કાપી શકે. અંગ્રેજ સરકાર અનેક સુધારાઓ કરી શકે. પણ જે સત્તાની ડાળ પર તે બેઠો હોય, તે મુખ્ય ડાળ તે કેવી રીતે કાપે? તમે દલીલો કરી જમે તેટલું કહો, — જેમ મને અત્યારે આ બાઈએ ‘કૃપવા હિન્દીમાં ગોલો’ એમ કહેલું, તેમ

તમે તેને કૃપા ‘આટલી ડાળ કાપી નાખો’ એમ કહેો, — તો તે શેની સાંભળે? એ કૃપા કરવા જતાં મસીદ કોટે વળગવા જેવો ઘાટ થાય. તે બીજી ક્ષણતુ ડાળો કાપશે, પણ મુખ્ય ડાળને નહીં અડે. તે કહેશે, ‘સ્વતંત્રતાની જય’ ન બોલો, ‘અંગ્રેજ સરકારની જય’ બોલો.

આ વાત લોકોના ધ્યાનમાં આવી. પણ એ ધ્યાનમાં આખ્યા પછી ‘હવે શું કરવું?’ એ સવાલ આવ્યો. તેમણે સાંભળેલું કે, શક્તીને મિઠ્ઠી રાજ્યે । ચુક્તીને યત્ન હોતસે । (શક્તિથી રાજ્યો મળે છે, યુક્તિથી પ્રયત્ન કરાય છે). એમાંથી ધાક બેસાડવો એ શક્તિ અને શુભપણે કામ કરવું એ યુક્તિ, એવો ખ્યાલ બંધાયો. હવે અમલદારોનાં ખૂન કરીએ, શુભ કાવતરાં કરી બોંબ બનાવીએ એમ લાગવા માંડ્યું. અમલદારોનાં ખૂન થયાં. એ બધાં શુભનિશાથી થયાં. પણ તેમને અનુભવ કેવો થયો? બોંબગોળા બનાવવાને માટે પૈસા જોઈએ. એટલે તેમણે ઇતિહાસમાંથી લાખલો બોળ્યો. શિવાજી મહારાજે શુભ કાવતરાં કરેલાં. તેમને પણ સાધનો મેળવવાં પડેલાં. તે માટે તેમણે સુરત લૂટેલું. મરાઠાઓએ બંગાળા પર ધાડો પાડી હતી. એટલે આ લોકોએ ભગવદ્ગીતાનું નામ ઘઠિને સહભાવનાપૂર્વક ધાડો પાડવાનું શરૂ કર્યું. પણ અમાહિન! ધાડો પાડનારા જે ગરીબ લૂટારુઓ હતા તે પણ ધાડો પાડવા લાગ્યા. આ ત્રણ લોકોના કરતાં તેઓ એ કળામાં વધારે પાવરધા હતા. વધારે ધાડો તેમણે જ પાડી. પણ લોકોને આની કેમ ખચર પડે? કંઈ ધાડ કોની. એ કેવી રીતે પરખાય? બકરાની ગરદન કાપનારી છરી કોની એની બકરાને ખચર ન પડે. એ છરી યજ્ઞને માટે વધ કરનાર બ્રાહ્મણની છે કે માંસ વેચવા માટે હલાલ કરનાર કસાઈની છે એની બિચારા બકરાને ખચર પડે નહીં. એવી જ રીતે બન્ને જનની ધાડ વચ્ચેનો તફાવત લોકો પારખી ન શક્યા. અમને આમાંથી છોડાવો એટલું જ તેઓ કહેવા લાગ્યા. તેથી સરકાર સારી પેઠે દાવી. અરાજકવાદીઓ

અને ધાડપાડુઓ વચ્ચેનો તફાવત ન પારખી શકાયો તેથી બેંચ-ગોળાનો રસ્તો બંધ પડ્યો.

પંચી મહાત્મા ગાંધી આવ્યા. તેમણે કહ્યું કે અસાન્યવાદીઓની તમન્ના સારી છે, પણ તેમની પદ્ધતિ બરાબર નથી. આપણે મુખ્ય ડાળ કાપવાની જરૂર છે. પણ હિંદુસ્તાનમાં એ કામ હિંસાથી પાર નહીં પડે. સંગઠિત હિંસા પર રચાયેલી એ પ્રક્રિયા વ્યાપક પાયા પર થાય તો જ સફળ થાય. હાલની સરકારો અત્યંત સુસંગઠિત, બેંચી શકે તેટલી વ્યાપક હિંસાના પાયા પર રચાયેલી સરકારો છે. એટલું વ્યાપક હિંસક સંગઠન પ્રજા કદી ન કરી શકે. તેથી તેની હિંસા નકામી જાય. તેનાથી શક્તિ નિર્માણ નથી થતી. જલ્દી તો દેશહાઝની તરસ છીપે છે. કાંઈક ને કાંઈક કરી છૂટવાની તમન્ના સાંન થાય, વ્યક્તિગત રીતે સમાધાન થાય; પણ સંગઠન માટે આ પદ્ધતિ કામની નથી. રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનની દૃષ્ટિથી એ તદ્દન નકામી છે.

તેથી ગાંધીજીએ કહ્યું કે, આમજનતાનું ખુલ્લી રીતે સંગઠન કરવાની મારી પદ્ધતિ જ અસરકારક થશે. સરકાર કંઈ પોતાની સત્તાને જોરે નબતી નથી. લોડો પાસેથી મળેલી સત્તા પર જ એ નબે છે. નબવાને માટે એને લોડોના આધારની જરૂર પડે છે. સરકાર અને પ્રજા એમ બે હાથ મળીને રાજ્યની તાળી વાગે છે. તમે તમારો હાથ પાછો ખેંચી લો એટલે એનો હાથ આપોઆપ બોડો પડશે. લોડોએ આપેલી સત્તા લોડો પાછી લઈ લે તો સરકાર નબે નહીં. આવા સંગઠનમાંથી જ આપણે પ્રતિકારની શક્તિ નિર્માણ કરી શકીશું.

હિંદુસ્તાન આવડું મોટું ચાળાસ કરોડનું રાષ્ટ્ર કેવી રીતે થયું? પોતાના પૂર્વપરંપરાથી ચાલતા આવેલા ગુણોને લઈને એ આવડું મોટું રાષ્ટ્ર જન્મ્યું. એ કંઈ નહોતું રાષ્ટ્ર નથી. આપણા પરમપૂજ્ય રાષ્ટ્રીય કવિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે હિંદુસ્તાનને ઉદ્દેશીને ભારતેર મહા-માનવેર સાગર તીરે એમ ગાયું છે. આખી દુનિયાના લોડો અહીં

જેવી જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં પરંપરાના અનેક ગૌણ પ્રવાહો છે. મરાઠાઓની, રાજપૂતોની અને શીખોની એમ અનેક પરંપરાઓ છે. પણ હિંદુસ્તાનના અનેક ધર્મો, જાતિઓ, બાળાઓ અને પ્રાંતોને એકત્ર રાખનારી પરંપરા હોય તે તેની મુખ્ય પરંપરા કહેવાય. એ પરંપરામાંથી જ અહિંસાનો વિચાર પેદા થયો છે. એ પરંપરાનું અભિમાન રાખો. આવી રીતે નાઝીવાદમાં રહેલા ગુણોનો પણ આ વિચારસરણીમાં સારી રીતે સમાવેશ થઈ શકે. જેલમાં મેં આ પરંપરાનો વિચાર કર્યો. મહારાષ્ટ્રનો અને હિંદુસ્તાનનો વિચાર કર્યો. ટેક વેદકાળથી માંડીને આજ સુધીના આખા હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં જે જે વ્યક્તિઓએ કાન્તિઓ કરી તેમનો વિચાર કર્યો. એ બાબત થોડું લખવાનું પણ શરૂ કર્યું હતું. પરશુરામ અને શ્રૃત્સમદ વિષે લખ્યું અને એટલામાં અમને જેલમાંથી છોડી મૂકવામાં આવ્યા. હિંદુસ્તાનના વિશાળ ઇતિહાસમાં કોઈ વિશિષ્ટ જાતિની કે જમાનતી પરંપરા એટલી નજીવી બને છે કે, તેનો સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની જરૂર નથી. હિંદુસ્તાનની પરંપરા એ એક મહાન વડલાની પરંપરા જેવી છે. એ વડલાનો આશરો લેવાને બદલે તેની ડાળો કાપીને માથું ભંગાવવું એ બુદ્ધિમતાનું લક્ષણ નથી. હિંદુસ્તાનની પરંપરા એટલે હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી, શીખ, બૌદ્ધ, જૈન, એ બધાના શાસ્ત્રકારોની અને અસંખ્ય સાધુસંતોની પરંપરા છે. આ પરંપરા હુ છોડી દઉં તો આપણા રાષ્ટ્રનો તેજોવધ કરું, એ વિષે મને ખાતરી થઈ. આ દષ્ટિથી નાઝીવાદમાં રહેલો પૂર્વ સંસ્કૃતિના અભિમાનનો ગુણ જુદા સ્વરૂપમાં ગાંધીવાદમાં છે ખરો; પણ તે એટલા જુદા સ્વરૂપમાં છે કે તેમાં નાઝીવાદના વંશાભિમાનનો દોષ નથી. આપણી પરંપરા વ્યાપક હોવાથી તેનું અભિમાન પણ લગભગ વિશ્વવ્યાપક છે. તેથી તેના અભિમાનને અભિમાન કહેવું એ પણ વધારેપડતું થાય. પૂર્વે યથેચ્છા સાંસ્કૃતિક અવતરોની સાથે અનુસંધાન રાખવું, એ જ તેનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

ગરીબ લોકોનો ‘ઉદ્ધાર’ આપણે ઉપલા વર્ગના લોકોએ કરવો જોઈએ એમ કહેવું એ જરાજર નથી. એમાં ગરીબોનો ઉદ્ધાર કરનારો, તેમને ઉપર લાવનારો, હું તેમનાથી જુદો છું એવી ભાવના છે. હું તેમને ઉપર નહીં ‘લઈ’ તો તેઓ પોતાની મેળે ઉપર આવી શકશે નહીં એવું એમાં જોડું અભિમાન છે. ગરીબ લોકોનો ઉદ્ધાર ગરીબ લોકોના પોતાના હાથમાં છે. આમજનતાને આવી શક્તિ ખાંધીજીએ આપી. ગરીબોનો ઉદ્ધાર ગરીબોને પોતાને હાથે થવો જોઈએ એ સામ્યવાદનો સાર છે. એ આપણે સ્વીકારીએ. પૌષ્ટિક વસ્તુઓમાં પણ જેટલું સારજૂત તત્ત્વ હોય એટલું જ આપણે લઈએ છીએ. બદામનો અને દૂધનો જેટલો અંશ શરીરને માટે ઉપયોગી હોય તેટલો જ આપણે લઈએ છીએ. સામ્યવાદની બાબતમાં પણ સારાસારનો વિચાર આપણે કરવો જોઈએ. ગરીબોનો ઉદ્ધાર ગરીબોએ જ કરવો જોઈએ, એ એમાંનો ‘સારજૂત અંશ આપણે અપનાવીએ; સાર વગરનો અંશ ફેંકી દઈએ.

સામ્યવાદની પ્રક્રિયામાં હિંસા દ્વારા ક્રાન્તિ કરવાનું કહેવામાં આવે છે. એ એનો સારહીન અંશ છે. હિંસાની શક્તિ જનતાની શક્તિ બનતી નથી. જેમ વિદ્વાતા આમજનતાની શક્તિ નથી, એ મુઠ્ઠીભર પંડિતોની શક્તિ છે, એમનાં જ તાળાંકૂંચીમાં પુરાયેલી રહે છે, તે પ્રમાણે તલવાર આમજનતાની શક્તિ નથી. વૃદ્ધો, બહેનો, બાળકો કે દુર્બળ લોકોની શક્તિ એ ન થઈ શકે. એ બત્રીસ કે ચોત્રીસ ઈંચ પહોળી છાતીના કદાવર પ્રાણીઓની શક્તિ છે. એટલી પહોળી છાતીનાં બેચાં કદાવર પ્રાણીઓ હંમેશ સજ્જન હોય છે એવું નથી. ઉપરાંત તેમની એ શક્તિ હંમેશ ટકતી પણ નથી. હિંસાની શક્તિથી જે મેળવ્યું હોય તે ટકાવી રાખવા માટે હંમેશ હિંસા કરવી પડે. તેથી એ ગરીબોની, આમજનતાની શક્તિ બની શકતી નથી.

ગરીબોને પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ બનાવવાને અંગેની દાઝ એ જે સામ્યવાદનો સાર છે, તે આપણે સ્વીકાર્યો. તેમાંની સાર વગરની વસ્તુ આપણે ફેંકી દીધી. નાઝીવાદનો સારો અંશ પૂર્વપરંપરાનું અભિમાન એ પેણુ આપણે લીધું. પણ આપણું અભિમાન એટલું વ્યાપક છે કે તેને અભિમાન સબ્દ લાગુ પડતો નથી. જે રાષ્ટ્રો એકરંગી છે તેમનું દેશાભિમાન સંકુચિત હોય છે. હિંદુસ્તાનની પરંપરા મિશ્ર અને વ્યાપક છે. વ્યાપક ભારતની, આ મહામાનવસાગરની, મિશ્ર પરંપરાનું અભિમાન સંકુચિત હોય જ નહીં. એ અભિમાન નિષ્કલંક છે. તેથી વ્યાપક ભારતનું અભિમાન અને ગરીબ લોકોની શક્તિ પ્રગટ કરવી એ બે ગુણો એ વાદોમાંથી સ્વીકારનારો ત્રીજો વાદ મેં તમને બની શકે તેટલે તટસ્થપણે કહ્યો.

‘બની શકે તેટલે’ કહેવાનું કારણ એ કે, એક રીતે હું પણ પક્ષપાતી છું. મને એ વાદ માન્ય થયો, મારા જીવનમાં જિનયો, એટલે હું એનો યયો. તેમ છતાં જેટલે તટસ્થપણે હું એ તમારી આગળ રજૂ કરી શકું તેટલે તટસ્થપણે મેં કયો છે. મારું પહેલું સૂત્ર ખ્યાનમાં રાખજો. હું કહું છું એટલા માટે અથવા ગાંધીજી કહે છે એટલા માટે તમે તે સ્વીકારશો નહીં. વ્યાપક ભૂદિથી અને તટસ્થપણે એનો વિચાર કરજો.

હિંસા જનતાની શક્તિ નથી એ મેં તમને બતાવ્યું. હવે અહિંસા શક્તિ શી રીતે કહેવાય એ બતાવવાનું બાકી રહ્યું છે. એટલે અહિંસાને સામાજિક સ્વરૂપ શી રીતે આપી શકાય એ બતાવવાનું બાકી છે. આજ સુધી આપણે ત્યાં અને દુનિયામાં બીજે પણ એકાદ એકાદ વ્યક્તિએ અહિંસાના બળ વડે વિજય મેળવ્યાના દાખલા દેવા મળે છે. એકનાથ મહારાજ, ઈશુ ખ્રિસ્ત, મોહંદીસ વગેરેએ અહિંસાના ચીવટપણાનું સમર્થન બતાવ્યું છે.

પ્રયોગની પ્રક્રિયા આવી જ હોય છે. વિજ્ઞાનમાં પણ પ્રયોગ-સાધનામાં એક એક વ્યક્તિ પ્રયોગ કરે છે. એ સિદ્ધ થયા પછી

તેનો વ્યાપક પ્રયોગ અથવા સામાજિક વિનિયોગ થાય છે. વરાળની શક્તિની શોધ એક વ્યક્તિના પ્રયોગ દ્વારા થઈ. પણ તેનો સમાજમાં વિનિયોગ થયો. એ શોધ વ્યક્તિ પૂરતી મર્યાદિત રહી હોત તો એજે જાત. અહિંસાનો વ્યક્તિગત પ્રયોગ પણ જોકે નકામો જતો નથી. અહિંસાની શક્તિ વ્યક્તિગત હોય તોપણ કામ કરે છે. એને સામાજિક બનાવવામાં આવે તો ઘણું મોટું કામ કરે છે.

એક સવાલ પૂછવામાં આવે છે : “આખો સમાજ એકનાથ, બુદ્ધ કે ખ્રિસ્ત થઈ શકે ખરો ?” જની શક્યો હોત તો તમારી આગળ યોજનાઓ મૂકવી ન પડત. તમારામારા જેવા સામાન્ય માણસો પણ તેમના પ્રયોગનો ઉપયોગ અવશ્ય કરી શકે. તેને માટે અસલ પ્રયોગ કરનારના જેટલી શક્તિની જરૂર નથી. ગુરુત્વાકર્ષણની શોધ કરવા માટે ન્યૂટનની બુદ્ધિની જરૂર પડે છે. પણ તેના ઉપયોગ કરનાર મિશીને એટલી બુદ્ધિની જરૂર પડતી નથી. હિટલર પણ પોતાના ક્ષેત્રમાં અદ્વિતીય છે. તે નવાં નવાં શસ્ત્રોની શોધો કરે છે. પણ તેના શાસ્ત્રજ્ઞોને જેટલી બુદ્ધિની જરૂર પડે છે, તેટલી તે શસ્ત્રો વાપરનાર સિપાઈને જરૂર પડતી નથી.

પ્રથમ શોધ કરનારા અદ્ભુત હોય એ જરૂરનું છે. પણ સામાજિક પ્રયોગ કરવા માટે અદ્ભુત શક્તિની જરૂર હોતી નથી. ગાંધીજીને અલૌકિક શક્તિની જરૂર હોય. પણ એ શક્તિનો સામાજિક પ્રયોગ કરવા માટે અલૌકિક શક્તિની જરૂર નથી.

ગુણગુણુકનો દાખલો લઈએ. તકલી તદ્દન નાની છે. તેના પર ચાળીસ જ તાર નીકળે. પણ એને ચાલીસ કરોડ હાથ વાપરે તો ચાળીસ કરોડ ગુણા ચાળીસ જેટલા તાર થાય. અહિંસા એવી જ છે. નકલીના જેવી જ તે સાદી, સહેલાઈથી વાપરી શકાય તેવી અને સગવડભરી છે. ઘરમાં, બાળકો, સ્ત્રીઓ, દુબળાં, બધાં એ વાપરી શકે છે. આપણે ચાળીસ કરોડ લોકો એટલે અહિંસાના પ્રયોગની એટલી તકલીઓ છીએ એમ સમજો. આપણે બધા એક

એક તોણો અહિંસક શક્તિ મેળવીએ તોપણ સમાજને ખ્રિસ્તની અહિંસા કરતાં વધારે કામ લાગશે. ખેતરમાં એક જ ઠેકાણે ગાદલાંનાં ગાદલાં ખાતર નાખવાથી કામ થતું નથી. એક એક ઈંચનો થર આખા ખેતરમાં પાથરીએ અને બરાબર જમીનમાં પચી જાય તો વધારે ઉપયોગી નીવડે છે. આપણે બધા અહિંસાની થોડી થોડી શક્તિ મેળવીએ તો હિંમાધ્યના કરતાં ઊંચું કાર્ય થશે. ખ્રિસ્ત જેવાની અહિંસાના દમલા કરતાં તે વધારે ફળ આપશે.

૧૨

સમાજવાદનું સ્વ-રૂપ

સમાજવાદની પાયાની કલ્પના નવી નથી. અપરિમલની અને યશની યોજનામાં તેનો પૂરેપૂરો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સમાજ પ્રવાહાત્મક અને નિત્ય છે. આ પૂર્વસિદ્ધ સામાજિક પ્રવાહનું ઋણ સર્જી વ્યક્તિ જન્મ લે છે. સમાજ પાસેથી મળેલા સેવાદાનનું ઋણ ચૂકવવું એ વ્યક્તિનું શ્રવનકાર્ય છે. ઋણ ચૂકવવામાં બીજા પર ઉપકાર કરવાનો હેતુ નથી. આપણે પોતે ઋણ-મુક્ત થઈએ છીએ. બધા ઋણોમાંથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત થવું એ જ મોક્ષ છે. ‘હું અને મારું’ એમ કહીને સ્વાર્થબદ થવા જતાં માણસ વિના કારણ સંકોચાર્જને નાનો થાય છે. એને બદલે, મારું કરું જ નથી. જે કર્મ છે તે બધાનું છે એમ માનવાથી દર્શિ વિશાળ બને છે અને સાચી શાંતિ મળી આવે છે. દેહના અવયવે દેહથી ડરવાનું કરું કારણ નથી. સમાજવાદમાં મુખ્ય સત્તાંશ આ છે.

તેની સાથે માનવનો ઇતિદાસ અર્થના જ પાંચા પર સંપૂર્ણપણે રચાયેલો છે, વર્ગવિમુક્ત અપરિદાસ છે વગેરે બીજા આધુનિક કલ્પનાઓની જગા તેની આસપાસ ઊભી કરવામાં

આવી છે. માનવઘટિહાસની અર્થમૂલકતા જુઓ, તો કામમૂલકતા પણ જોઈ શકાય તેમ છે. અર્થપ્રેરણા અને કામપ્રેરણા સમાજમાં નથી એમ કોઈ કહેતું નથી. પણ એ કંઈ માનવતા નથી. માનવની અંતરતર પ્રેરણા જુદી છે એમ અમને લાગે છે. પણ એ સિદ્ધ કરવું હોય તો આપણે આપણું વ્યક્તિત્વ પ્રેમપૂર્વક સમાજને અર્પણ કરવું જોઈએ. સમાજને અમુક વર્ગ સાથે જોડી તેના સંકોચ ન કરતાં તેમાં ભૂતભાવનો યથાસભવ સમાવેશ કરવાનો છે, એ પણ ભૂલવું ન જોઈએ. આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં અહિંસા સિવાય બીજો ઉપાય રહેતો નથી.

૧૩

નિત્યચક્ષુની જરૂર

આજુ જમાનામાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિની જે જે નવી કલ્પના નીકળી, તે બધીમાં નિત્યચક્ષુની કલ્પના મને સૌથી વધારે પ્રેરણાદાયક લાગે છે. ગરીબોની સાથે સંબંધ રાખવાની, રાષ્ટ્રને માટે કંઈક પણ નિર્માણ કરવાની, અને નિર્માણ કરેલું રાષ્ટ્રને અર્પણ કરવાની આ કલ્પના અત્યંત ઉજ્જવળ છે. આજકાલ આપણે જે ખાદી તૈયાર કરીએ છીએ, તેની કિંમત આશરે પચાસ લાખ રૂપિયાની થાય. વધારે પ્રયત્ન કરીશું તો એક કરોડ સુધીની ખાદી પેદા કરી શકીશું એમ કહેવાય છે. પણ હિન્દુસ્તાન સામે માણસ દોઢ પાંચ રૂપિયાનું કાપડ ગણીએ તોયે. બસો કરોડ રૂપિયાના કાપડનો સત્તલ છે. એ હિસાબે આપણા કાર્યની ગતિ બહુ ધીમી છે. તેને વેગ મળતો નથી તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, નિત્યચક્ષુની આ કલ્પનાના મૂળમાં જે મહાન આધ્યાત્મિક તત્ત્વ રહેલું છે તે આપણા ધ્યાનમાં આવ્યું નથી. કોઈ પણ સાર્વજનિક પ્રયોગ કેડે તેના મૂળ સુધી ન જઈએ ત્યાં સુધી સાર્વત્રિક થતો નથી.

નિત્યયજ્ઞની કલ્પનાને અમે લોકોમાં જિલ્લટ કેમ પેદા થતી નથી તેનો વિચાર કરનાં જ એક વાન ધ્યાનમાં આવે છે તે આ છે : ઘણા પ્રાચીન કાળથી કોઈ પણ ઉપાયે શક્ય અને ત્યાં મુઠ્ઠી કર્મમાંથી મુક્ત થઈ જવું એ આધ્યાત્મિક તત્ત્વ આપણે નહીં કયું છે. અંતિમ ધ્યેય તરીકે એ જરાજર છે; પણ આપણે તેને જ જાણે કે આપણું આચારસૂત્ર બનાવી દીધું છે. આપણે ધ્યાન ધરીશું, ભક્તિનો વિચાર કરીશું, જ્ઞાનચર્યા કરીશું; પણ તે માટે પ્રત્યક્ષ કાર્યમાંથી અજાગા થઈ જવું જરૂરનું છે, એમ આપણે માની લીધું છે. મધ્યયુગી સંતો પોતપોતાના રોજિંદા કાર્યમાં, તન્મય રહેતા એ સાચું; પણ એ જ કાર્ય કરવામાં તેમને ભક્તિનો અથવા આત્મયજ્ઞનો અનુભવ થતો હતો એમ નિઃશંકપણે કહી શકાય તેવું નથી. ભજનના જ આનંદનો અનુભવ તેમને પોતાના રોજના આજીવિકાના વ્યવસાયમાં થતો હતો, કે એ વ્યવસાય પોતાનું કમગ્રાહ કર્તવ્ય છે એમ સમજીને તેઓ તે કરતા અને તેમાંથી છુટા થઈને ભજનનો જુદો આનંદ માણતા? હું જે કંઈ જોઈ શક્યો છું તે પરથી એમ દેખાય છે કે, તેઓ કાર્ય-મગ્ન રહેતા હશે તોપણ તેમની ઉપાસના કર્મથી જુદી હતી. એની સામે મારે તકરાર નથી. પણ મારો સવાલ એ છે કે, મધ્યયુગમાં સંતોના જીવનની એવી સ્થિતિ હતી ખરી કે રેટિયો, હળ, અથવા એવું જ એકાદ આજીવિકાનું ઓળર કે સાધન તેમની ઉપાસનાનું દાર હોય, તેની મારફતે યનારી ક્રિયાઓ જ તેમની ઉપાસનાનો પ્રવાહ હોય, તેમાં મગ્ન થવું એ જ તેમનું ધ્યાન હોય, તેમાંથી જે કંઈ જીવજ થાય તે સમાજને અર્પણ કરતી એ જ પ્રજાને તેમનું સમર્પણ હોય, તેમાં અનુભવેલી ચિંતની મુમતા એ જ યોગ હોય, એવું હતું ખરું? આ બધું તેમની ઉપાસનાની, ભક્તિની વ્યાખ્યામાં હતું ખરું? જે અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવોની તેઓ વાન કરતા, એ ભાવો તેમનામાં તેમની ઉપાસ્ય મૂર્તિનું ચિંતન અથવા કીર્તન કરતી

વખતે ઉત્પન્ન થતા ખરા. પણ તેમનાં પોતાનાં દૈનિક કામોને તેઓ ઉપાસનારૂપ માનતા એમ ચોક્કસપણે કહી શકાય એવું નથી. કમ્મેન્સ રવાસનારૂપ કરાવી (કર્મો જ ઉપાસનારૂપ સમજીને કરવાં) એવાં વચનો પણ સંતોની વાણીમાં જોવાનાં મળે છે. પણ અધા સંતોનો સમગ્રપણે વિચાર કરતાં તેમના જીવનપ્રવાહમાં એકંદરે એ વચનોનું સ્થાન કંઈક ગૌણ હોય એમ લાગે છે. સંભવ છે કે સંતોને વિશેની આ સમજ ભૂલભરેલી હોય. પણ આમજનનાની વાત કરીએ તો ચોક્કસ કહી શકાય કે, સેકડો વરસોથી લોકોમાં આ માન્યતા રહ છે. ગમે તેમ કરીને, નિવૃત્તિને નામે કે ભક્તિને નામે કર્મ કરવાનું ટાળવું એ જ સાચી ભક્તિ અને એ જ સાચું જ્ઞાન ગણાવું. પણ કર્મ ક્યાં વિના છૂટકો નથી; કારણ, તે વિના આજીવિકા ચાલવી મુશ્કેલ અને ખીજા પર આપણો ભાર પડે છે. એટલા માટે માથે પડેલું કર્મ કરી છૂટવું, એટલે સુધી જઈ તો લોકોની સમજની પહોંચ હશે. પણ સરવાળે ઉપાસના કર્મથી જુદી હોતો જોઈએ, એવી લોકોની કલ્પના હોય એમ લાગે છે. તેમની આવી કલ્પના હતી અથવા છે અને તેમના વિચારમાં એટલી ખામી છે એમ મારું કહેવું છે. કર્મ ટાળવાં, કંઈ નહીં તો ઝટ પતારી દઈ તેમાંથી છૂટા થવું, એને આધ્યાત્મિકતાનો આધાર માનવામાં વિચારદોષ છે, અને તેથી હાનિ થઈ છે એમ મને લાગે છે. તેથી રાષ્ટ્ર ઉદ્યોગશીલ થાય એમ આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તો ઉદ્યોગ-પણામાં જ સાચી આધ્યાત્મિકતા છે. એ વિચાર જીવનને ઉદ્યોગશીલ બનાવી દે કરવો જોઈએ, તેનો જાતે અનુભવ લેવો જોઈએ અને ખીજાને તેની પ્રેરણા આપતા રહેવું જોઈએ.

આજ સુધી જે ખાત્રીકાર્ય ચાલ્યું એમાં મને આ વસ્તુની જીણપ જણાઈ છે. પોતાના કાર્યકર્તાઓ દરરોજ એક લટ મૂતર કાંતે એવી અપેક્ષા ચરખા સંધે રાખી છે. રોજ એક ન કંતાય તો આખા મહિનામાં મળીને ઝોઝામાં ઝોઝી ત્રીસ લટ કાંતવી જોઈએ.

એટલા માટે દરેક મહિનાની ખાતીપત્રિકામાં જા આંદો 'કેટલા જણે કાંતી, એથી એછી કેટલાએ કાંતી, અને જેમણે ત્રિવક્ર નથી કાંત્યું એવા કેટલા છે એના આંકડા આપવામાં આવે છે. એમાં હું જોઈ છું કે ન કાંતનારાઓની સંખ્યા પણ એછી હોતી નથી. તેઓ કદાચ એવો વિચાર કરતા હશે કે, "મજૂરોએ કાંતેલું ઢગલાખંધ સુતર અને રાજ તોળીએ છીએ અને તેની મજૂરી આપીએ છીએ, એટલે આવડા મોટા ઢગલામાં આપણી જા આંદોનો ઉમેરો ન થયો તોય શો મોટો ફરક પડવાનો હતો?" પણ આનો આપણને થોડું લાગે છે તે વાસ્તવિકપણે કેવડું મોટું છે, એ ગુણાકાર કરી બતાવી શકાય તેમ છે. સુતરના ઢગલા પડ્યા છે એમ લાગે છે, પણ હિન્દુસ્તાનની લોકસંખ્યા ચાળીસ કરોડ છે તેનું શું? તેમને માટે એ ઢગલા કદી પૂરતા નહીં થાય.

રાજ જાને નિયમિત કાંતવામાં જે વિશેષતા છે તે હજી લોકોના ધ્યાનમાં આવી નથી. બધાને માટે એક રાષ્ટ્રીય ઉપાસનાની રીત કેળવવી એ મહત્ત્વની વાત છે. એથી આધ્યાત્મિક ક્રાંતિ થશે અને તે દ્વારા આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક ક્રાંતિ થશે. આ વાત લોકોને સૂઝે તો તેઓ જરૂર કાંતે. જે દિવસે નહીં કાંત્યું હોય તે દિવસે તેમને જમવાનું બાવશે નહીં. આ વાત આપણા લોકો હજી પૂરેપૂરી સમજ્યા નથી એથી મને ખેદ થાય છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ એક વખતે હરાવ્યું હતું કે જે લોકો સુતર કાંતીને આપશે તે જ મહાસભાના સભ્ય થઈ શકશે. પણ એ લાંબું ન ચાલ્યું. શ્રામજીવી સત્તા જવી જોઈએ તે તેને રથાને ગરીબોની સત્તા આવવી જોઈએ, ગરીબોનું રાજ થવું જોઈએ એમ આપણે બોલી નાખીએ છીએ પણ જે વસ્તુમાં મજૂરીની પ્રતિષ્ઠા રહી હોય, એટલે જ ગરીબોની પ્રતિષ્ઠા રહી હોય. તે વસ્તુ છોડી દઈ તેને ઠેકાણે ચાર આનાની એટલે કે પૈસાની પ્રતિષ્ઠા આપણે રચાવી. સભ્ય થવા માટે સુતર કાંતવાની ચરત હોય તો કોઈ પૈસાદારે આમ અને તેટલા

પૈસા મહાસભાને આપ્યા હોત તોપણ તે દાન ગણાત. સૂતર કાંતીને આપ્યા વિના એ સખ્ય ન થઈ શકત. આ એક જ વાતથી સમાજ-વાદનો જોટલો પ્રચાર થયો હોત, તેટલો ભાગ્યે જ બીજી કોઈ વાતથી થાત. તેથી મારો અહીંના વિદ્યાર્થીઓને આગ્રહ છે કે દરરોજ સૂતર કાંતો. આ નિયમને પોતાના જીવનનો નિયમ સમજો. ખાવાનું એકાદ વખત ભલે રહી જાય; કેમ કે રોજ ખાવું જ જોઈએ એવી આપણી ફરજ નથી. ખાવાનું છોડવાના જોટલા પ્રસંગો કંઈપી શકાય તેટલા આ નિયમ તોડવાના કદી નહીં કંઈપી શકાય. આ વાત તમે સમજી જાઓ તો આપણું મોટું કામ પાર પડ્યું કહેવાય. કારણ આ ભાવના જીવનમાં દાખલ થયા પછી તેની અસર જીવનની દરેક ક્રિયા પર થશે. અર્ધો કલાક નિયમિત કાંતવું, મૌનપૂર્વક કાંતવું, એમાંય કાંતવાનો સમય પણ બને ત્યાં સુધી મુકરર રાખવો, એ બધી બાબતો એવી છે કે, એને લીધે એકંદરે આપણું જીવન ઓછુંવતું નિયમિત થશે. એનું આપણી સર્વનિષ્ઠા પર સારું પરિણામ આવશે. અને આપણા પર અસર થશે એટલે આજીવનજીવના લોકો પર પણ થયા વિના રહેશે નહીં. છોકરાં કાંતવા લાગે એટલે તેમના માતાપિતા પર તેની અસર થયા વિના નહીં રહે. તે જ પ્રમાણે તે તેના મિત્રો પર પણ થયા વિના નહીં રહે. આમ આ આત્માની વ્યાપકતાનું સૂત્ર છે.

વૈરાગ્યયુક્ત નિષ્કામ બળ

મારાં વહાલાં બાળકો,

તમારી રમતો જોઈ આનંદ થયો. તમ બાળકોના હાથમાં દેશનું ભાવિ છે. તમે જે રમતો રમ્યા તે શાને માટે? શક્તિ મેળવવા માટે. શક્તિ શાને માટે જોઈએ? ગરીબોના રક્ષણને માટે, ગરીબોનું કામ કરી શકાય તેટલા માટે. શરીરને મજબૂત બનાવી તેને ધસી નાખવાનું હોય છે. ચપ્પુને ધાર કાઢીએ છીએ તે એ કટાર્ધ જાય છે માટે નહીં પણ તેની પાસે કામ લેવા માટે. શરીરને ધાર કાઢીએ છીએ, તેને ચપળ અને ખડતલ બનાવીએ છીએ તેના હેતુ આમળ જતાં તેને બીજાની સેવામાં ચંદનની જેમ ધસી શકાય એ છે. બળ સેવા માટે હોય. *बलं बलवतामस्मि कामरागद्विर्वर्जितम्*, એમ ભગવાને ગીતામાં ગાયું છે. આ શબ્દો બરાબર ધ્યાનમાં રાખજો. એકલું બળ નહીં પણ વૈરાગ્યયુક્ત નિષ્કામ બળ. આવા વૈરાગ્યયુક્ત નિષ્કામ બળની જ મૂર્તિ આપણે બ્યાયામશાળાઓમાં રાખીએ છીએ. એ મૂર્તિ કઈ? હનુમાનજીની પવિત્ર અને સામર્થ્યસંપન્ન મૂર્તિ? હા, હનુમાનજી વૈરાગ્યયુક્ત નિષ્કામ બળની મૂર્તિ હતા. તેથી જ વાલ્મીકિએ તેમનાં ગુણગાન કર્યો. રાવણ પણ બહુ બળવાન હતો. પણ તેનામાં વૈરાગ્ય ન હતું. રાવણનું બળ બોગને સારુ હતું, બીજાને કનડવા માટે હતું. રાવણ પર્વત ઝિંચકી શકતો, વજ્રને પણ ભાંગી નાખતો. દસ માણસોનું જોર જાણે કે તેના એકલાના શરીરમાં હતું. તેથી તેને દસ મોઢાં અને વીસ હાથવાળો બતાવવામાં આવ્યો છે. આટલો

• ખાનદેશના પ્રવાસ દરમ્યાન ધૂળિયાની વિજય બ્યાયામશાળામાં શ્રી વિનોબાએ આપેલા શાપણનો સાર.

બળવાન હોવા છતાં તેનું બળ આખરે ધૂળભેગું થયું. મારુતિનું બળ અજરામર થયું છે. બળની આ બે મૂર્તિઓ, આ બે ચિત્રો વાસ્તવીકિયે ચીત્રો છે. રાવણના બળમાં ભોગવાસના હતી. તે બળજખરીથી ભોગો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. મારુતિ બળ વડે સેવા કરવા માગતો હતો. સેવાને અર્પણ થયેલું બળ ટકે છે, અમર થાય છે; ભોગને અર્પણ થયેલું બળ ધૂળમાં રમદોળાય છે, પોતાના તેમ જ દુનિયાના નાશનું કારણ બને છે.

સાગરને તીરે બધા વાનરો બેઠા હતા. કાંડામાં કોણુ જલ્ય તેની ચર્ચા ચાલતી હતી. મારુતિ એક બાજુએ રામ, રામ જપતો બેઠો હતો. જાંબુવંત મારુતિ પાસે જઈને બેઠ્યો, “મારુત, તું જશી?” મારુતિએ કહ્યું, “તમારા આશીર્વાદથી જશી.” એ એકલો વાનર કયા બળને જોરે પેલા બળવાન રાક્ષસોની વચ્ચે નિર્ભયપણે ગયો? મારુતિને આ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે શો જવાબ આપ્યો? હું મારા કાંડાના જોરે આવ્યો છું, મારા બાહુબળને જોરે આવ્યો છું, એવો જવાબ તેણે આપ્યો હતો કે? તેણે તો કહ્યું, “હું રામને બળે અહીં આવ્યો છું. મારા કાંડામાં જોર છે કે નહીં તેની મને ખબર નથી. પણ રામનું બળ મારામાં છે એમાં શક નથી.” અને કાંડાનું જોર એટલે પણ આખરે જુઓ શું છે? જીંડો વિચાર કરી જુઓ. કાંડાનું જોર એટલે શારીરિક પરિશ્રમ કરવાનું જોર. એને માટે આ હાય છે. સેવાને માટે આપણે હસ્તવાન છીએ. પશુને હાય નથી. કાંડાનું જોર વાપરી અજ પેલા કરવું, સેવા કરવી. કાંડામાં સેવા કરવાની આજે શક્તિ છે, તે કોની છે? એ શક્તિ આત્માની છે, રામની છે, એનું મારુતિને જ્ઞાન હતું.

જે બળની આત્મામાં શ્રદ્ધા નથી, રામમાં શ્રદ્ધા નથી, તે નકામું છે. અમૃતસરમાં કતલ થઈ, અને તે પછી લોકોનું તેજ હણવા માટે ડાયરે તેમને રસ્તા પર પેટે ચાલવાની ફરજ પાડી. પહાડ નેવા પંજખી લોકો, તાકાતવાળા અને મજબૂત શરીરવાળા, પણ પેટે

ચાલવા લાગ્યા. કારણ? તેમની રામ પર શ્રદ્ધા ન હતી. આત્માની નિર્ભયતાને તેઓ જાણતા ન હતા. આજે બુઝાણમાં આવું જ ચાલે છે. લોકો પર મને તેવાં બંધનો નાખવામાં આવે છે. રસ્તા પરથી લશ્કર જતું હોય તે વખતે તેને સલામ બરવા માટે જવાની લોકોને ફરજ પાડવામાં આવે છે. આનું કારણ શું? આત્માની નિર્ભયતા હજી દ્વિષમાં વસી નથી એ એનું કારણ છે. રામનું બળ-જેણે ઓળખ્યું તે કળિકાળથી ડરતો નથી. નર્થું બળ નિરાધાર છે. આત્મ-શ્રદ્ધા પર તેની સ્થાપના ચયેલી હોવી જોઈએ. નિર્ગળ માણસમાં પણ આત્મશ્રદ્ધાથી બળ પેદા થાય છે. જે નિઃશવાળો છે, જેનામાં શ્રદ્ધાનું બળ છે, તે બીજા સૌને હલાવશે એમ સ્પષ્ટિવદ કહે છે. તેથી આપણે સૌએ આધ્યાત્મિક બળની ઉપાસના કરવી જોઈએ.

હનુમાનજીમાં કેવળ હેવાનનું બળ ન હતું. હનુમાનજીને વિષે જે શ્લોક* છે તેમાં બીજાં બધાં બળોનું વર્ણન છે, પણ શરીરબળનું વર્ણન નથી. મારુતિ મનના જેવો અને પવનના જેવો વેગ-વાળો હતો, જિતેન્દ્રિય હતો, અત્યંત બુદ્ધિશાળી હતો, નાયક હતો, રામદૂત હતો, એવું એવું તેનું વર્ણન છે. મારુતિ બળનો દેવતા હતો, પણ આ સ્તુતિમાં એ બળનો ઉલ્લેખ સરખો નથી, એ નવાઈની વાત નથી? પણ એ ગુણો જ સાચું બળ છે. એ ગુણો એટલે જ સાચી કાર્યશક્તિ.

માણસના શરીરમાં વેગ જોઈએ, સ્ફૂર્તિ જોઈએ; મનનાં જેવો વેગ જોઈએ. કામ નજરે પડતાં વેગ તે કરવા માટે એકદમ ઉદ્ધાસ ને આતંકથી કૂદકો મારવો જોઈએ. સિંહમદ જીતવાને માટે

૩ મનોઽથ માસ્તુત્યવેગમ્
જિતેન્દ્રિય બુદ્ધિમતા ચરિષમ્ ।
વાતાત્મજં વાનરયુષ્મુખ્યમ્
શીરમદ્દૂતે દુરણે પ્રણયે ॥

સદેશો મળતાં વેંત તાનાજી નીકળી પડ્યો ! નહીં તો મનમાં સેવા કરવાની ઇચ્છા હોય પણ શરીર જ્યાં હોય ત્યાંથી ખસવાની ના પાડે, અને આજસમાં આજોટવું રહે તો તેનો શો ઉપયોગ ? સેવા કરનાર કેવો હોવો જોઈએ તેનું જાનદેવે બહુ સુંદર વર્ણન કરેલું છે. તેઓ કહે છે :

આંગ મનાપુરેં વે દૌરા । (શરીર મનની આગળ જઈ દોડ મૂકે છે.) મનમાં આવ્યું, ને આવ્યું કે તરત જ આવ્યું તે કરવા શરીર દોડવું જવું જોઈએ.

શરીરમાં આવા વેગને માટે જિતેન્દ્રિયત્વની જરૂર છે. સંયમની જરૂર છે. સંયમ વિના વેગ ન આવી શકે. પણ વેગ અને સંયમ બન્ને હોવા છતાં બુદ્ધિની ઊણપ હોય તોયે ન ચાલે. તેથી એ બેની સાથે બુદ્ધિ જોઈએ. કર્મકુશળતા, કલ્પનાશક્તિ અને પ્રતિભા જોઈએ; કેવળ કામ જ કરવાવાળો હોય તે ન ચાલે. અને આ બધા ઉપરાંત રામની સેવા કરવાની ભાવના જોઈએ. રામ જ્યાં જવાનું કહે ત્યાં રાત હોય કે દિવસ હોય, ગમે ત્યારે, જવાની તૈયારી જોઈએ.

હિંદુસ્તાનના કરોડો દેવો તમારી સેવા માગે છે. તમારી સેવાની તેમને જરૂર છે. એ સેવા કરવા તૈયાર થાઓ. વેગવાન, બુદ્ધિશાળી, સંયમી, સેવા કરવાની હોંશવાળા જીવનો બનો. શારીરિક બળ મેળવો અને પ્રેમ સંપાદન કરો. અત્યારે મેં અહીં વ્યાયામશાળાના અખાડામાં કુસ્તીઓ જોઈ. તેમાં એક કુસ્તી ખાહણ અને હરિજન વચ્ચે થઈ. મને તેમાં સમભાવ દેખાયો. આવા સમભાવથી જ આપણે હવે પછી વર્તીશું તો સમાજ બળવાન થશે. આ જ સમભાવનું પોષણ કરવાથી, જે રમતો તમે રમ્યા, જે કુસ્તીઓ તમે કરી, તેમાંથી કત્યાણ નીપજશે.

રમતમાં આપણે સમભાવ શીખીએ શીએ; શિસ્ત અને વ્યવસ્થાનું મહત્ત્વ શીખીએ છીએ. આ રમતો સિવાય બીજી સારી

રમતો પણ રમી ચકાય. જમીન ખોદતી એ પણ એક રમત છે. કાદાળીઓ એકદમ ઉપર જતી હોય ને પછી એકદમ જમીનમાં ખોસાતી હોય, એ જોવાની બહુ મજા પડશે. એ રમતમાં કસરત મળશે. એમાં શુદ્ધિને પણ પૂરતો અવકાશ છે. વ્યાયામમાં શુદ્ધિને પણ ગતિ મળવી જોઈ એ. તેથી વ્યાયામ કંઈક ને કંઈક પણ ઉત્પાદન કરવાને હોવો જોઈ એ એમ હું માનું છું.

અહીંની રમતોથી શક્તિ અને પ્રેમ બન્ને તમારામાં પેદા થાઓ. બધી ગતનાં, બધી કામનાં છોકરાં અહીં એકઠાં મળે છે, રમતગમત કરે છે, તેથી પરસ્પર પ્રેમ કેળવાય છે. એનાં સંસ્કરણો પછીના જીવનમાં કામ આવે છે. આપણે સાથે રમ્યા, એકઠા મળી કુસ્તીઓ કરી, સાથે ચર્ચાઓ કરી, સાથે રહીને શક્તિ પ્રાપ્ત કરી, જ્ઞાન મેળવ્યું વગેરે યાદગીરીઓને લીધે પાછળથી તમે જેમા મળશો. સંઘશક્તિ અને સહકાર પણ વધશે.

આ ગણુવેશો તમે પહેલાં છે તેના ઉદ્દેશ પણ આદર્શીયતા વધે એ છે. પણ આ પોસાક ખાદીનો જ રાખજો. જે ચામડાના પટા તમે વાપરો છો તે પણ મરેલા જનનવરના ચામડાના વાપરજો. બધી બાબતમાં સાવધાન રહેવું જોઈ એ. દીપે દીપે સરોવર ભરાય. રાષ્ટ્રમાં બધી બાબતોથી બાકારાં પડ્યાં છે. સંપત્તિ સતત બહાર ઘસડાતી જાય છે એ ધ્યાનમાં રાખજો.

કસરત કરો અને દૂધ ને રોટલો ન મળે તો શું થાય? તમારે દૂધ જોઈતું હોય તો ગોરક્ષણ થવું જોઈ એ. ગોરક્ષણને માટે કુદરતી રીતે મરેલાં ગાયજળદનાં ચામડાંની બનેલી ચીજો વાપરવી જોઈ એ. રોટલો જોઈ એ માટે ખેડૂતને જિવાડવો જોઈ એ. ખાદી વાપરી થોડી મદદ કરીશું તો તે જીવશે, અને આપણને રોટલો મળશે. તમને ઘેર રોટલો ન મળત તો તમે અહીં ડેટલા ફૂદકા મારત? ઘેર રોટલો તૈયાર છે એની ખાતરી છે તેથી તમે ફૂદકા માર્યા. ખોરાક ફૂદકા મારવાની શક્તિ

આપે છે. તેથી ઉપનિષદ કહે છે, જર્મ વાવ વલાદ મૂય : । (અન્ન બળથી શ્રેષ્ઠ છે). રાષ્ટ્રમાં અન્ન નહીં હોય તો બળ ક્યાંથી આવે? પ્રથમ અન્નની વ્યવસ્થા ને પછી અખાડા; પ્રથમ અન્નની વ્યવસ્થા ને પછી જ્ઞાનદાનનું કાર્ય. એક વખત ભગવાન શુદ્ધનો એક પ્રચારક ફરતો હતો. તેને એક બિખારીનો ભેટો થયો. એ પ્રચારક તેને ધર્મનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યો. પણ બિખારી સાંભળે શાનો? એનું ધ્યાન એ તરફ જાય જ નહીં. પેલો પ્રચારક ચિડાયો. શુદ્ધની પાસે જઈ તે બોલ્યો, “ત્યાં એક બિખારી છે. તેને હું કેવું સરસ ધર્મજ્ઞાન સંભળાવતો હતો, છતાં તે સાંભળતો નથી.” શુદ્ધે કહ્યું, “તેને મારી પાસે લઈ આવ.” પ્રચારક એ બિખારીને શુદ્ધ પાસે લઈ આવ્યો. ભગવાન શુદ્ધે તેની સ્થિતિ જોઈ. શુદ્ધે જોયું કે બિખારી ભૂખ્યો છે. તેણે તે બિખારીને ધરાઈ ને જમાડ્યો અને કહ્યું કે, હવે જા. પેલા પ્રચારકે શુદ્ધને કહ્યું, “તમે તેને ખાવાપીવાનું આપ્યું, પણ ઉપદેશ તો કંઈ આપ્યો નહીં!” ભગવાન શુદ્ધે બોલ્યા, “આ જો અન્ન આપ્યું એ જ તેને માટે ઉપદેશ છે. આજે તેને અન્નની સૌથી વધારે જરૂર હતી. તે તેને પ્રથમ આપ્યું. તે જીવશે તો કાલે ઉપદેશ સાંભળવા તૈયાર થશે.”

આપણા રાષ્ટ્રની આજે આવી જ સ્થિતિ છે. આજે રાષ્ટ્રમાં અન્નનો અભાવ છે. રામદાસના વખતમાં અન્ન ભરપૂર હતું. હિન્દુસ્તાનની સંપત્તિનું ઝરણું આજની માફક તે વખતે સુકાઈ ગયું નહતું. તેથી તેમણે પ્રાણીની અને બળની ઉપાસના કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. આજે ગામડાંમાં કેવળ અખાડા કાઢવાથી કામ નહીં સરે.

અનાજની પેદાશ અને ગોસેવા એ બે વસ્તુઓ રાષ્ટ્રમાં બરાબર થાય તો જ રાષ્ટ્રનું સંવર્ધન થાય. બળવાન જીવનોએ રાષ્ટ્રમાં પૂરતું દૂધ અને અન્ન પેદા કરવાનું છે. હિન્દુસ્તાનને ફરી ગોકુળ બનાવવાનું છે. તે માટે આજે ખાતીના પાલનમાં પડેરી અને મરેઝાં — મારેઝાં નહીં — ગાયનગદનાં ચામડાંના પટા વાપરી અનાજના ઉત્પાદનમાં ને ગોપાલનમાં મદદ કરો.

તમે ખાખી પોશાક પહેરો છો. પણ એ પોશાક પહેરી ગરીબોનાં શ્વેત પર પગ ન મૂકશો! ગરીબોના રક્ષણ માટે તમે ક્વાયત કરો છો, પણ ગરીબો જીવશે તો તેમનું રક્ષણ કરશો ને? તમે ખાખી વાપરી દેશની બહાર પૈસો મોકલો તો પેલા ગરીબો મરવાના! પછી સંરક્ષણ કેનું કરશો? તમે પૈસા પરદેશમાં મોકલવાના અને દૂધ ને રોટલો માગશો ગામડાંના લોકો પાસે! એ લોકો તમને કપાંથી આપશે? તેથી ખાખી કાપડ જ વાપરવું હોય તો ખાખી ખાદી વાપરો. અને ખાખી ખાદી ન મળે તો એકલી સફેદ ખાદી વાપરો. ખાખી છોડી દો. ખાખી વિના કશું અટકવાનું નથી.

બધા ધર્મો વિશે ઉદાર ભાવ રાખજો. સાચો માતૃભક્ત બધી માતાઓને પૂજ્ય ગણુશે. પોતાની માતાની તે સેવા કરશે, પણ ખીજની માતાનો પણ આદર કરશે. દરેક માણસ માતાના દૂધ પર પોષાય છે. ધર્મ માતા સમાન છે. મને મારી ધર્મમાતા પ્રિય છે. હું માતૃપૂજક છું, તેથી ખીજની માતાની નિંદા હરગિજ નહીં કરું, જિહ્વું તે માતાને પણ વંદન કરીશ.

મનમાં આ ભાવના પેદા થવા ભક્તિ જોઈએ. મનમાં સાચી ભક્તિ જન્મત થતાં આ બધું આપોઆપ થવા માંડશે. એટલા માટે બહારની કસરતની સાથે અંતરમાં ઉપાસનાનો ભાવ જોઈએ. કસરત વડે શરીરને ચપળ અને સુંદર બનાવી આત્માને સોંપવાનું છે. શરીર આત્માના હાથમાંનું હથિયાર છે. હથિયાર બરાબર કામ આપે એટલા માટે સ્વચ્છ હોવું જોઈએ. શરીરને સ્વચ્છ બનાવીને આત્માને હવાલે કરો. આ સામે જિનેદા મારુતિની જેમ અંતર્બાહ્ય પવિત્ર થાઓ. એ બળવાન અને ભક્તિમાન બની સેવા માટે સદાય જીવો છો. તમે જિમરે જીવવાન બલે હો; પણ તમારું શરીર સેવા માટે ઝટ જિહ્વું ન હોય તો બધા ધરડા ગણાઓ. જેના શરીરમાં વેગ હોય તે જીવવાન, પછી તેની જિમર ગમે તેટલી હો. મારુતિ કદી ધરડો ન હોય. એ ચિરયુવાન છે, ચિરંજીવ છે.

સામા માણસમાં નથી એમ સિદ્ધ થયા પછી જ લાચારીથી તે વાત કબૂલ કરે છે. તેનાથી બિચટી આ ગુણુરોપણવૃત્તિ છે. જ્યાં સુધી બિચટું સિદ્ધ થયું ન હોય ત્યાં સુધી માણસને ગુણુસંપન્ન માનવો એ ગુણુરોપણવૃત્તિ છે. આ વૃત્તિ વિના કોઈ સંસ્થા ચાલી ન શકે. વાસ્તવિકપણે, જેને આસ્તિકતા કહેવામાં આવે છે તે આ જ વૃત્તિ છે.

આપણે ઘરમાં એકબીજાને સાચવી લઈએ છીએ, તેમ રાષ્ટ્રના વહેવારમાં પણ હોવું જોઈએ. દોષ તરફ દુર્લ્લક્ષ કરી ગુણુ પર ભાર મૂકવો જોઈએ. ઘરના વહેવારમાં જે વૃત્તિઓને આપણે ઉપયોગી માનીએ છીએ તેમને સામાજિક વહેવારમાં અથોમ કે નકામી કેમ ગણી શકાય? ઘરમાં ઉદારતા, પ્રેમ, સહાનુભૂતિ અને સહકાર જોઈએ. સામાજિક વહેવારમાં પણ એ જ ગુણુની જરૂર છે. જે ન્યાય કુટુંબને લાગુ પડે છે તે જ કુટુંબની બહાર પણ લાગુ પડે છે. જે રીતે અને જે વૃત્તિથી આપણે કુટુંબના સવાસોનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ તે જ રીતે અને તે જ વૃત્તિથી દેશના અને દુનિયાના સવાસો ઉલ્લેખવા જોઈએ. તે માટે ગુણુરોપણવૃત્તિની ઘણી જરૂર છે. આ વૃત્તિ ધૂળિયાવાળાઓમાં થોડીઘણી છે અને તેથી અહીં થોડીઘણી સંસ્થાઓ ચાલે છે. તેમ છતાં મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે આટલાથી મને સંતોષ થતો નથી.

ઘણા લોકો ગાંધીજી પર તદ્દન નિષ્પાસસનાથી એક આક્ષેપ કરે છે કે, તેઓ લોકો પાસેથી વધારેપડતી અપેક્ષાઓ રાખે છે અને મનુષ્યસ્વભાવ બરાબર ઓળખતા નથી. તેઓ માણસ પાસેથી તેના ગમ ઉપરાંત ત્યાગની માગણી કરે છે. લોકનાયકે જનતાને વધારેપડતી ન તાણવી જોઈએ, તેની શક્તિ ઉપરાંત તેની પાસે ત્યાગની અપેક્ષા ન રાખવી જોઈએ, વગેરે વગેરે. આમ કહેવું ખોટું છે એમ હું નથી કહેતો. તમને જે લાગતું હોય તે સીધેસીધું કહી દેવું એ બરાબર છે. પણ આ વાત કંઈક ઝીણવટથી તપાસવાની જરૂર છે.

હિંદુસ્તાનમાં આપણે જે સત્યાગ્રહની લડત લડ્યા તેનું સરવૈયું કાઢીએ તો વધારેમાં વધારે દોઢ લાખ માણસો તેમાં જોડાયેલા હતાં એમ જણાશે. પણ જર્મનીની સરખામણીમાં છ કરોડ માણસોએ એમાં જોડાવું જોઈતું હતું.

ગાંધીજીના ઝંડા નીચે દોઢ લાખ માણસો ભેગાં થયાં. આપણે આ ત્યાગ ક્યો તે મનુષ્યશક્તિના મજા ઉપરાંતનો છે ?

જર્મનીના ત્યાગની સરખામણીમાં આપણે કરેલો ત્યાગ કંઈ વિસાતમાં નથી. તેની સાથે તુલના પણ કરી શકાય તેમ નથી. થોડાંધણાં માણસો ગોળીમારને લીધે મરી ગયાં, કેટલાંક લાડીમારમાં જખમી થયાં, કેટલાંકને જેલોમાં અગવડો અને ત્રાસ વેઠવાં પડ્યાં — એ બધાંની સંખ્યા દસ હજાર ગણીએ તોયે જર્મનીએ જે ત્યાગ કર્યો હતો તેના પ્રમાણમાં એ તદ્દન નજીવો ગણાય. જર્મનીનો ત્યાગ મનુષ્યસ્વભાવ માટે વધારેપડતો ન હોય તો ગાંધીજી જે ત્યાગની દેશ પાસેથી અપેક્ષા રાખે છે તે મનુષ્યશક્તિની બહાર છે એમ શી રીતે કહેવાય ?

એક તરફથી તમે હિંદી સંસ્કૃતિને વિષે અભિમાન રાખો છો; હિંદી સંસ્કૃતિ મહાન અને શ્રેષ્ઠ છે એમ માને છો. તમે કહો છો કે, અમારી સંસ્કૃતિ સૌથી પ્રાચીન છે; અમારામાં અનેક ઋષિમુનિઓ, સાધુસંતા તથા પરાક્રમી પુરુષો યર્ધ ગયા છે; અહીં જ બ્રહ્મવિદ્યા નિર્માણ યર્ધ; અમારી સંસ્કૃતિ ઉદાર, સુંદર, યશસ્વળ, અને સ્વર્ગીય છે. તમે આવા છતાં તમારો ત્યાગ જર્મન લોકોના ત્યાગના બસોમા ભાગ જેટલોયે નથી. અને આટલો ત્યાગ પણ માણસની શક્તિ બહારનો છે એમ તમે કહો છો ! ધન્ય છે તમને !

મારું કહેવું એટલું જ છે કે, સ્વરાજને માટે આપણે જે ત્યાગ કર્યો તે ગદુ અલ્પ છે. રાષ્ટ્રને ખાતર શું કરવું પડે છે તેનો તાગને દાખલો જર્મનીનો છે. જર્મનીના જેવું જ કાન્સ વગેરે ખીજ દેશોનું છે. એ લોકોએ જે ત્યાગ કર્યો તે કોઈ મોટા

ધ્યેયને માટે કર્યો ન હતો. તેમનાં ધ્યેયો લોભમૂલક હતાં છતાં તેમણે આટલો બધો ત્યાગ કર્યો. તો પછી આપણે આપણા સ્વાર્થને માટે, અને તે પણ સત્યને માર્ગે પ્રાપ્ત કરવાને માટે, એક ઉદાત્ત અને ભવ્ય ધ્યેયને ખાતર, કેટલો ત્યાગ કરવો જોઈતો હતો ? એ ધ્યેયને માટે ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનું અભિમાન ધરાવનારાઓએ ગમે તેટલો ત્યાગ કર્યો હોત તોય તેનું સાર્થક થાત. પેઢીઓ સુધી આપણાં ગુણગાન થાત. આવા સુંદર ધ્યેયને માટે જે થોડાઘણા ત્યાગની માંધીજીએ માગણી કરી તે પણ આપણને વધારેપડતી લાગી !

અમે દુનિયાના શ્રેષ્ઠ લોકો, શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિવાળા, મહાન પૂર્વજોના વંશજો — આવા બધા અભિમાન સાથે તમે કયે મોઢે કહેશો કે, આ ત્યાગ વધારેપડતો થયો, અને પવિત્ર ધ્યેયને ખાતર કરેલો આ નજીવો ત્યાગ મનુષ્યસ્વભાવના અને મનુષ્યશક્તિના ગમઊપરાંતનો છે ?

માણસના ત્યાગનું માપ આપણે પાંચ હજાર માઈલ દૂર જઈને જોઈ આવ્યા. હવે પાંચ હજાર વરસ પાછળ જઈને જોઈએ. રથળની દૃષ્ટિથી માઈલો પર દૂર જઈને જોયું; હવે કાળની દૃષ્ટિથી વરસો પાછળ જઈ જોઈએ.

હિંદુ ધર્મના રચનારાઓ વિચારવાન પુરુષો હતા. તેમણે સામાન્યપણે ચાર માણસમાં એક વાનપ્રસ્થ હોવો જોઈએ એમ ઠરાવ્યું છે. ચાર માણસે એક માણસ દેશની, સમાજની સેવા કરનારો હોવો જોઈએ. બધી રમૂતિઓએ આ વાત માન્ય રાખી છે. વાનપ્રસ્થી ઉત્તમ શિક્ષક હોય છે એમ બધી રમૂતિઓ કહે છે. દેશની નવી પેઢીને કેળવવાને ત્યાગી, અનુભવી અને તપસ્વી માણસો જોઈએ. એટલા માટે રમૂતિકારોએ વાનપ્રસ્થ આશ્રમ નિર્માણ કર્યો. કોઈક જમાનામાં પણ આ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં હોવી જોઈએ. વાનપ્રસ્થને લગતું ચોથા ભાગનું પ્રમાણ આપણે છોડી દઈએ. દસમો ભાગ લઈએ. આઠામાં આણું વીસમો ભાગ તો જરૂર લઈ રાખીએ.

આનો અર્થ એવો થયો કે ધૂળિયાની વસ્તી ચાળીસ હજારની હોય તો સેવા કરનારા બે હજાર વાનપ્રસ્થો અહીં હોવા જોઈએ.

ઉપનિષદોના ઋષિઓ વહેવારનો ખ્યાલ રાખ્યા વિના વાતો કરે છે એમ માનીએ. પણ જેમણે સમાજને માટે ધર્મ રચ્યો તે મનુ જેવા સમાજશાસ્ત્રી તો વહેવાર જાણતા હતા ને! તેમણે જે ધર્મરચના કરી છે તેમાં તમારી પાસેથી શી શી અપેક્ષાઓ રાખી છે? વહેવારનો ખ્યાલ રાખીને બોલનારા ઋષિએ ધૂળિયામાંથી બે હજાર સેવકોની માગણી કરી છે. જાંધીછએ જે ત્યાગની માગણી કરી તેને તમે અવહેવાર કહો છો, એ ત્યાગ માણસની શક્તિ બહારનો છે એમ કહો છો. પણ આ ધર્મશાસ્ત્રકારે જે માગણી કરી છે તે પણ અસ્વાભાવિક છે એમ કહેશો કે? એ ઋષિ સ્વપ્નચૃષ્ટિમાં વિહાર કરનારો પાગલ નહોતો. તે મનુષ્યસ્વભાવ જાણનારો હતો. પૂર્વેના મનુ વગેરે સ્મૃતિકારોએ આવો ત્યાગ માગેલો. આજેય પરદેશના લોકો કેટલો ત્યાગ કરે છે એ આપણે જોઈએ. અને આ પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન ત્યાગની સાથે આપણે કરેલો ત્યાગ સરખાવીએ તો આપણે કરીએ છીએ તે અગવળ છે કે રાજવાડે કહે છે તેમ માત્ર અગવળ છે તે સમજાવશે.

હું તમને હપકો નથી આપતો. હપકો કેને આપું? જાડુલાયિ વાદ આપનારી (આપણો ગ્રંથકો આપણી જ સાથે). હો! આપણા અને દાંન પણ આપણા! ધૂળિયામાં બે ચાર સંસ્થાઓ છે એટલાથી હું કેમ રાજ થાઉં? અર્ધ કાલે ગોરદામની સંસ્થા નીકળી તેથી રાજ થાઉં? કે જેમતેમ કરીને દરિજન વિદ્યાર્થીઓનું એક છાત્રાલય નીકળ્યું અને જેના નરક પાન આપરા માટે એક બે માણસ સિવાય બીજા કોઈને જરૂર જણાવી નથી તેનાથી રાજ થાઉં? કે પછી પૂર્વજોએ જે સકાર્થો કરી, પરાક્રમે કર્યા, તેમને વિપ્તેની ચરકીઓ ને કામનો સાચવનારી સંસ્થા અદીં છે તેનું અભિમાન હાઉં?

ત્રણ વરસ પર રાજવાડે સ્મારક મંદિરના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે મારે અહીં આવવાનું થયું હતું. પાંચ મિનિટ હું બોલ્યો હતો. વધારે બોલવાનો એ પ્રસંગ ન હતો. પણ તે વખતે મેં એમ કહ્યું હતું કે, અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો તમારા પૂર્વજોને નાલાયક કહે છે તેથી તમે ચિડાઓ છો. સંશોધકમાં આવી ચીડ ન હોવી જોઈએ. સંશોધકને હું કહીશ કે જરા સમતા જાળવ, આટલો ગુસ્સો કર મા. અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર આપણા આજના વર્તન પરથી આપણા ભૂતકાળના ઇતિહાસની પરીક્ષા કરશે. ફળ પરથી ઝાડનું પારખું મળે છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ પર આપણા જેવાં નાદાન ફળો ખેસે તો અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર બીજું શું કહે? ફળ કડવું છે એટલે બીજામાં જ કંઈક ખામી હોવી જોઈએ એમ તે કહ્યા વિના કેમ રહે? આજે સ્વરાજ્ય મેળવો, તેને માટે ત્યાગ કરો, તમારાં મોઢાં ઊંજળાં થશે અને પૂર્વજોના ઇતિહાસો પણ ઊંજળા થશે. આપણું આજનું વર્તન પૂર્વજોનાં મોઢાંને કાળાં બનાવે છે. કેવળ અમારી સંસ્કૃતિ ઉદ્ધાર છે, ઊજાવળ છે, મહાન છે, એમ ગાયા કર્યું ન ચાલે. એ પ્રત્યક્ષ દેખાવું જોઈએ. તમે મોઢે નાચું હાનિ ન હન્યતે, (એ કોઈને હણતો નથી તેમ જ પોતે કોઈથી હણાતો નથી) કહેતા હશે પણ પ્રત્યક્ષ આચરણમાં અર્થ હાનિ, અર્થ હન્યતે, એ જ ચોખ્ખો સંબંધાય છે! તમે હરિજનોને કચડો છો ને પોતે પારકાની લાતો ખાઓ છો! આવા કૈવાન જેવા વર્તનથી ઇતિહાસ ઊજાવળ કેમ થશે? આપણે આપણો આજનો ઇતિહાસ બદલીએ નહીં ત્યાં સુધી જૂના દસ્તાવેજો ગમે તેટલા સાચવીએ તોપણ તે બગાડ ગયા જેવા છે. આપણા ઇતિહાસને કંઈકે ઊજાવળ બનાવવો હોય તો આપણું આજનું વર્તન શુદ્ધ કરવું જોઈએ, ઊજાવળ કરવું જોઈએ. આપણે આજનો જામનો ઊજાવળ બનાવીએ, ખૂબ ત્યાગ કરીએ, ધ્યેયનિષ્ઠા બતાવીએ, તો બધા જૂના દસ્તાવેજો કે કાગળપત્તરો નાશ પામે, મરાઠાઓનાં પરાક્રમના જ નહીં, વેદના અને ઉપનિષદોના બધા કાગળો પણ ફાટી

જાય, અક્ષરેઅક્ષર ઘીડી જાય તોપણ આપણો જૂનકાળનો ઇતિહાસ દુનિયામાં ઉજાગર ગણાશે. આવા તેજસ્વી, ત્યાગી, પરાક્રમી, ઉજાગર રાષ્ટ્રની પરંપરા ઉજાગર જ હોવી જોઈએ એમ દુનિયા નિઃશંકપણે કહેશે. જૂનકાળના ઇતિહાસને ઉજાગર બનાવવો હોય તો તેનો સારામાં સારો રસ્તો આજના કાળને ઉજાગર બનાવવાનો છે. સગે વઢિલાવી કીર્તિ, હો એક મૂર્ત (આપદાદાયોની કીર્તિનાં બીજ આજળ જે ગુણગાન કરે છે તે મૂર્ત છે) એમ જે સમર્થ સ્વામી રામદાસે ક્યું છે તેમાં આ જ મર્મ રહેલો છે. મૂર્ખામીનો આ એક પ્રકાર નોંધી તે દૂર કરવાને માટે સમર્થ તનતોડ મહેનત કરી. માણસ પદતમૂર્ખ વેદિયો ન હોવો જોઈએ. કેટલાક ગામડિયા મૂર્ખાઓ હોય છે. કેટલાક શહેરી મૂર્ખાઓ હોય છે. કેટલાક લખતાંવાંચતાં આવડતું હોય છતાં મૂર્ખ હોય છે. કેટલાકને તે નથી આવડતું તેથી મૂર્ખ હોય છે. પદતમૂર્ખ ન બનવું જોઈએ, કેવળ પૂર્વજોની કીર્તિનાં ગુણગાન ન કરવાં જોઈએ, જાતે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ, એ રામદાસ સ્વામીનાં લખાણોનો મર્મ છે. કેવળ પૂર્વજોનાં ગુણગાન કરી કરવાની આપણામાં રહેલી મૂર્ખતા કાઢી નાખવાનો સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ પ્રયત્ન કર્યો તે હજી આપણામાંથી ગઈ નથી. પૂર્વજો તો વધા ને ગયા. તું રહ્યો છે. તારે વિષે કહેવાનું હોય તે કહે ને! તું ઘાળીના બળદની જેમ ગોળ ગોળ કર્યો કરે છે અને મોટે પૂર્વજોનાં ગુણગાન ગાય છે! ધન્ય બતાવવા માટે વર્તુળની યોજના કેમ કરી અને ચતુષ્કોણની કેમ નહીં એવો સવાલ મારા મનમાં જાગે. પણ આજની આપણી સ્થિતિ જોઈ હું ત્યારે હવે મને સમજાય છે કે પૂર્વજોના અભિમાનનું આજે કળ સું! ધન્ય. સમર્થ રામદાસે આપા કર્તૃત્વની સ્વભાવને મૂર્ખામી ગણી છે.

આપણે હાથે પુરુષાર્થ વાપ, આ જન્મે આપણે ઇતિહાસ ઉજાગર થાય અને આપણી પ્રાચીન જલ્પ સંસ્કૃતિ સતેજ બને, એટલા માટે આંધીજી આપણી પાસે ત્યાગની માગણી કરે છે. તેમજે

જે ત્યાગ માગ્યો છે તે બહુ અલ્પ છે. બિલ્ડું, અહિંસાને જોરે અલ્પ ત્યાગ પણ મોટું ફળ આપશે એવો તેમનો દાવો છે. બીજા દેશના રાષ્ટ્રપુરુષો જેટલો ત્યાગ માગે છે તેના પ્રમાણમાં આ ત્યાગ સાવ નજીવો છે. એમાં મનુષ્યસ્વભાવને તાણુ પડે એ છે, એમ તમે ન કહી શકો. બિલ્ડું, એ ત્યાગ એટલો ઓછો છે કે તેથી તમને પોતાને સંતોષ નહીં થાય.

દુર્લભ મારતે જન્મ એવું અભિમાન આપણે રાખીએ છીએ. પણ આજે આપણી કેવી દશા છે ! દુર્લભ મારતે જન્મ એમ કહીએ ત્યારે બીજા દેશો કરતાં ભારતમાં સેનાવૃત્તિ, ત્યાગવૃત્તિ, પ્રેમવૃત્તિ, ધ્યેયનિષ્ઠા, નિર્ભયતા, મરણ વિષેની બેદરકારી એ બધા ગુણો વધારે દેખાવા જોઈએને ? કે પછી ભારતમાં હરિજનો સાથે હેવાનની જેમ વર્તન રાખવામાં આવે છે, અહીં બેદો અને ઉચ્ચનીચ-ભાવ ભ્યાં જુઓ ત્યાં નજરે પડે છે, અહીં દુનિયામાં બીજે ક્યાંય નહીં એટલો મોતનો ડર ભરેલો છે, અહીં ગુલામીની સૂગ નથી, અહીં સ્વદેશી ધર્મનું પાલન થતું નથી, અહીં ઉચ્ચમનું સન્માન કે ઉપાસના થતી નથી, અહીં એકતાનો ને વ્યાપક દૃષ્ટિનો અભાવ છે, એટલા માટે દુર્લભ મારતે જન્મ કહો છો ? કેઈ પણ રીતે જોઈએ તો આજની આપણી સ્થિતિ અત્યંત બપાનક છે એમ કહ્યા વિના રહેવાતું નથી. આપણી આવી દુર્દશા જોઈ આપણને દુઃખ થતું જોઈએ, ખેદ થવો જોઈએ અને ચીડ આવવી જોઈએ. એને બદલે તમે એમાં સમાધાન માનશો ? અહીંની એ ચાર સંસ્થાઓની નાનકડી રમત ગોડાવી આનંદ માનશો ? તમે બલે માનો, હું નહીં માનું, અને તમને પણ નહીં માનવા દઉં. એ ચાર સેવકો કામ કરે અને બાકીના હાથ જોડી નિરાંતે બેસી રહે ? સાર્વજનિક કામમાં દરેક માણસે ભાગ લેવો જોઈએ. દરેક જણે પોતાની શક્તિનો, પોતાની બુદ્ધિનો, પોતાના દ્રવ્યનો ફાળો સાર્વજનિક સેવા પ્રીત્યર્થે આપણુ કરવો જોઈએ. નેપોલિયન ઈંગ્લંડ પર હુમલો કરવાની

તૈયારી કરતો હતો તે વખતે નેક્સન આંખમાં તેજ આંછીને બેઠો હતો. નેક્સને રાષ્ટ્રની પાસે શાની માગણી કરી હતી? દરેક માણસ પોતાની ફરજ બજાવે એવી ઇચ્છાને અપેક્ષા છે, એમ તેણે કહ્યું. દરેક જણે જવાબદારી ઉપાડવી જોઈએ. દેશનો કારભાર ચલાવવાની જવાબદારી દરેક જણને માથે છે અને તે તેણે ઉપાડવી જોઈએ. ઇંગ્લેન્ડ પર એ જમાનામાં જેવી આફત આવી હતી તેના કરતાં આજે હિંદુસ્તાન પર ઓછી આવી છે એમ તમને લાગે છે? આ ભારતભૂમિ પોતાના દરેક પુત્ર પાસે સેરાની અપેક્ષા રાખે છે. ભારતમાતાને દરેક જણની જરૂર છે. ગર્ભમાં રહેલા બાળક તરફ પણ જોઈને તે કહેતી હશે, ‘આ આવશે, મારું કામ કરશે, મારાં આંસુ લૂછશે, મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરશે!’

ગોઠુળ પર આફત આવી ત્યારે બગવાને બધાના હાથના ટેકાની અપેક્ષા રાખી હતી. બધાના હાથ કામે લાગવા જોઈએ. એમની ટચક્કી આંગળી તો છે જ. માણસ કેવળ બોગી બની રહે એ કેમ ચાલે? આસપાસની પરિસ્થિતિને તેણે વિચાર કરવો જોઈએ. પાણીનો સ્વભાવ કેવો હોય છે તે જુઓ. ફવામાંથી ડાહ્ય ભરીને પાણી કાઢનાંની સાથે ત્યાં પડેલી ખાધ પૂરી દેવા માટે ચારે તરફનું પાણી દોડી જાય છે અને એક દશબાઈ દરી સરખી સપાટી સ્થાપિત થાય છે. ફવાનું પાણી ઉપર ચડે તો બધું સાથે ઉપર ચડશે. અને ઊંડું જશે તો બધું એક સાથે ઊંડું જશે. પણ પાણીને બદલે જુવારના ઢગલા તરફ જુઓ. જુવારના ઢગલામાંથી એક પાણી જુવાર ભરી લઈ એ તો ત્યાંનો ખાડો એવો ને એવો જ રહેશે. એ ખાડો પૂરી દેવા માટે થોડાક મદાતમાઓ — જુવારના દાણા — દોડી જશે અને ખાડામાં ઝંપલાવશે પણ પાણીના ગાંઠકુ નદી દોડી જાય. તેઓ પડપા પડપા મંમન લેશે. મનુષ્યમાને પાણીની માફક વર્તવું જોઈએ.

નરેદ દુર્જન છે, એમ હિંદુ ધર્મ પોકારી પોકારીને કહે છે. સંતોએ પણ મળું સુકાર્થ જાય ત્યાં મુખી જરાડી જરાડીને કહ્યું છે

કે, આ દુર્લભ નરદેહ તમને લાખ્યો છે તો તેનું કંઈક પણ સાર્થક કરો.

સોનિયાચા કલશ! માર્જી મરલા સુધા-રસ (સોનાનો કળશ અને તેમાં સુધારસ ભર્યો છે). સોના જેવો મનખા દેહ મળ્યો છે અને તે વળી આ સંતોની પુણ્યભૂમિમાં! તેમ છતાં તમે તેમાંથી શો ભલીવાર કાઢ્યો? પેલા પાણીની જેમ દોડી જશો તો માનવજન્મનો મહિમા તમે કાયમ રાખ્યો કહેવાય.

તમે કહેશો, “દરેક જણે મદદ કરવી જોઈએ, દરેક જણે સાર્વજનિક સેવામાં ફાળો આપવો જોઈએ, એ બધું સાચું; પણ દિવસ કેવા કાશ્યુ આવ્યા છે? વેપારીનો વેપાર ચાલતો નથી. ખેડૂતની ખેતી પાકતી નથી. પાક પાકે તો વેચાતો નથી. નોકરીધંધામાં દમ નથી. એવા સંજોગોમાં શું થાય?” પણ મારો સામો સવાલ એ છે કે, દિવસ કાશ્યુ આવ્યા હોય તોયે ઘરમાં પાંચ બાળકો હોય તો તે બધાને જે કંઈ હોય તે વહેચી આપો છો કે નહીં? સાર્વજનિક સેવા એક છઠ્ઠું બાળક છે એમ માનો અને એ બાળકને ભાગે જે આવે તે આપો. સમાજને કુટુંબનું એક અંગ માનો. ધરખર્ચના જેવાં અનેક ખાતાં હોય છે તેવું આ એક ખાતું મળ્યું. દયા કરજો જે પુત્રાસી લેચિ દાસા બાળિ દાસી (પુત્ર પ્રત્યે જે દયા કે પ્રેમ બતાવીએ છીએ તેજ દાસદાસી પ્રત્યે પણ બતાવવાં જોઈએ) એ સૂત્ર મનુષ્યસમાજે આચારમાં રાખવું જોઈએ.

કાશ્યુ દિવસ આવ્યા તેથી બાપ એકલો ખાતો નથી. જે હોય તે બધાને આપે છે. ઓખું મળશે પણ બધાને મળશે એકલાએ ખાવું એ મહાપાપ છે. પેલો ઋષિ શું કહે છે? સાંભળો :

મોષમર્ચં વિદન્તે અપ્રચેતા:

સત્યં વ્રવીમિ વયં ઇત્ સ તસ્ય ॥

નાર્યમાળં પુષ્યતિ નો સલાયં

કેવલાયો મવતિ કેવલાદી ॥

તેં પોતાને એકલાને માટે ધન ભેગું કર્યું હોય તો તે અર્થ છે. તેં પોતાને માટે અજના હમલા ભેગા કરી કોહારો બાંધ્યા છે. પણ બધા માણસ, એ કોહારો નથી. એ તેં અજ ભેગું કર્યું નથી ! પેલો ઋષિ કહે છે કે, એ તેં વધ મેળવ્યો છે ! વધ રૂઢ સ તસ્ય — એ તેનો સાક્ષાત વધ છે. એ ઋષિ બયની ચેતવણી આપે છે. લોકકલ્યાણની લાગણીવાળા એ નિઃસ્વાર્થી ઋષિ કરતાં વધારે હિતકર્તા બીજો કોણ છે ? તેને તમારે માટે કેટલી બધી દયા છે ! એ ઋષિ કહે છે, તમે એકલા ખાશો તો કેવળ પાપનાં પૂતળાં થશો. તમને ધનથી ભરેલા કોહારો મળ્યા હોય તે નકામા છે. એ તમારો પોતાનો વધ તમે ભેગો કર્યો છે. જે બીજાનું પોષણ નહીં કરે, કોઈને મદદ નહીં કરે, તેની પાસે જે કંઈ હોય તે તેનો વધ છે. બરાબર કાન દર્ધને ધ્યાનથી સાંભળો. રશિયામાં આ ઋષિની વાણી સાંચી પડી. લોકોને ન આપનાં સત્ય કરવો એ વધ મેળવવા જેવું છે એનો ત્યાંના લોકોને અનુભવ થયો. વેદ તમને પોત્તારીને કહે છે. શ્રુતિમાતા કરતાં વધારે લાગણીથી બીજું કોણ કહેવાનું હતું ?

શંકરાચાર્ય કહે છે કે, હજારો માગ્યા કરતાં પણ આ શ્રુતિ કલ્યાણકારિણી અને હિતૈષિણી છે. એવી એ શ્રુતિ કહે છે તે સાંભળો. વેદ પર તમને શંકા છે ને ? હું વેદનો નમ ઉપાસક અને ભક્ત છું. આના કરતાં વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બયની ચેતવણી કયા પ્રેમાળ માણસ પાસેથી તમને મળી હતી ? મળવાની હતી ? ઋષિ કરતાં વધારે પ્રેમાળ કોણ હોઈ શકે ? રશિયામાં જે થયું તે અહીં થવા માટે તો અમને કેમ કોઈએ આવા બયનો ઇશારો પડેલાં કર્યો નહીં એમ તમે કહેશો. એ મહાન ઋષિએ કરમરી કરમરીને તમને સૂચના નથી આપી ? એ તેણે હજારો વરસથી આપી છે. “તમે એકલા ખાશો તો મરશો; કેવળ પોતાને માટે અજનો સંપ્રદ કરવો એટલે વધ સંપાદન કરવા જેવું છે.” આ વિચાર કરતાં નવો વિચાર કયો સમાજવાદી આપે છે ?

ખીન્ને મરતો હોય ત્યારે, પૂરી મજૂરી કરીને જૂએ મરતો હોય તે વખતે, પોતાની પાસે સંધરો રાખો છો ? આ કોણ સહન કરી શકે ? ઋષિયી આ સહન ન થયું. અત્રના દગલા પરના ભોરિંગ થઈને ન બેસો. તમે પોતે ખાઓ અને બાકી રહે તે આપી દો. સંધરો હરગિજ ન કરો. સમર્થ સ્વામી રામદાસે પણ એ જ કહ્યું છે :

આપણ ચચેટ લેવર્ગે । ડરલેં તેં વાંટર્ગે ।

પરંતુ ઘાયાં દવડર્ગે । હા ધર્મ નઠ્ઠે ॥

રામદાસસ્વામીના સાદા અનુભવનીતરતા આ બોધ છે. તમે દૂધ પીઓ. પેટ ભરીને જમો. પણ ઘરમાં સંધરો કરીને ન રાખો. વેદાનો આ જ સદેશો છે, મનુનો આ જ છે અને સમર્થ રામદાસ પણ એમ જ કહે છે. આ બધા તમને પૂન્ય, પ્રિય અને માન્ય છે. તેમણે જે કહ્યું છે તે જ તમારી આગળ મેં મૂક્યું છે. પેટ ભરીને જમો, બાકી રહે તે આપી દો, ભોરિંગ બની તેના પર બેસી ન રહો.

દરેક વ્યક્તિએ સમાજને પોતાનો ફાળો આપવો જોઈએ. એ ફાળો તે આપે તો કેટલાંય કામ પાર પડશે. ગાંધીજી નવાં નવાં કામો આપણને બતાવે છે તેમણે હવે આમકિલોગ સંધ કાઢ્યો છે. ગરીબ લોકોના ધંધા એક પછી એક મરવા માંડ્યા છે, મરી ગયા છે. તે બેઠા ક્યાં વિના છૂટકો નથી. કોઈ કહે છે કે, આ કળયુગ એટલે યંત્રયુગ છે; કોઈ કહે છે આ કળિયુગ છે ! ભલા માણસ, યુગ જેવો તું નિર્માણ કરશે તેવો થશે ! કાળને ઘડવાનું તારા હાથમાં છે. કહે છે યંત્રયુગ આવ્યો ! તારી આ જ શ્રદ્ધા કે ? પાશ્ચાત્યોએ કહ્યું યંત્રયુગ, અને તેં માની લીધું કે યંત્રયુગ ! તારી આ શ્રદ્ધા અજ્ઞા જેવી કહેવાય ! મારો કાળ બનાવનારો હું છું. હું પોતે જ કાળ છું. ગીતામાં ‘હું કાળ છું’ એમ ભગવાને કહ્યું છે. એ ભગવાનના જ આપણે અંશ છીએ ને ? જીવ એ પરમેશ્વરનો સનાતન અંશ

છે કે નથી? એટલે તમે પણ કાળરૂપ છો. કાળને ઘડવો તમારા હાથમાં છે. ગાંધીજીએ દસ વરસમાં રેટિયાને પગભર કર્યો કે નથી?

ખાદીની ચીંદરડી સરખી ક્યાંય દેખાતી ન હતી. હવે બધે ખાદીના બહારો નીકળ્યા છે કે નથી? એ મહાપુરુષ ‘યંત્રયુગ’ છે તેમાં શું થાય? એમ કહેતો બેસી રહ્યો નહીં. નિરાકાર એવા કાળને આકાર આપનારા તમે છો; તમને જેવો યુગ જોઈતો હશે તેવો થયા વિના નહીં રહે. યંત્રયુગ છે, કળિયુગ છે, એ બન્ને ખ્યાલ બ્રામક છે. કળિયુગ કહેનારને તમે અધમદાવાળો કહીને હસો છો. તમે પોતે યંત્રયુગ કહો છો. પશ્ચિમના લોકો કહે છે તે તમે કહો છો! કાળ તો જેવી આપણી ઇચ્છા હશે, જેવો આપણો પ્રયાત્ન હશે તેવો થનારો છે. કાળને નભાવવાની તાકાત તમારા હૃદય નિશ્ચયમાં છે.

ગાંધીજી સાવ સાદી વાતો કહે છે. તેઓ કહે છે, હાથનો દળેલો લોટ ખાઓ, ગોળ વાપરો. એના પૈસા ગરીબ ખેડૂતને મળશે. આપણે વખતસર સાવધાન થવું જોઈએ.

માથુસ ભરવા પડે પછી તેની વહારે દોડશો! આમ ન કરશો. જરા આગળથી તેની પાસે જાઓ. તે જીવતો હોય તે જ વખતે તેની મદદમાં જે કંઈ કરવાનું હોય તે તત્કાળ કરી છૂટો. એના ધંધાઓને બચાવો. એણે બનાવેલી વસ્તુઓ જ ખરીદો.

તમારા હાથમાં જેટલું છે એટલું તો કરો! તુલે બાથે તુલણી (તારું તારી પાસે છે). ત્રણ કંઈ બહાર નથી. ગોળ વાપર, ધાણીનું તેલ લે, એરંડાણનો હાથ કાગળ લે. એથી ગરીબોને અન્ન મળશે. થોડીધણી સંપત્તિ ગામડાંમાં જશે, સંપત્તિની વહેંચણી થશે.

સંપત્તિનો કાયદો એવો છે કે, તે એમ ને એમ પડી ન રહેવી જોઈએ. તે હંમેશા વપરાંતી રહેવી જોઈએ. તેના એક ઠેકાણે ઢગલો ન થયા દેવો જોઈએ. સંપત્તિ એક ઠેકાણે ભેગી થઈને સડવા માંડે એટલે દુર્ગંધ છૂટે છે, રોગચાળો ફાટી નીકળે છે, મરણસંખ્યા વધે

છે, માટે સંપત્તિનો સંઘરો ન કરો. મુકી જરા લીધી કરો. લોકોના આળસને પોપો એમ હું નથી કહેતા. ગામડામાં બનેલી ચીજો ખરીદો અને તે જરા મોંઘી પડે તોયે તેટલું નુકસાન સહન કરો. એથી ગરીબોને કામ મળશે; સ્વમાન સાચવી તે કોળિયો મેળવવા પામશે. આમ કરશો તો જ આજે જે બયાનક આકત આપણા પર ઊતરી છે તે ટળશે. પરમેશ્વર આપણને સદ્ગુણ આપે.

૧૬

આજનું દુઃખ *

મારાં ગામડાનાં ભાઈઓ અને બહેનો,

હું આજે અહીં નિરુપાયે આપ્યો છું. ભાપણ આપવાના પ્રસંગો ટાળી શકાય તેટલા મેં ટાળ્યા છે. પણ આ ન ટાળી શક્યો. કારણ આ વરસે હું અહીં રહું છું ને આસપાસનાં જુદાં જુદાં ખેતરોમાં રોજ ફરવા જઈ છું તેથી અહીંની ખેતી સાથે મારો પરિચય થયો છે. આવી સ્થિતિમાં મને આજની સભાનું પ્રમુખપદ સેવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તે મારે સ્વીકારવું પડ્યું. અહીંની ખેતીની દશા જોમ મેં નજરે જોઈ છે તેવી જ રીતે ગણિતની નજરે પણ જોઈ છે. દરેક વસ્તુ હું ગણિતની દૃષ્ટિથી જોઈ છું. એક વખત કોકે મને પૂછ્યું, ‘પરમેશ્વર પછી બીજા કોના પર તમારી વધારેમાં વધારે શ્રદ્ધા છે?’ મેં જવાબ આપ્યો, ‘ગણિત પર’. આ વરસે પાક ધણો ખરાબ છે એમ મેં ગણિત વડે જોયું અને તેથી મેં આજે બોધવાનું સ્વીકાર્યું. સામાન્યપણે બને ત્યાં સુધી હું બોધવાની

* વર્ધા જિલ્લા ખેડૂત પરિષદમાં શ્રી વિનોબાએ ૨૬-૧૨-૧૯૮૨ને રોજ પ્રમુખ તરીકે આપેલું ભાષણ.

ના પાડું છું. બોલી શકું છું તોયે બોલતો નથી. મને લખનાં આવડે છે તોયે લખતો નથી. આ આખા વરસમાં મેં ચાર લેખો લખ્યા અને બેરે બાપણ આ ત્રીજું છે. લોકો કહે છે કે, બાપણ અને લેખન પ્રચારનાં સમર્થ સાધનો છે. પણ તે ઓછામાં ઓછી તાકાત-વાળાં છે એમ મારો અનુભવ કહે છે. તેથી હું મારી મેળે પ્રત્યક્ષ કામ કરવાની તક આવે ત્યારે ઝડપી લઉં છું. અહીંના પરિશ્રમાં-લપમાં રોજ જઈ આવું છું. આજે જપોરે ત્યાં જવાનું નહીં થાય તેથી સવારના બે કલાક જઈ આવ્યો. આજે મારો વિચાર સભાનું કામ ઓછામાં ઓછા સમયમાં પૂરું કરવાનો છે એટલે બોલનારા મુદ્દાસર બોલશે અને ઓછામાં ઓછા ઠરાવો રજૂ કરશે એવી હું આશા રાખું છું. સેત્રસુરાના ગયા વરસના અધિવેશનમાં મને યાદ છે તે મુજબ પચીસ ઠરાવ થયેલા. (ગોપાળરાવ બોલી ઊઠ્યા, ‘ના, ચાળીસ થયેલા.’) સંસ્કૃતમાં કહેવત છે કે કૂતરીને બચ્ચાં ધણાં પણ બિચારીને નિરાંતે જિંધ ન મળે. સિંહણને એક જ બચ્ચું હોય છે પણ તેના જોર પર તે નિર્ભય થઈ ને સૂએ છે. જે સભા ધણા ઠરાવ પ્રસવે છે તે નિર્ભય નથી. થોડા ઠરાવો કરનારી સભા સદ્ધામત હોય છે.

આટલી પ્રસ્તાવના પછી મારે જે કહેવાનું છે તે કહું. ખેડૂતનો — જેમાં ખેતરમાં કામ કરનારાં મજૂરોનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ — વિચાર કરતી વખતે મારા મત પ્રમાણે ચાર બાજતો ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ : એક, ખેડૂતોનાં આજનાં તાત્કાલિક દુઃખો ક્યાં અને તેમાંથી તેમને કેટલે સુધી અને કેવી રીતે છોડાવી શકાય ? બીજી, ખેતીમાં ક્યા સુધારા કરી શકાય ? એ કામમાં ખેડૂતને શી મદદ આપી શકાય ? ત્રીજી, ખેડૂતને ગામડામાં ખેતીની સાથે કરી શકાય એવા ક્યા ધંધા આપી શકાય ? ચોથી બાજત છે તેના નૈતિક અને સામાજિક સુધારાને લગતી. આજનું દુઃખ બે જાતનું છે : આંતિક સરકાર તરફથી થતા જુલમો અને સ્થાનિક અથવા ગામની સરકાર તરફથી થતા જુલમો. એમાંથી કેવી રીતે છુટકારો મેળવવો એ સવાલ છે. હું મુખ્યતઃ આ

વિપયને અંગે બોલવાનો છું. આજના દુઃખનું નિવારણ કેમ થઈ શકશે એની તમને મુખ્ય ચિંતા છે. તેથી એ વિષે વિગતવાર કહી બાકીના મુદ્દા ટૂંકમાં પતાવીશ.

પ્રથમ આપણે પ્રાંતિક સરકારનો વિચાર કરીએ. રાષ્ટ્રીય મહાસભાવાળા લોકોએ સરકારી તંત્ર ચલાવવાનું માથે લીધું છે. તેઓ એ તંત્રમાં જોડાયા છે. તેમની દયા દયામણી છે. તેઓ પોતાની મેજે કશું નહીં કરી શકે. તમે પ્રયત્ન કરશો તો જ તેઓ કંઈક કરી શકશે. શિતાવરૂન ભાત્રાંની પરીક્ષા (ચોખાના એક દાણા પરથી ભાનની પરીક્ષા થાય) એવી એક કડેવત મરાઠીમાં છે. પાકનો અંદાજ કાઢવાની સરકારી રીત જોઈ મેં એક નવી કડેવત બનાવી છે; ફુલ-વરૂન ફળાંની પરીક્ષા (ફૂલ પરથી ફળની પરીક્ષા થાય). પણ મોહરા એશીં ફલે નાહીં. બાલીં વાંદીં ગલ્લી (જેટલો મોર બેસે છે તેટલાં ફળ થતાં નથી; એમાંથી કેટલાંય ખરી પડે છે) એવો દુનિયાનો અનુભવ છે. અહીં ત્રિરાશી કામ ન દે. મેં આ વરસે ખેતરોની પાહણી તદ્દન શરૂઆતથી કરી છે. કપાસની હાર કેટલી છે, તુવેરની કેટલી છે, ફૂલ કેટલાં બેઠાં છે એ બધું હું બરાબર જોતો આવ્યો છું. દરેક મહિનાની સ્થિતિ તદ્દન જુદી અને ઉત્તરોત્તર ખરાબ જણાઈ. પંદર દિવસ પહેલાં જ્યાં બાર આની પાક દેખાતો હતો ત્યાં પંદર દિવસ પછી ચાર આની જેટલો પણ રહ્યો નથી. આવી સ્થિતિમાં ખેડૂતને હું શું કહું? હું એને કહું કે, મહેસૂલ આપવાની તારી સ્થિતિ ન હોય તો મહેસૂલ આપીશ નહીં લોકો કહે છે, સરકાર આપણી છે; એ ચલાવવાની જવાબદારી આપણી છે. મહેસૂલ ન આપીએ તો રાજ શી રીતે ચાલે? હું પૂછું છું, રાજ ચલાવવાનું તમને કેણે કહ્યું છે? અને રાજ ચલાવવાનું એટલે શું? રાજ્ય ચલાવવું એટલે ખેડૂત, પ્રજા બધાને સુખી કરવાં, એમ જ ને? તે માટે જ મહેસૂલ લેવાનું ને? એ અમથું વમૂલ કરવાનું હોય છે કે? પાક સારો ચાઓ કે ન ચાઓ, પક્ષીઓ જોમ

પોતાનો જામ પકાવે છે તેવી રીતે સરકારે મહેસૂલ વસૂલ કરવાનું હોય છે? ખેડૂતોનાં દુઃખનું નિવારણ ન કરી શકતા હો તો ખુરશી પરથી નીચે જતરો; પ્રજાની સંભાળ રાખી માનભેર ખુરશી પર ખેસી ન શકતા હો તો ખુરશી છોડી દો. ખુરશી પર ચોંટી રહેવાનો કોઈ સ્વતંત્ર ધર્મ નથી. મારા પૂરતું કહું તો પાક ખરાબ હોવાથી, આ વરસે આખું મહેસૂલ માફ થવું જોઈએ, એવો મારો અભિપ્રાય બંધાયો છે. કોઈએ મહેસૂલ માગવું નહીં અને માગે તોય કોઈએ આપવું નહીં, એમ કહેવા સિવાય આજની સ્થિતિમાં મને બીજો ઉપાય દેખાતો નથી.

અહીંની પ્રાન્તિક સમિતિની ખેડૂતસમિતિને મારી એક સૂચના છે. તેણે નમૂના દાખલ જુદા જુદા વિભાગમાંની પાંચપચીસ જગ્યાની ખેતી પ્રત્યક્ષ જોઈ ત્યાંની માહિતી આંકડા સાથે વ્યવસ્થિત ભેગી કરવી જોઈએ. તે તે સ્થળની સરકારી આનાવારી સાથે આ આંકડાની તુલના કરી ખેડૂતોની હાલત વિષે ગણિતની મદદથી સરકારની ખાતરી કરાવી શકાશે. પણ આ બાબતમાં લોકોને જોકે હું એક સૂચના આપવા માગું છું. આપણને અસત્યની જગ્યાએ મૂક રહી નથી. અસત્ય આપણો રોજનો વહેવાર ધર્મ પડ્યો છે. કોણ જાણે ક્યારનું આ અસત્ય આપણા સમાજમાં પેસી ગયું છે. એ સેંકડો વરસથી ચાલતું આવ્યું છે એમ મને લાગે છે. વહેવારમાં ખોટું ખોલવું જરૂરી છે એવો જાણે આપણો પાકો ખ્યાલ બંધાઈ ગયો છે. રકઝક સિવાય કદી સોદો થાય જ નહીં. વથકર પોતાના માલના દસ પૈસા કહેશે અને ધરાક તે બે પૈસામાં માગશે. આ આપણી રીત. દુકાનદાર અને ધરાક વચ્ચે ચાલે છે તેવું જ સરકાર અને પ્રજા વચ્ચેના સંબંધમાં પણ ચાલે છે. સરકાર પાકની આંકણી ફાવે તેમ કરે છે અને પછી ખેડૂત પણ પાક બહુ ઓછો થયો છે, એમ બતાવે છે. દુકાનદાર અને ધરાક વચ્ચેનો આ ખેડો વહેવાર જ્યારે નીકળી જવાનો હશે ત્યારે જશે, પણ

પ્રજા અને સરકાર એ બેના સંબંધમાં એ હોય તે બિલકુલ ન ચાલે. તેથી લોકોને મારું કહેવું છે કે, સાચી સ્થિતિ હોય તે જ બરાબર સરકારને જણાવવી. અનિશ્ચયોક્તિ કરવી નહીં.

હવે ગામની સરકાર વિષે મારે કહેવાનું છે તે હું. ગણપત-રાવને જે કંસ ને રાવણ જેવો દેખાય છે તે ટેનન્સી એક્ટ (ગણત-ધારો) મેં જોયો છે. તેનો મરાઠી તરજુમો પણ કાયદાની મરાઠી ભાષાનો પરિચય થાય એટલા માટે હું જોઈ ગયો. તે વાંચનાં અને પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરતાં મારો એવો અભિપ્રાય બંધાયો છે કે, એ કાયદો જમીનદારોના લાભમાં પણ નથી. મહેસૂલ ઉધરાવવાની જવાબદારી જમીનદાર પર નાખી તેના બદલામાં ૪૦ ટકા મહેસૂલ સરકાર તેને આપે છે અને પોતે ૬૦ ટકા લે છે. જમીનદારો પર રહેલી આ જવાબદારી રદ કરી ૪૦ ટકા મહેસૂલ તદ્દન કમી કરવાથી જમીનદારોને કશું નુકસાન નથી. કારણ કે, જમીનદારીના એટલા નાના ભાગલા પડ્યા છે કે પાર્શ્વ અને બે પાર્શ્વના જમીનદારો પણ સંખ્યાબંધ પડ્યા છે. એટલે ખેડૂત પોતે જ મોટા ભાગનો જમીનદાર છે. એનો અર્થ એ થયો કે ખેડૂત તરીકે તેને ૪૦ ટકાની રાહત મળવાની છે. જે જે જમીનદારોની સાથે મારે વાન થઈ છે તે બધાને મારી વાત ગળે જિતરો છે. ૪૦ ટકા રાહતથી ચનારા નફાનુકસાનની બાદબાકી કરતાં ઘણાને ફાયદો થશે. વચલી કક્ષાના જમીનદારોને નફો કે નુકસાન કશું નહીં થાય. જે થોડાક મોટા જમીનદારો છે તેમનું થોડુંક નુકસાન થાય છે એમ દેખાશે. પણ તેજ કાગળ પર જ. કારણ, વસૂલી માટે તેમને ખેડૂતો પર કોર્ટમાં દાવા માંડવા પડે છે. તેને અંગે તેમને ગાંઠના પૈસા ખર્ચવા પડે છે. ખેડૂત પાસેથી મહેસૂલ વસૂલ ન થાય તોપણ તેમને તો એટલી રકમ સરકારમાં ચૂકતે બરવી જ પડે છે. આ બધી બાજુઓના હિસાબ કરતાં તેમને પણ ઝાઝું નુકસાન થાય તેમ નથી. પણ જેઓ ૧૬ આના જમીનદારો હશે, અથવા જેમની પોતાની

ખેતી બિયડુલ નહીં હોય, એવા જમીનદારોને થોડુંક નુકસાન થશે ખરું. એ બાબત જાણુકાર માણસોની સમિતિએ બેસીને યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. અને તે કરી શકાય એમ છે.

આ કેવળ આર્થિક નફાનુકસાનનો વિચાર થયો. પણ એની સાથે જ ધર્મનો, નીતિનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. હિન્દુસ્તાનની આજની અવસ્થામાં ખેડૂતો પાસેથી મહેસૂલ વસૂલ કરવાની જવાબદારી લેવી, તેને માટે ગરીબ ખેડૂતો પર દાવા માંડવા, અને એ બધાના બદલામાં ૪૦ ટકા મહેસૂલ પોતે લેવું એ મહાપાપ છે. આવી સ્થિતિમાં જમીનદારોએ પોતે યર્ષને સભાઓ ભરવી જોઈએ અને અમારાથી મહેસૂલની ઉધરાણી યર્ષ શકતી નથી, અમારે આ જવાબદારી ન જોઈએ એમ સરકારને જણાવી દેવું જોઈએ. આ જમીનદારોની દલાલીને લીધે દુઃખી અને પીડિત જનતાને સરકાર સાથે સીધો સંબંધ બંધાતો નથી. જમીનદારો સરકારની દાસ બને છે. જમીનદારોએ વચ્ચે પડીને આ પાપ શા માટે પોતાને માથે વહોરવું? ધારો કે, આવતી કાલે સ્વરાજ્યને માટે લોકો નાકરની હિલચાલ ઉપાડે તો તે વખતે જમીનદારો દેશબેહી હરશે. સરકાર અને જનતા એ બેની વચ્ચે તેમની સ્થિતિ સડી વચ્ચે સોપારી જેવી થશે, દાંત વચ્ચે રહેલી શુભ જેવી થશે. એટલા માટે હું તમને કહું છું કે, ખેડૂતોની માફક જમીનદારોએ પણ ૪૦ ટકા મહેસૂલ કમી કરવા વિગે ઠેકઠેકાણે સભાઓ ભરવી જોઈએ. તેમની સભામાં આ સૂચના મંજૂર રહેશે. ૪૦ ટકા કમિશન જતું કરવા તૈયાર થનારા જમીનદારો મને મળ્યા છે. મહાસભાએ યોગ્ય વખત આવ્યે ૫૦ ટકા મહેસૂલ ઘટાડવાની જાહેરાત કરી છે પણ આપણા મધ્ય પ્રાંતમાં તાજાંતોજ આવી રીતે ૪૦ ટકા મહેસૂલ ઘટાડી શકાય તેમ છે.

પણ આમ કરવું મુશ્કેલ કેમ બને છે? નાહક વર્ગયુદ્ધની કલ્પનાથી. વર્ગયુદ્ધની વાત શરૂ થતાં જમીનદારો પણ ઝદ પકડે છે

અને જે કરવું હોય તે કરો, અમે અમારા હકો નહીં છોડીએ એમ કહે છે. એક જમીનદારે પોતાની પાસે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પાસેથી મળેલી સનદ હોરાનું મને કહ્યું. એમાં તેને યાવચ્ચન્દ્રદિવાકરૌ જમીનદારીના હકો આપેલા છે એમ એ મને કહેતો હતો. મેં તેને કહ્યું, ન્યારે ચંદ્ર પણ નહીં હોય અને સૂર્ય પણ નહીં હોય એવી એક ઘડી આજે રાત્રે આવવાની છે. તે વખતે પેલી સનદનો દસ્તાવેજ બેધડક ફાડી શકાશે. વળી, પૂર્ણિમા બાદ કરનાં આવો વખત રોજ આવે છે. રાજ સરખાં રાજ આવે છે ને જય છે ત્યાં તારા દસ્તાવેજની શી વિસાત? ગીતા કહે છે અને આપણે બધા જાણીએ છીએ કે, આ શરીર મૃત્યુને આપણને જવું પડે છે. દેહની બાબતમાં આવી રિયતિ હોય, ત્યાં કાગળની શી વાત? આ કાગળ પરની નકલી જમીનદારી લઈ બીજાનો દ્વેષ યા સારુ વહોરવો? ફેરફાર એટલે તેમાં કંઈક કડવીમીડી હોય જ. જીવાનનો વૃદ્ધ થાય ત્યારે શું બને છે? વિચાર પરિપક્વ બને છે ને શરીર દુઃખનું થાય છે. એવું ચાલ્યા જ કરવાનું. એમાં ડરવા જેવું શું છે? કુદરતનો એ નિયમ છે. કુદરતમાં હર ઘડીએ ફેરફાર થયા કરે છે અને તેથી જ જીવનમાં મગ્ન છે. વહેતા પ્રવાહમાં જ સ્વચ્છતા હોય.

તેથી ન્યારે લોકો કહે છે કે, રાજસત્તા, લોકસત્તા, પ્રાણસત્તા કે મંડળસત્તા સારામાં સારી રાજ્યપદ્ધતિ છે, ત્યારે તેમનું કહેવું મારે ગળે ઊતરતું નથી. એમાં સાર એટલો જ છે કે એક પદ્ધતિથી કંટાળી જઈએ એટલે બીજાને સારી કહેવા લાગીએ છીએ. વાસ્તવિકપણે કોઈ પણ એક પદ્ધતિ હંમેશને માટે સારામાં સારી હોઈ શકતી નથી. જેને પેટનું દર્દ હોય છે તે માથાનું દર્દ આના કરનાં સારું એમ કહે છે. માથાના દર્દવાળો કહે છે, ખાંસી હોત તો સહન થાત, પણ આ ન જોઈએ. એનો સાર એટલો કે, માણસ હંમેશ પોતાના પર આવી પડેલા દુઃખમાંથી છૂટવા માગે છે. તે માટે તે સતત ફેરબદલ કર્યા કરે છે. પેશવા ગયા અને

અંગ્રેજો આભ્યા; લોકોને પેશવાઈ નાશ પામી તેનું દુઃખ ન થયું. અદિપટ્ટન (એલ્ફિન્સ્ટન) સાહેબની કારકિર્દી થડ થઈ. લોકો અંગ્રેજ કાયદાનાં ગુણગાન કરવા લાગ્યા. વખતસર કામ, વખતસર રળ, જ્યાં જુઓ ત્યાં વ્યવસ્થા, બધું કાયદા પ્રમાણે ચાલે. લોકો કહેતા કે, આ અંગ્રેજ લોકો રામના વખતના વાંદરાઓ છે. રામે જ એમને રાજ્ય કરવા માટે અહીં મોકલ્યા છે. પણ આ કેટલા દિવસ ચાલ્યું? ૭૫ વરસ માંડ પૂરાં થયાં હશે એટલામાં રાષ્ટ્રીય મહાસભા સ્થપાઈ. અંગ્રેજ અમલથી નીપજતાં માંડાં પરિણામોનું લોકોને સારી પેઠે જ્ઞાન થવા લાગ્યું. એ રાજ બદલવાનો પ્રયત્ન તેમણે શરૂ કર્યો. ટૂંકમાં, માણસ હમેશ ચાલુ દુઃખમાંથી પોતાનો છુટકારો કરવા માટે ફેરબદલ કર્યા જ કરે છે. કોઈ એક વિશિષ્ટ શાસનપદ્ધતિની સાથે તેને સ્નાનસૂતક નથી. આપણે દુઃખી છીએ, દુઃખમાંથી છૂટવા માગીએ છીએ. આથી પશુપક્ષીઓ પણ આપણને આપણા કરતાં વધારે સુખી દેખાવા માંડે છે. ‘પેલાં પક્ષીઓ કેવાં સ્વતંત્ર અને આનંદી છે તે જુઓ’ એમ ડોકરાઓએ અત્યારે ગાયું. તેં એ ક્યાંથી જાણ્યું? તારા દુઃખનો તને અનુભવ થાય છે તેથી તું પોતાને દુઃખી કહેવડાવે છે એ તો જાણે સમજ્યા. પણ એ પક્ષીઓ આનંદી છે, સ્વતંત્ર છે, એ વાત તું ક્યાંથી લાભ્યો? તમારામાંથી કોઈને પક્ષી થવું છે? પક્ષીઓ કેટલાં બયબીત હોય છે, તેને અનુભવ કરવો છે? પરંમ દિવસે અહીંના એક બંજલામાં એક પક્ષી આવ્યું હતું. બધાં બારીબારણાં ખુફાં હતાં. પણ તે એવું મૂંઝાયું કે ઘરની બહાર નીકળી ન શકે આપણે જાળમાં ફસાયા એમ તેને લાગ્યું. તે ઉપર ને ઉપર ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગ્યું. કોમે કરાને નીચે આવે નહીં. આખરે યાદીને નીચે પડ્યું. દગડુએ તેને પકડી બારીમાંથી બહાર ફેંકી દીધું. એટલે તરત તે બરૂર કરીને બિડી ગયું. તે પોતાની કંપનાની જાળમાં સપડાયું હતું. અજ્ઞાનથી ઘેરાયું હતું. પક્ષી માણસ કરતાં

વધારે સુખી હોય એ શક્ય છે? આપણે માત્ર આપણા દુઃખને લીધે એમ કહીએ છીએ. મારે કહેવું હતું તે એ કે, આ કે તે વિશિષ્ટ પ્રથા, પદ્ધતિ, રિથિતિ, વ્યવસ્થા કે સંસ્થા સૌથી શ્રેષ્ઠ છે એવું હંમેશ માટે નક્કી થયેલું નથી. વખતોવખત જરૂર પ્રમાણે પદ્ધતિ બદલતા રહેવું એ સૌથી સારી પદ્ધતિ. જમીનદારીની પદ્ધતિ કોઈ કાળે સારી હશે. આજે તેવી નથી. માટે તે બદલવી જોઈએ. એમ કરવામાં કોઈને નુકસાન નથી. આ વાત બધાને સમજાવવી જોઈએ. એ સમજાવવાનો આ પહેલો પ્રયત્ન છે એમ માનજો. કોઈને કંઈ શંકા હોય તો તે મને પછીથી મળે.

વર્ગનું અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં વર્ગો કદાપી તેમની વચ્ચે વધારામાં વર્ગવિગ્રહ માની લેવો એ એક શ્રદ્ધા વિચિત્ર જૂથ છે. મને અહીં બિરબલ અને બાદશાહની એક વાત માદ આવી છે. બાદશાહે એક વખત પોતાના જમાઈ પર ચિડાઈને બધા જમાઈઓને શણાએ ચડાવવાનું નક્કો કર્યું અને બિરબલને તે માટે શણાઓ તૈયાર કરવાનો હુકમ આપ્યો. બિરબલે એક સોનાની, એક ચાંદીની અને કેટલીક લોઢાની શણાઓ તૈયાર કરાવી. સોનાચાંદીની શણાઓ જોઈને બાદશાહે પૂછ્યું, આ કોને માટે છે? બિરબલે કહ્યું, સોનાની શણા આપને માટે છે અને ચાંદીની મારે માટે; કારણ કે આપણે પણ જમાઈ તો ખરા ને? એવું જ જમીનદારીની બાબતમાં થયું છે. જમીનદારીના એટલા બધા ભાગલા પડ્યા છે કે ખેડૂત જ જમીનદાર એવી લગભગ આજે રિથિતિ છે. જમીનદારને શણાએ ચડાવે તો ખેડૂત પણ શણાએ ચડશે. હવે એટલું ખરું કે, કાલે જમીનદારી નાબૂદ કરવાની હિલચાલ જોખરે તો કેટલાક અણુસમજી જમીનદારો પોતાનું જીવન સંગઠન કાઢ્યા વિના નહીં રહે. પણ ચાર પાંચ માણસો થોડા વખત માટે સંગઠન કરે તેથી તેમનો વર્ગ બનતો નથી. અને તમને હું કહું છું કે, દુર્જનોનો એક સંગઠિત વર્ગ કદી જ બની શકતો નથી, એમ ચોક્કસ માનજો. સ્વાર્થને ખાતર તેઓ થોડા વખત માટે ભેગા થશે,

પણ એ જ કારણે તેમની વચ્ચે કૂટ પડ્યા વિના નહીં રહે. તેમની વચ્ચે કાયમનો સહકાર અશક્ય છે. એટલે દુર્જનોના વર્ગની બીક રાખવાનું કારણ નથી. વર્ગ સંભળતો જ થઈ શકે. વળી, આમજનનાના વિરોધમાં, ખેડૂતોના વિરોધમાં કોઈ પણ વર્ગ કે સંમતન દર્શી ન શકે. આજે જમીનદારી નાબૂદ કરવી એ જરૂરનું છે. એના જવાબી કોઈને નુકસાન થવાનું નથી. સૌનું હિત થવાનું છે.

પરંતુ ખામીવાળી પદ્ધતિ સામે ઝઘડવાનો માર્ગ કયો લેવો તે પણ જોવું જોઈએ. ધોરી રસ્તો એ કે, પદ્ધતિમાં જે ઝેર હોય તે પ્રથમ કાઢી નાખવું જોઈએ. એમ કરતાં એ પદ્ધતિ સાવ દોષમય હશે તો ઝેર કાઢતાંની સાથે તેનો અંત આવશે. તેનામાં કોઈ નિર્દોષ ભાગ હશે તો તે વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં દર્શી રહેશે. કોઈ સુધારો કરતી વખતે અતિ દૂરના ભવિષ્યકાળની કલ્પનિક ઘટનાનો વિચાર ન કરવો. એમ કરવા જતાં પ્રત્યક્ષ દુઃખનું નિવારણ કરવાનું એમ ને એમ રહી જાય છે. તેથી, હંમેશા જેવી વસ્તુસ્થિતિ હોય તેના પાયા પર ઉપાયની યોજના કરવી, કલ્પનાનાં મોજાં પર ઝોલાં ખાતા ન ખેસવું. આપણો મુખ્ય ઝઘડો અંગ્રેજ સરકારની સાથે છે. અંગ્રેજ રાજ્ય હજી અહીંથી ગયું નથી. એ સ્થિતિમાં ડૉક્ટરો, પ્રોફેસરો, શાહુકારો, જમીનદારો, મિથમાલિકો વગેરેનો એક વર્ગ બનશે તેની ચિંતા આજે કરવાનું કારણ નથી. તેમનો વર્ગ બનશે તે વખતે વાત. આજે આપણી સામે મુખ્ય સવાલ અંગ્રેજોનો સામનો કરવાનો છે; એટલા માટે આપણે તે તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ખેતીવાડીની સુધારણા વગેરે બાબતો વિશે હવે થોડું કહી દું માટે બાપણ પૂરું કરીશ. ખેતીના સુધારાને લગતી એમ તો અનેક બાબતો છે પણ આજે હું તમને એક નાનકડી વાત સૂચવું છું. તમે મધ્યપ્રાન્તના ખેડૂતો ખેતરમાં કપાસની કરાંડી ત્રણ મહિના નાહક રહેવા દો છો. તે ઉખાડી કેમ નથી લેતા? વણણી પૂરી થાય કે

તરત શિયાળામાં એને કાઢી નાખવી જોઈએ. જેતરમાં એ એમ ને એમ જેસી રહેતી નથી, જમીનનો કસ શોષી લે છે. એક એકરમાં કપાસના ૭૦થી ૭૫ હજાર છોડ હોય છે. એમને વખતસર ખેદી કાઢવામાં ન આવે તો તે જમીનને કસ વિનાની બનાવી દીધા વિના ન રહે. આટલું જ કામ તમે કરશો તો હું આજનું મારું પ્રમુખ થવું લેખે લાગ્યું. મણીશ. ખેતીસુધારાની યોજના ક્યાં સિવાય ખેડૂતની સ્થિતિ સુધરવાની નથી. મહેસૂલમાં ઘટાડો થઈ થઈને કેટલો થશે? એટલાથી ખેડૂતની સ્થિતિ કેવી રીતે સુધરવાની હતી? એનો અર્થ એવો નથી કે મહેસૂલ ઘટાડવું ન જોઈએ. મહેસૂલમાં સેંકડે પચાસ ટકા જેટલો ઘટાડો થવો જોઈએ એ મહાસભાની જાહેરાત જાણીતી છે. આ વરસે આખું મહેસૂલ માફ થવું જોઈએ એ પણ મેં કહ્યું છે. પણ એટલાથી કામ સરતું નથી. મારું કહેવાનું એ છે કે, એકલી મહેસૂલમાફી લઈ સરકારને છોડશો નહીં. ખેતીની ઉત્પાદક શક્તિ વધે, બવિખ્યમાં પાક સારો આવે એવી કોઈ યોજનાઓ સરકાર પાસે માગો. રનાન વિના જેમ માણસ શોભતો નથી, તેમ ફૂવા વિના ખેતીની શોભા નથી. દર દસ એકરે એક ફૂવો હોવો જોઈએ. પથ્થર વૃત્તાસુર છે. તેણે પાણીનો પ્રવાહ રોકી રાખ્યો છે. તેને ફોડી પૃથ્વીના પેટાણમાં રોકાઈ રહેલા પાણીને ઉપર લાવવું જોઈએ. આ તરફ સરકારનું ધ્યાન કેમ નથી ખેંચના? તમે આ માગણી કેમ નથી કરતા? એકલું મહેસૂલ ઘટે તેથી સંપત્તિમાં થોડો જ વધારો થવાનો છે? પાક થોડો જ વધવાનો છે?

ખેડૂતને ખેતી ઉપરાંત બીજા પેટા ધંધાઓની પણ જરૂર છે. એવા ધંધા વિના હિન્દનો ખેડૂત ખેતીમાં સુધારણા કરવા છતાં જીવી શકવાનો નથી. તમારે સરકારનું એ તરફ ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. અમારા ગામમાં તેલધાણી ચરૂ કરવી છે, વણાટકામ ચરૂ કરવાનું છે, તે માટે આટલાં આટલાં છોકરાંની મક્ત કેળવણીની સગવડ જોઈએ

છે તે કરી આપો એવી સરકાર પાસે તમે માગણી કરો. આવું આવું તમે કેમ નથી માગતા?

અને આ બધાંની સાથે સાથે પોતાના જીવનમાં પણ તમારે થોડાક સુધારા કરવા જોઈએ. ચંદ્રપ્રહરુને દિવસે અને સોમવતી અમાસને દિવસે લોકો અહીં નદી પર નહાવા આવ્યા હતા. તેમણે ભક્તિભાવથી નદીમાં સ્નાન કર્યું. બોજન પણ અહીં જ કર્યું. તેમની ઉમણી (પિકનિક) જ કહો ને. પણ એના પર ધાર્મિક સંસ્કારની છાપ હતી. ઉમણી પર એવી નથી હોતી. આ તો બધું દીક, પણ લોકો જ્યાં સ્નાન અને બોજન કરતા ત્યાંથી થોડા જ અંતર પર શૌચવિધિ પતાવી લેતા. નદીમાં સ્નાન કરવું હિન્દુ ધર્મમાં પુણ્યકૃત્ય મનાયું છે. વેદમાં કહ્યું છે કે, શુષ્કરે ગિરીનાં સંગમે ચ નદીનામ્ । ધિવા વિપ્રો જગાયત (પર્વતોની શુક્રમાં અને નદીના સંગમ પર શાનપ્રાપ્તિ થાય છે). તીર્થસ્નાનનું આવું માહાત્મ્ય છે. પણ ત્યાં આવી સ્થિતિ છે! અહીંના બ્રાહ્મણો પણ નદીકાંઠે બેઠાક શૌચ જાય છે. બ્રાહ્મણોનું નામ હિં હું તેથી તેઓ મારા પર ગુસ્સે ન થાય. મારા તેમને નમસ્કાર છે. બ્રાહ્મણોનું નામ એટલા માટે લીધું કે તેઓ બધા વસ્ત્રોના શુદ્ધ, સ્વચ્છ, પવિત્ર મનાય છે. હવે, આનો કંઈ ઉપાય છે? હા, ઉપાય છે. રામનું ધનુષ્ય કદી નકામું હોતું નથી. દૂરથી બાણ મારી શકાશે, કારણ પાસે જતા નથી. કેમ જવાય! આ જંમત યર્ષ. પણ હું પૂરેપૂરી ગંભીરતાથી કહેવા માગું છું કે, આ પાપ એકવડું નથી, બેવડું નથી પણ ત્રેવડું છે. એ ત્યાં ખુદ્દી જમીન પર મળ નાખવાથી કીમતી ખાતર નકામું જાય છે; આ થયું આર્યિક પાપ. મળ ઉઘાડો પડી રહે તેથી જમીન, હવા, પાણી દુષિત થાય છે અને તેથી આરોગ્યનો નાશ થાય છે; એ બીજું પાપ. અને ધર્મહાનિ ઉઘાડી છે; એ ત્રીજું પાપ.

સરસ્વાતમાં અહીં આપણને દરિદ્રાવસ્થામાંથી છોડાવવા વિષે પ્રભુની કરુણાની માયના કરનારાં ગીતો છોકરાઓએ ગાયાં. એ

ગીતા મને ગમ્યાં નથી. આવાં દીન ગીતા છોકરાઓ પાસે શા માટે ગવડાવવાં? આપણે દુબળા અને દીન કેવા? આપણને જેટલું સમજાય તેટલું કરી સજીએ તેવા છીએ. આ દીનતા ન જોઈએ. પરમેશ્વર પાસે માગવાનું હોય તો આવું દીનપણું અમારામાં ન હો, એ જ માગવું જોઈએ.

૧૭

આને ને આને સામ્યવાદ

સેનેગાંવની ખાદીયાત્રામાં શિષ્ટ લોકોને માટે ગાદી રાખવામાં આવી હતી. ખરું જોતાં શિષ્ટ લોકોને માટે કહેવા કરતાં વિશેષ લોકોને માટે કહેવું જોઈએ; કારણ કે, ત્યાં આવેલા બાકીના લોકો પણ શિષ્ટ હતા. તે વખતે મારે કહેવું પડેલું કે, “ખાદીને અને ગાદીને બનતું નથી. બન્ને વચ્ચે લડાઈ છે અને એ લડાઈમાં ગાદીની જીત થવાની હોય તો બહેનર છે કે, આપણે ખાદી છોડી દઈએ.”

લોકો કહેશે, “ખાદીની પણ ગાદી બને છે.” હા, બને છે. દ્રાક્ષનો પણ દારૂ બને છે. પણ તે ન બનાવવો જોઈએ અને એની દ્રાક્ષમાં મણુના ન થાય એ જ હજી છે.

હું કહું છું તેનો બાવાર્ય ધ્યાનમાં લેજો. માંદા, દુબળા કે ધરડાઓ માટે ગાદીની બ્યવસ્થા કરવી એ એક વાત છે અને શિષ્ટ મણુના લોકો માટે, બીજા લોકોથી તેમને જુદા પાડવા માટે, ગાદી રાખવી એ બીજી વાત છે. આ બીજી જાતની ગાદી સાથે ખાદીનો વિરોધ છે.

હમેશા એવી લોકોની કે માંકણની સોબનમાં રહેનારી ગાદી શિષ્ટ લોકો માટે રાખવામાં, ખરું જોતાં, એ શિષ્ટોનું સન્માન નથી થતું, અપમાન થાય છે. કુદૈવ છે કે, શિષ્ટોને પણ એ અપમાન

છે તે કરી આપો એવી સરકાર પાસે તમે માગણી કરો. આવું આવું તમે કેમ નથી માગતા ?

અને આ બધાંની સાથે સાથે પોતાના જીવનમાં પણ તમારે થોડાક સુધારા કરવા જોઈએ. ચંદ્રગહણને દિવસે અને સોમવતી અમાસને દિવસે લોકો અહીં નદી પર નહાવા આવ્યા હતા. તેમણે બકિતબાવથી નદીમાં સ્નાન કર્યું. ભોજન પણ અહીં જ કર્યું. તેમની ઉમણી (પિકનિક) જ કહો ને. પણ એના પર ધાર્મિક સંસ્કારની છાપ હતી. ઉમણી પર એવી નથી હોતી. આ તો બધું ઠીક, પણ લોકો જ્યાં સ્નાન અને ભોજન કરતા ત્યાંથી થોડા જ અંતર પર શૌચવિધિ પતાવી લેતા. નદીમાં સ્નાન કરવું હિન્દુ ધર્મમાં પુણ્યકૃત્ય મનાયું છે. વેદમાં કહ્યું છે કે, શુષ્કરે ગિરીનાં લંગમે ચ નદીનામ્ । ધિયા વિપ્રો અગ્રાયત્ત (પર્વતોની શુક્રમાં અને નદીના સંગમ પર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે). તીર્થરત્નનું આવું માહાત્મ્ય છે. પણ ત્યાં આવી સ્થિતિ છે ! અહીંના બ્રાહ્મણો પણ નદીકાંઠે બેઠાક શૌચ જાય છે. બ્રાહ્મણોનું નામ દઈ છું તેથી તેઓ મારા પર ગુસ્સે ન થાય. મારા તેમને નમસ્કાર છે. બ્રાહ્મણોનું નામ એકલા માટે લીધું કે તેઓ બધા વર્ણોના ગુરુ, સ્વચ્છ, પવિત્ર મનાય છે. હવે, આનો કંઈ ઉપાય છે ? હા, ઉપાય છે. રામનું ધનુષ્ય કદી નકામું હોતું નથી. દૂરથી બાણ મારી શકાશે, કારણ પાસે જતા નથી. કેમ જવાય ! આ ગંભીર ચર્ચ. પણ હું પૂરેપૂરી ગંભીરતાથી કહેવા માગું છું કે, આ પાપ એકત્રું નથી, બેવડું નથી પણ ત્રેવડું છે. ગમે ત્યાં ખુદ્દી જમીન પર મળ નાખવાથી કીમતી ખાતર નકામું જાય છે; આ થયું આર્થિક પાપ. મળ ઉઘાડો પડી રહે તેથી જમીન, હવા, પાણી દૂષિત થાય છે અને તેથી આરોગ્યનો નાશ થાય છે; એ જીવન પાપ. અને ધર્મહાનિ ઉઘાડી છે; એ ત્રીજું પાપ.

શરૂઆતમાં અહીં આપણને દરિદ્રાવસ્થામાંથી જોડાયવા વિષે પ્રશ્નની ઠરુણીની યાચના કરનારા ગીતો છોકરાઓએ ગાયાં. એ

ગીતા મને ગમ્યાં નથી. આવાં દીન ગીતા છોકરાઓ પાસે શા માટે ગવડાવવાં? આપણે દુગળા અને દીન કેવા? આપણને જેટલું સમગ્રય તેટલું કરી શકીએ તેવા છીએ. આ દીનતા ન જોઈએ. પરમેશ્વર પાસે માગવાનું હોય તો આવું દીનપણું અમારામાં ન હો, એ જ માગવું જોઈએ.

૧૭

આળે ને આળે સામ્યવાદ

સોનેમાંવની ખાદીયાત્રામાં શિષ્ટ લોકોને માટે ગાદી રાખવામાં આવી હતી. ખડું જોતાં શિષ્ટ લોકોને માટે કહેવા કરતાં વિશેષ લોકોને માટે કહેવું જોઈએ; કારણ કે, ત્યાં આવેલા બાકીના લોકો પણ શિષ્ટ હતા. તે વખતે મારે કહેવું પડેલું કે, “ખાદીને અને ગાદીને બનવું નથી. બન્ને વચ્ચે ઘડાઈ છે અને એ ઘડાઈમાં ગાદીની જીત થવાની હોય તો બહેનર છે કે, આપણે ખાદી છોડી દઈએ.”

લોકો કહેશે, “ખાદીની પણ ગાદી બને છે.” હા, બને છે. દ્રાક્ષનો પણ દારૂ બને છે. પણ તે ન બનાવવો જોઈએ અને એની દ્રાક્ષમાં ગણના ન થાય એ જ ઇચ્છ છે.

હું કહું છું તેનો ભાવાર્થ ધ્યાનમાં લેજો. માંદા, દુબળા કે ધરડાઓ માટે ગાદીની વ્યવસ્થા કરવી એ એક વાત છે અને શિષ્ટ ગણના લોકો માટે, બીજા લોકોથી તેમને જુદા/પાડવા માટે, ગાદી રાખવી એ બીજી વાત છે. આ બીજી જાતની ગાદી સાથે ખાદીનો વિરોધ છે.

હમેશ એવી લોકોની કે માંકણની સોજાતમાં રહેનારી ગાદી શિષ્ટ લોકો માટે રાખવામાં, ખડું જોતાં, એ શિષ્ટોનું સન્માન નથી થતું, અપમાન થાય છે. ફક્ત એ કે, શિષ્ટોને પણ એ અપમાન

જેવું લાગતું નથી. આપણે શંકરાચાર્યની પણ 'ખાદી' બનાવીએ છીએ. શંકરાચાર્ય કહી ગયા કે, કૌપીનવન્તઃ સ્વલ્પ ભાગ્યવન્તઃ (લંગોટી વાપરનારા જ ખરેખરા ભાગ્યશાળી છે). બીજા કોઈને આ વાત માન્ય થાય કે ન થાય, પણ કંઈ નહીં તો આચાર્ય-બક્તોને થવી જોઈએ.

રાષ્ટ્રો ચડે છે અને પડે છે. એટીપણું, વિદ્યાસિતા કે ગંદાપણું કદી ઉપર ચડતાં નથી. 'આપણે ધર્મને ખાતર ફજીરી લીધી છે,' એમ શિવાજી મહારાજ કહેતા. પેશવા પાણીપતની લડાઈ માટે સહકુટુંબ સહપરિવાર ગયા અને હારીને પાછા આવ્યા! (ગળન કહે છે, રોમ ચઢવું શાથી? સાચી રહેણીયી. રોમ પડવું શાથી? ચેનશાજીયી.

થોડાં વરસ પર અસહકારની શરૂઆત વખતે રાષ્ટ્રના જીવાનોમાં તેમ જ ધરડાઓમાં, પુરુષોમાં તેમ જ સ્ત્રીઓમાં, ત્યાગવૃત્તિનો તેમ જ બહાદુરીનો સંચાર થવા માંડ્યો હતો. સત્તર સત્તર આને વાર અને કંતાન જેવી ખડી ખાદી લોકો અભિમાનથી વેચતા ને અભિમાનપૂર્વક ખરીદતા હતા. પછી ધીમે ધીમે આપણે ખાદીનાં જુદી જાતનાં ગુણગાન કરવા લાગ્યા. ખાદી વેચનારાઓ અભિમાનપૂર્વક કહેવા લાગ્યા, જુઓ, હવે ખાદીની કેવી પ્રગતિ થઈ છે! તદ્દન અઘતન (અવ-ટુ-વૈટ) પોશાક — વિદ્યાસ્તી, ભપકાહાર, મુલાયમ, જેવો જોઈએ તેવો પોશાક — ખાદીનો બનાવી શકાય છે. અને વળી અગાહિના પ્રમાણમાં કેટલો બધો સસ્તો! ખાદી ખરીદનારાઓ કહેવા લાગ્યા, ખાદીના આ ગુણ ઉત્તરોત્તર વધતા જાઓ અને ખાદી મિલની પૂરી જરાજરી કરો. પણ મિલની પૂરેપૂરી જરાજરી કરવાની હોય તો પછી ખાદી શા માટે જોઈએ એ વાત તેમના ખ્યાલમાં આવી નહીં. મિલ શી ખોટી છે? વૈષ પોતાની દવાનાં વખાણ કરવા લાગ્યો, 'સસ્તી દવા છે, પરહેજ વગેરે કશાની જરૂર નથી!' દરદી ઉત્સાહમાં આવી ગયો. એ દવામાં જરાયે ગુણ નથી એ વાતનો એને ખ્યાલ ન રહ્યો.

ગેરસમજ ન થવા દેશે. મજૂરોને પૂરેપૂરી મજૂરી આપી ખાદી અને તેટલી સસ્તી કરવાનું આપણું કામ નથી એમ હું નથી કહેવા માગતો. તેંજ પ્રમાણે બધા લોકોની બંધી જાતના વપરાશની સગવડ કરવી એ અયોગ્ય છે એમ પણ માનવાનું નથી. મારું કહેવું કંઈ વાતને મહત્ત્વ આપવું એ છે. આંખ બગડી હોય તો તેને માટે ચશ્માની સગવડ જરૂર કરવી જોઈએ. પણ રૂપ પાહતાં લોચનીં સુજ્જ દાલેં બો સજની, રૂપ જોતાં જોતાં આંખે ટાઢક વળી) એ ભજન ગાવાની એ જગ્યા ન હોય.

જ્ઞાનદેવનું આ વચન ઉચ્ચારતાંની સાથે એક પ્રસંગ યાદ આવ્યો. એક રસિક દષ્ટિવાળો કથાધર પંદરપુર જઈ આવ્યો અને ઈંટ પર ઊભેલા જડસુનું (ઠોંચ્યાચેં) દર્શન કરી આવ્યો. મને કહેવા લાગ્યો, રૂપ પાહતાં લોચનીં, સાંવલેં સુંદર રૂપ મનોહર, વગેરે પોકાર (સ્લોગન્સ) આ લોકો મોટ મોટથી બોલે છે પણ મને તો એ ‘મૂરત’ જોઈ એવો કશો અનુભવ ન થયો. ઢંગધડા વગરના ખડખડો આકાર; કેવળ પથરો! સિંધપકાર અને બક્તગણ બન્ને યદ્વિજ્ઞાનથી સંતુષ્ટ થયા હોવા જોઈએ, એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. પંચતંત્રના ત્રણ ધૂર્તોએ જેમ વાત કરી કરીને બકરાનો કૂતરો બનાવ્યો તે પ્રમાણે આ લોકોએ જૂમ બરાડા પાડી પાડીને આ ખડખડા ને ઢંગધડા વગરના પથરામાં સૌંદર્ય આરોપવાનું નક્કી કયું હોય એમ લાગે છે. મેં કહ્યું, “હા, સંસારની બીમા નદીમાં ગોથાં ખાનારા લોકોને બહાર કાઢવા માટે જેણે કેડ કસી છે તેનું શરીર મજબૂત ખડતલ, ચીવટ અને કઠણ હોય એમાં જ સુંદરતા હોય. શેષશ્યા પર આજોટનારા કે પંચાલતનનું આસન જમાવીને ફોટો પડાવવા માટે તૈયાર થયેલા દેવતાનું તે અનુકરણ કરત તો તેની ફજેતી ન થાત કે! રામદાસે શિવાજીને શીખવ્યું કે, ચાતુર્યે શૃંગારે મન્તર । વલ્લે શૃંગારે શરીર । દોહમધ્યે કોળ ચોર । વરે પદા ॥ આતુર્યથી જે પોતાના અંતરને શણગારે છે અને વસ્ત્રથી જે શરીરને શણગારે છે તે બેમાં

શ્રેષ્ઠ ડોણ તેનો વિચાર કરો. તેથી જ શિવાજીને ખડતલ માંવળાઓ મેળ્યા.

મારા સમાજવાદી મિત્ર કહેશે, “તમે પાછા તમારી જાત પર જર્મ અને દરિદ્રનારાયણની પૂજા કરવા મંડયા. અમે દારિદ્ર્યના પૂજારી નથી, વૈભવના પૂજારી છીએ.” હું કહું છું : “અરે બાઈ, સાવ ખાલી મગજ ન રાખ. આપણે ‘દારિદ્ર્ય’ને નારાયણ કહીએ છીએ? ના, ‘દરિદ્ર’ને નારાયણ કહીએ છીએ. અને દરિદ્રને નારાયણ કહ્યો એટલે શ્રીમંત નારાયણ નથી એવો અર્થ કાઢવાનો છે શું? હું બ્રહ્મ છું, એમ કહ્યું એટલે તું બ્રહ્મ નથી એવો અર્થ નથી થતો. તું પણ બ્રહ્મ છે. યશું સમાધાન? દરિદ્ર પણ નારાયણ છે, અને શ્રીમંત પણ નારાયણ છે. દરિદ્રનારાયણની પૂજા તેનું દારિદ્ર્ય દૂર કરવાથી થાય છે અને શ્રીમંતનારાયણની પૂજા સાચો શ્રીમંતાઈનો અર્થ સમજાવીને તેને ત્યાગ કરવાને પ્રેરવાથી થાય છે; અને તારા જેવા મૂર્ખનારાયણનો બેટો થાય એટલે તેની પૂજા આખી વસ્તુ આવી રીતે વિશદ કરીને તેને સમજાવવાથી થાય છે! ખરું કે નહીં?”

પણ તદ્દન અર્થ વગરનો ન ગણાય એવો આ વિનોદ જવા દઈએ. સમાજવાદી મિત્રને વૈરાગ્યની વાત ગળે ન જીતે અને વૈભવની જીતરતી હોય તો તે હર્ષને આગળ ચાલીએ. વૈભવ કેને કહે છે અને તે કેવી રીતે મેળવવો પડે છે એ પ્રશ્નો પણ આપણે જવા દઈએ. પણ સમાજવાદી સામ્યવાદી તો ખરો ને? બેચાર લોકોને માટે ગાદી અને બાકીના બધાને માટે ફાટ્યુંતૂટ્યું પાયરણું અથવા ધૂળ — એ વાત તો તેને ડુચ્છતી નથી ને? અને ખાદીનો ગાદી સાથે ઝંઘડો છે એમ કહેતી વખતે મુખ્યત્વે આ અર્થ મારા ખ્યાલમાં હતો. બધા લોકો માટે ગાદી પાયરી હોત તો સાવ જુદો સવાલ હતો. પણ તેમ કરવું શક્ય ન હતું. અને શક્ય ન હતું એટલું જ નહીં, બિલકુલ ઈષ્ટ પણ ન હતું એ ધ્યાનમાં આવવું જોઈતું હતું.

આપણા કેટલાક લોકોમાં હાથ એક તરફથી સામ્યવાદ અને બીજી તરફથી અસમાન વર્તન એ બેનું જોર છે. બન્ને જાણે હળીમળીને નિરાંતે એકત્ર રહેવા લાગ્યાં છે. ફૈઝપુરની મહાસભા કરતાં હરિપુરાની મહાસભામાં વિષમતાએ પ્રગતિ કરી. પ્રમુખ, વિશિષ્ટ પુરોહિ, શિષ્ટ આગેવાનો, સામાન્ય આગેવાનો, પ્રતિનિધિઓ, માનનીય પ્રેક્ષકો, અને ગામડાંની જનતા, એ બધાંના નોખા વર્ગ પાડી ફરેકની તે ધોરણે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. ગાંધીજીને તેથી તીવ્ર દુઃખ થયું હતું, એ વાત હવે સૌ કોઈ જાણે છે. પણ વર્તનની આ વિષમતા વિશિષ્ટ પ્રસંગોએ જ પ્રગટ થાય છે એવું નથી. આપણા જીવનમાં અને મનમાં તે રહેલી છે. મજૂરોને પૂરી મજૂરી આપવી કે ન આપવી, તેની ચર્ચા થઈ શકે છે. વ્યવસ્થાપકોને પૂરું વેતન આપવું કે નહીં, એવો સલાહ કદી જીજ્ઞાસ્યતા નથી. જેમને આપણે ગામડાંમાં કામ કરવા માટે મોકલીએ છીએ તેમણે પોતાનું જીવનધોરણ ગામડાને અનુરૂપ રાખવું જોઈએ એમ આપણે કહીએ છીએ. તેમને ગામડાંમાં મોકલનારા અને એમ કહેનારા આપણને આપણે પોતે એવી રીતે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે, એ વાતનું તીવ્ર જાન — અને કદી કદી તો જરા સરખું પણ જાન — હોતું નથી. સામ્યની તક્ષત સાથે બંને દુસ્મનાયક હોય, પણ વિવેકની સાથે તો નથી! તેથી ધરડાએ માટે આપણે ગાંધી માન્ય કરી છે. તેવી જ રીતે ગામડાંમાં જનારા જીવન કાર્યકર્તાઓ અને તેમને લાં મોકલનારા પ્રૌઢ આગેવાનો એ બન્નેના જીવનમાં થોડાંધણો તક્ષત હોય તો તેટલો વિવેક બંને થાય. તેથી સામ્યતત્ત્વની પણ તેને અંગે ફરિયાદ નહીં રહે. પણ જે તક્ષત હોય છે તે થોડાંધણો નથી હોતો. સામાન્યપણે તે ઘણો જ સ્થૂળ, તરત આંખે ચડે એવો, બંધે આંખમાં ખૂંચે એવો હોય છે. આ વિષમ વૈભવને હું ગાંધી કહું છું; અને તેનું ખાદીની સાથે હાડવેર છે એમ કહું છું.

શ્રેષ્ઠ કાણુ તેનો વિચાર કરો. તેથી 'જ' શિવાજીને ખડતલ માંવળાઓ મળ્યા.

મારા સમાજવાદી મિત્ર કહેશે, “તમે પાછા તમારી જાત પર જઈ અને દરિદ્રનારાયણની પૂજા કરવા મંડ્યા. અમે દારિદ્ર્યના પૂજારી નથી, વૈભવના પૂજારી છીએ.” હું કહું છું: “અરે બાઈ, સાવ ખાલી મગજ ન રાખ. આપણે ‘દારિદ્ર્ય’ને નારાયણ કહીએ છીએ? ના, ‘દરિદ્ર’ને નારાયણ કહીએ છીએ. અને દરિદ્રને નારાયણ કહો એટલે શ્રીમંત નારાયણ નથી એવો અર્થ કાઢવાનો છે શું? હું બહુ છું, એમ કહું એટલે તું બહુ નથી એવો અર્થ નથી થતો. તું પણ બહુ છે. થયું સમાધાન? દરિદ્ર પણ નારાયણ છે, અને શ્રીમંત પણ નારાયણ છે. દરિદ્રનારાયણની પૂજા તેનું દારિદ્ર્ય દૂર કરવાથી થાય છે અને શ્રીમંતનારાયણની પૂજા સાચો શ્રીમંતાઈનો અર્થ સમજાવે તેને ત્યાગ કરવાને પ્રેરવાથી થાય છે; અને તારા જીવા મૂર્ખનારાયણનો ભેટો થાય એટલે તેની પૂજા આખી વસ્તુ આવી રીતે વિશદ કરીને તેને સમજાવવાથી થાય છે! ખરું કે નહીં?”

પણ તફાવત અર્થ વગરનો ન ગણાય એવો આ ત્રિનોદ જવા દઈએ. સમાજવાદી મિત્રને વૈરાગ્યની વાત મળે ન જીતરે અને વૈભવની જીતરતી હોય તો તે લઈને આગળ ચાલીએ. વૈભવ કોને કહે છે અને તે કેવી રીતે મેળવવો પડે છે એ પ્રશ્નો પણ આપણે જવા દઈએ. પણ સમાજવાદી સામ્યવાદી તો ખરો ને? બેચાર લોકોને માટે ગાદી અને બાકીના બધાને માટે ફાટ્યુંતૂટ્યું પાથરણું અથવા ધૂળ — એ વાન તો તેને રુચતી નથી ને? અને ખાદીનો ગાદી સાથે ઝવડો છે એમ કહેતી વખતે મુખ્યત્વે આ અર્થ મારા ખ્યાલમાં હતો. બધા લોકો માટે ગાદી પાથરી હોત તો સાવ જુદો સત્તાવ હતો. પણ તેમ કરવું શક્ય ન હતું. અને શક્ય ન હતું એટલું જ નહીં, મિત્રકુલ ઇષ્ટ પણ ન હતું એ ખ્યાનમાં આવવું બેઈતું હતું.

આપણા કેટલાક લોકોમાં હાલ એક તરફથી સામ્યવાદ અને બીજી તરફથી અસમાન વર્તન એ બેનું જોર છે. બન્ને જાણે હજીમજીને નિરાંતે એકત્ર રહેવા લાગ્યાં છે. ફૈઝપુરની મહાસભા કરતાં હરિપુરાની મહાસભામાં વિષમતાએ પ્રગતિ કરી. પ્રમુખ, વિશિષ્ટ પુરુષો, શિષ્ટ આગેવાનો, સામાન્ય આગેવાનો, પ્રતિનિધિઓ, માનનીય પ્રેક્ષકો, અને ગામડાંની જનતા, એ બધાંના નોખા વર્ગ પાડી દરેકની તે ધોરણે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. માંધીશને તેથી તીવ્ર દુઃખ થયું હતું, એ વાત હવે સૌ કોઈ જાણે છે. પણ વર્તનની આ વિષમતા વિશિષ્ટ પ્રસંગોએ જ પ્રગટ થાય છે એવું નથી. આપણા જીવનમાં અને મનમાં તે રહેલી છે. મજૂરોને પૂરી મજૂરી આપવી કે ન આપવી, તેની ચર્ચા થઈ શકે છે. વ્યવસ્થાપકોને પૂરું વેતન આપવું કે નહીં, એવો સવાલ કદી જોભો થતો નથી. જેમને આપણે ગામડાંમાં કામ કરવા માટે મોકલીએ છીએ તેમણે પોતાનું જીવનધોરણ ગામડાને અનુરૂપ રાખવું જોઈએ એમ આપણે કહીએ છીએ. તેમને ગામડાંમાં મોકલનારા અને એમ કહેનારા આપણને આપણે પોતે એવી રીતે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે, એ વાતનું તીવ્ર ભાન — અને કદી કદી તો જરા સરખું પણ ભાન — હોવું નથી. સામ્યની તક્ષવત સાથે બંધે દુશ્મનાવટ હોય, પણ વિવેકની સાથે તો નથી! તેથી ધરડાએ માટે આપણે ગાદી માન્ય કરી છે. તેવી જ રીતે ગામડાંમાં જનારા જીવાન કાર્યકર્તાઓ અને તેમને લાં મોકલનારા પ્રૌઢ આગેવાનો એ બન્નેના જીવનમાં થોડાધણો તક્ષવત હોય તો તેટલો વિવેક બંધે યાય. તેથી સામ્યતત્ત્વની પણ તેને અંગે ફરિયાદ નહીં રહે. પણ જે તક્ષવત હોય છે તે થોડાધણો નથી હોતો. સામાન્યપણે તે ઘણો જ સ્થૂળ, તરત આંખે ચડે એવો, બલ્કે આંખમાં ખૂંચે એવો હોય છે. આ વિષમ વૈભવને હું ગાદી કહું છું; અને તેનું ખાદીની સાથે હાડવેર છે એમ કહું છું.

રચનાત્મક કાર્યક્રમ

હાલ હિંદુસ્તાનમાં આઝાદીની લડતની વાત ચાલે છે. હવે જે લડત ચલાવી છે તે છેવટની લડત હશે એમ કેટલાક લોકો કહે છે. અને દ્રષ્ટાએ એટલે સુધી બિવિધ બાબે છે કે, સ્વરાજ હવે અનેક કારણોને લઈને દૃષ્ટિની તો શું, હાથની મર્યાદામાં પણ આવી ગયું માનો.

અનેક કારણોને લીધે સ્વરાજ નજીક આવેલું હોય, પણ સ્વને કારણે તે કેટલું નજીક આવ્યું છે એ સ્વરાજની બાબતમાં મુખ્ય સવાલ છે. સ્વરાજ અનેક કારણોને લીધે મળતું નથી; તે એક જ કારણને લીધે, સ્વ-કારણને લીધે મળે છે.

ત્યાં યુરોપમાં એક મહાયુદ્ધ ચાલે છે. વરુના મોઢામાં ગયેલા ઘેટાં બની ચકે તો જીવતાં, નહીં તો મરી ગયેલાં પણ, બહાર કાઢવા માટે આ યુદ્ધ અમે માથે લીધું છે, એમ સામી બાજુનાં વરુ કહે છે. આ આઠ મહિનાના ગાળામાં હજી મોઢામાં ગયેલાં જૂનાં ઘેટાં બહાર નીકળવાની નિશાની દેખાતી નથી પણ નવાં / ઘેટાં મોંમાં બરવાનો કાર્યક્રમ ચાલુ છે. આ તરફ સામી બાજુનાં વરુએના પેટમાં ભરાઈ પડેલાં મોટાં મોટાં અધમૂઆં ઘેટાં આ બન્ને બાજુનાં વરુએની મારામારીમાં આપણે ચોક્કસ ઓકાઈને બહાર ફેંકાઈશું એવી ખોટી આશા સેવે છે.

આની આ એક ઈસિપનીતિક્યા છે. તેનો સાર કાઢવાનું ઈસિપને સોંપી આપણે આગળ વધીએ. યુરોપની લડાઈ હિંસક સાધનો વડે અને હિંસક આશય પાર પાડવાને ચાલી રહી છે. આપણી લડાઈ અહિંસક

થોડા દિવસ પર અમારે ત્યાં વાત ચાલતી હતી. આશ્રમની વસાહત મોટી ચતી જાય છે. એને માટે નવી જમીન લઈ ગ્રામ-રચનાના શાસ્ત્ર મુજબ હવે વ્યવસ્થિતપણે આંકણી કરવી એવો વિચાર હતો. વણકરો, કાંતનારાઓ, સુથાર વગેરે મજૂરો; વ્યવસ્થાપકો, કુટુંબ-વાળાઓ, કાર્યોદયના કાર્યકર્તાઓ, આશ્રમવાસીઓ, મહેમાનો વગેરે માટે કેવી જાનનાં ઘર બાંધવાં, એમ મને પૂછવામાં આવ્યું. પૂછનાર આને અંગે પોતે સામ્યપૂજક હતો અને હું સામ્યવાદી છું એ વાત તે જાણતો હતો. મેં સ્વગત અને પ્રગટપણે કહ્યું. ‘મને દાળ પચતી નથી તેથી હું દહીં ખાઉં છું. અને મજૂરને દહીં બાવતું હોય તોપણ તે દાળ પચાવી શકે છે એટલે દાળથી ચક્રાવી લે છે. આટલી વિષમતા આપણે વિવેકને નામે જીરવી લીધી એમ માનીએ. પણ ઘર પણ આપણને જુદી જુદી જાતનાં જોઈએ? મજૂરના જેવું ઘર મને કેમ ન ચાહે? અથવા મારા જેવું ઘર તેને માટે કેમ ન બંધાય?’

વૈરાગ્યને નામે વાન કરો કે વૈભવને નામે, પણ વિષમતા સહન ન કરશો. એ જ આત્મોપમ્ય. સાચો સામ્યવાદ પણ એ જ. અને એ આજે ને આજે અમલમાં મુકાવો જોઈએ. ખાલી સામ્ય-વાદની વાતનું મહત્ત્વ નથી. આજે ને આજે સામ્યવાદ મહત્ત્વનો છે. આજે ને આજે સામ્યવાદ અમલમાં થી રીતે મૂકવો એની મુશ્કેલી અદિસા કહે છે. અદિસા કહે છે, તારી જાનથી શરૂઆત કર એટલે આજે ને આજે આરંભ થશે. અદિસાની નિશાની ખાલી છે. ખુદ ખાલી બેઠાવા સહન કરે તો પોતાનું મથું પોતાને હાથે તેણે કાપી નાખ્યું એમ કહેવું પડે.

‘ખાલીને ગાદી સાથે જનનું નથી’ એ મૂત્રમાં આનો જપો અર્થ બરેલો છે.

રચનાત્મક કાર્યક્રમ

હાલ હિંદુસ્તાનમાં આઝાદીની લડતની વાત ચાલે છે. હવે જે લડત થવાની છે તે છેવટની લડત હશે એમ કેટલાક લોકો કહે છે. અને દ્રષ્ટાએ એટલે સુધી ભવિષ્ય બાપે છે કે, સ્વરાજ હવે અનેક કારણોને લઈને હજિની તો થું, હાથની મર્યાદામાં પણ આવી ગયું માનો.

અનેક કારણોને લીધે સ્વરાજ નજીક આવેલું હોય, પણ સ્વને કારણે તે કેટલું નજીક આવ્યું છે એ સ્વરાજની બાબતમાં મુખ્ય સવાલ છે. સ્વરાજ અનેક કારણોને લીધે મળતું નથી; તે એક જ કારણને લીધે, સ્વ-કારણને લીધે મળે છે.

ત્યાં યુરોપમાં એક મહાયુદ્ધ ચાલે છે. વરુના મોઢામાં ગયેલા ઘેટાં બની શકે તો જીવતાં, નહીં તો મરી ગયેલાં પણ, બહાર કાઢવા માટે આ યુદ્ધ અમે માથે લીધું છે, એમ સામી બાજુનાં વરુ કહે છે. આ આઠ મહિનાના ગાળામાં હજી મોઢામાં ગયેલાં જૂનાં ઘેટાં બહાર નીકળવાની નિશાની દેખાતી નથી પણ નવાં ઘેટાં મોંમાં બરવાનો કાર્યક્રમ ચાલુ છે. આ તરફ સામી બાજુનાં વરુઓના પેટમાં બરાઈ પડેલાં મોટાં મોટાં અધમૂઆં ઘેટાં આ બન્ને બાજુનાં વરુઓની મારામારીમાં આપણે ચોક્કસ ઓકાઈને બહાર ફેંકાઈશું એવી ખોટી આશા સેવે છે.

આવી આ એક ઇસપનીતિકથા છે. તેને સાર કાઢવાનું ઇસપને સોંપી આપણે આગળ વધીએ. યુરોપની લડાઈ દિવસે ચાલે તો અને હિંસક આશય પાર પાડવાને ચાલી રહી છે. આપણી લડાઈ અહિંસક

સાધનો વડે અહિંસક ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે છે. આમ એ બેમાં મોટો તફાવત હોય તોપણ એ હિંસક લડાઈમાં પણ આપણે સેવા જેવું ધણું છે. સાધનો ગમે તેવાં હોય, પણ આજકાલની લડાઈ સામુદાયિક અને સર્વાંગી સહકારનો એક મોટો પ્રયત્ન હોય છે. આ પ્રયત્નનું ફળ બધે વિશ્વસક હોય, અને તેનો ઉદ્દેશ પણ વિશ્વસક છે એમ માનીએ, છતાં એ પ્રયત્નનો મોટો ભાગ રચનાત્મક હોય છે. જર્મનીએ ૭૦ લાખનું લશ્કર ઊભું કર્યું છે એમ કહેવાય છે. ૮ કરોડની વસ્તીનું રાષ્ટ્ર આટલું મોટું લશ્કર ઊભું કરે, એટલા મોટા પ્રમાણમાં લડાઈનાં હથિયારો, ઝોળરો અને સાધન-સામગ્રી પેદા કરે, ચુનંદા લોકોની લશ્કરમાં ભરતી કર્યા પછી બાકીના લોકો પાસે રાષ્ટ્રનો જીવનવહેવાર ચલાવે, સંપત્તિનો ઝરો વહેતો રહે તે માટે ઔદ્યોગિક યોજનાઓ અને તેટલી અખંડ આશુ રાખે, શાળાઓ વગેરે બંધી બંધ કરે, રેલિન્ડા જીવન માટે જોઈતી સામગ્રી પરનો વ્યક્તિગત માલકી હક સરકારના હાથમાં લઈ લેવાય, ગીતાના વિશ્વરૂપદર્શનમાં આંખ, કાન, હાથ, પગ, માથાં, મોઢાં, અનંત હોવા છતાં હૃદય એક જ જનાવવામાં આખું છે તેવી રીતે આખા રાષ્ટ્રનું હૃદય જાણે એક હોય, એ એક એવડો. વિશાળ અને સર્વતોમુખી રચનાત્મક કાર્યક્રમ છે કે તે સંહારપ્રવણ હોય તોપણ આપણે તેમાંથી સેવા જેવું ધણું છે.

લોકો પૂછે છે કે, લડાઈની તૈયારી કરે એમ ગાંધીજી કહે છે અને તેની સાથે રચનાત્મક કાર્યક્રમનો સંબંધ શું સમજીને જોડે છે? હિંદુમુસલમાન એકતા, અરપૂસ્થનાનિવારણ, ખાદી અને ગ્રામઉલોગો, દારૂબંધી, ગ્રામસશક્તિ અને નર્મ તાલીમ—આ બધાં તેમનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ થયો! આમાં લડાઈનું તત્ત્વ કયું? આવો સવાલ લોકો પૂછે છે. ક્યાં લોકો પૂછે છે? તો જોઆ આપણે અહિંસક સાધનો વડે લડત આપવાની છે એમ કબૂલ કરે છે તે હિંસક લડાઈ લડવાને માટે પણ મોટા પ્રમાણમાં રચનાત્મક કાર્યની જ

જરૂર પડે છે એ તેમના ધ્યાનમાં કેમ નથી આવતું? સિપાઈઓ માટે બિસ્કિટ બનાવવાથી માંડીને, બદ્દે જેતરમાં બટાટા રોપવાથી માંડીને, દોરબોહો (વિનાશિકા) વડે ચત્રુવું જહાજ તોડી નાખવા સુધી લડાઈનો બધો કાર્યક્રમ અખંડ હોય છે અને તેનો છેવટનો ભાગ બાદ કરતાં બાકીનો લગભગ બધો રચનાત્મક હોય છે. એ બાકીના રચનાત્મક કાર્યક્રમને આધારે એ છેવટનો વિનાશક કાર્યક્રમ પાર પડે છે. આમલો કાર્યક્રમ અટકી જાય તો પાછળનો સમૂળગો ઊડી જાય એટલું જ નહીં, એ રહસ્ય ધ્યાનમાં રાખી દુસ્ત્રમન પણ સામા પક્ષના અંતિમ વિનાશક કાર્યક્રમને તોડી પાડવાના સારામાં સારા ઉપાય તરીકે એની પાછળનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ શી રીતે લૂંટો પાડવો એની પેરવીમાં હોય છે. હિંસક યુદ્ધમાં પણ આવી સ્થિતિ હોય ત્યાં અહિંસક યુદ્ધ રચનાત્મક કાર્યક્રમ વિના શી રીતે ચાલે? સ્વરાજ્ય એટલે સર્વરાજ્ય એટલે દરેકનું રાજ્ય. આવું સ્વરાજ સામુદાયિક સહકાર વિના, ઉત્પાદક કાર્યક્રમ વિના, સર્વોપયોગી રાષ્ટ્રીય શિસ્ત વિના કેવી રીતે મળી શકે? મહાસભાના ત્રીસ લાખ સભ્યો છે. તેઓ બધા રાષ્ટ્રને માટે દરરોજ અર્ધો કલાક કાંતે તોયે કેટલું જખડું સંગઠન થાય? અને આમાં ન કરી શકાય એવું શું છે? આપણે વધો તાલુકાનો જ વિચાર કરીએ. આ તાલુકામાં મહાસભાના ૬૦૦૦ સભ્યો છે. એ બધાને ૨૦ મંડળોમાં વહેંચી નાખીએ તો દરેક મંડળના ૩૦૦ સભ્યો થાય. મંડળ ૩૦૦ સભ્યોને વરસ દિવસમાં કાંતવાનું શીખવવાનું નક્કી કરે તો એ કામ બહુ કઠણ નથી. પણ મુખ્ય નડતર છે આપણી અગ્રદ્વાની. લોકો કાંતવા શીખવા તૈયાર થશે ખરા? શીખે તોયે પછી કાંતવાનું ચાલુ રાખશે? કાંતણુની નોંધ રાખશે? એ નોંધ મહાસભાને મોકલશે? આવી અનેક શંકાઓ આપણે કાઢ્યા કરીએ છીએ. એમ કરવાને બદલે આપણે સીધા કામે લાગી જઈએ તો એક પછી એક અનુભવે ઉકેલ નીકળવા માંડશે.

ઝોઝામાં ઝોણું વધી તાણુકામાં આટલો કાર્યક્રમ કરી જોવા જોવો છે. મહાસભાસમિતિ, ચરખાસંઘ, ગ્રામસુધાર કેન્દ્રો, આશ્રમો અને બીજી સંસ્થાઓ, અને તે તે ગામના અનુભવી માણસોના સહકારથી આ કામ થવું જોઈએ. કામની વ્યવસ્થિત નોંધ રાખવામાં આવે. કેટલી પ્રગતિ થઈ છે તેની માહિતી બધાને મળ્યા કરે. કાંતવાનું શીખવવાનું એટલે તે પરથી બીજા અનેક બાજતો પણ સાથે સાથે શીખવી શકાય, અને શીખવવી જોઈએ. મારી આ સૂચનાનો તમે વિચાર કરો. ખાસ બારે નહીં પડે. લાભકારક થશે. કરી જુઓ.

૫૫નાર, ૭-૫-૪૦

૧૯

ભારતીય જનતા

‘આ વખતે ખાનદેશમાં પંદરેક દિવસ જીડે સુધી ગામડાંમાં ફરવાની તક મળી. એમાંથી મને લોકોનું એક નવું દર્શન થયું. વચમાં હું જોશમાં હતો તે દરમ્યાન લોકો સાથેનો મારો સંબંધ બાબત: તૂટી ગયો હતો તે આથી ફરી તાજે થયેલ. સૃષ્ટિનાં સર્ગપ્રથમ થવા છતાં જાની અચળ રહે છે, એમ ગીતામાં કહ્યું છે. એ જ સ્થિતિ દિ-દુસ્તાનનાં ગામડાંની છે. ‘માણસો આવે કે માણસો જાય, હું મારી મેળે અખંડપણે વજ્રા કડું છું,’ આ ટેનિસનની કવિતાના જરાનો સ્વભાવ આપણી જનતામાં પૂરેપૂરો જોવા મળે છે. દિ-દુસ્તાનની જનતા એટલી મહાન છે કે પોતાની મદત્તાનું પણ તેને જાન નથી!

આવડી મોટી ભયાનક સડાઈ દિ-દુસ્તાનનાં બારણાં ખખડાતી રહી છે. વરતુઓની મોંઘવારીને લીધે તેની આંચ ઠેક મોંઘડાંના અમણ માણસને પણ સાગરા માંડી છે. તેમ છતાં ખેડૂત એકંદરે બેહિંકર દેખાય છે. આમાં અજ્ઞાનનો પણ મોટો દિરસો છે, અને

એ દુઃખની વાત છે. છતાં આમાં પણ મને આપણી જનતાની મહત્તાની પ્રતીતિ થાય છે. અનેક રાજ્યો, અધિરાજ્યો, સામ્રાજ્યો અને વૈરાજ્યો જેમાં ઉદ્ભવ પામ્યાં અને લુપ્ત થયાં, એવા હિંદુસ્તાનની આ અનુભવી જનતા છે. તેથી ક્ષિત્સૂક્ષ્મની બેપરવાઈ અહીં સહેજે જોવા મળે છે.

આ જનતાનું અગ્નિ દર કરી ચકાય, તો તેના અંતરમાં વહેતી આ અનુભવની સ્થિરતા ઘણી કામ આવે. ગામડાંમાં જે સ્થિતિ આ વખતે भारी નજરે પડી તેથી भारी આશા વધી છે, એમ મારે કહેવું જોઈએ. કટોકટીનો પ્રસંગ આવતાં થોડા જ સંગઠનથી આપણાં ગામડાં પોતાનું સંરક્ષણ કરી શકશે, એની મને ઝાંખી થઈ. હજી ગામડાંમાંથી હિંમત સાવ ગઈ નથી. અગ્નિને લીધે તેમને જે ડર લાગે છે તેની વાત જુદી છે. હિંમત રાખવાનું તેમને શીખવવામાં આવે, તો ગામડાં પોતાનું કામ બરાબર પાર પાડશે એવો મને વિશ્વાસ છે.

સંરક્ષણનો સવાલ ગામડાંમાં મુશ્કેલીભર્યો લાગતો નથી. પણ સ્વાવલંબન આપણા કાર્યકર્તાઓના ગાંઠપણાને તથા અણઆવડતને લીધે નાહક મુશ્કેલ બની ગયું છે. ‘તમારા ગામમાં કેટલા રેલિયા ચાલે છે?’ એમ કોઈ કાર્યકર્તાને પૂછીએ તો કહેશે, ‘દસ-આર.’ ફરી પૂછીએ, ‘હવે આ વરસે કેટલા ચાલુ કરશો?’ તો કહેશે, ‘પંદર, વીસ, પચીસ, બધું બધું તો ત્રીસ.’ પછી એમને કહીએ, “આ સામાન્ય કાળ નથી. આપણે એક વિશેષ કઠણ કાળમાંથી પસાર થઈએ છીએ. જૂની સત્તાઓ ડામાડોળ થઈ રહી છે, ઉપર આવવા માટે નવી તનતોડ પ્રયત્ન કરી રહી છે, આવો આ સંધિકાળ છે. આ જ ક્રાન્તિનો કાળ હોય છે. આવે વખતે બધાએ મળીને એકસામેટો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સામાન્ય વખતમાં દસ રેલિયાના કોઈ વીસ કરે, તો તે અભિનંદન. અને મગફળીની વાત થાય. પણ આજે ‘આખાં ગામનાં ગામ

ગ્રામસેવકોને*

મુખ્યત્વે મગનવાડીના વિદ્યાર્થીઓનું દર્શન થશે એ લોભથી મેં આજે અહીં આવવાનું કળૂક કપું. પ્રમાણપત્રો આપવા માટે હું નથી આવ્યો; કારણ કે મને તેમાં શ્રદ્ધા નથી. જે વિષયોમાં મને પ્રમાણપત્રો મળ્યાં છે, તેમનું જ્ઞાન મને નહીં જેવું છે અને જે વિષયોની મેં પરીક્ષા આપી નથી તેમનું જ્ઞાન મને સારું સરખું છે. પણ અહીં આપેલાં પ્રમાણપત્રો કેવળ પરીક્ષાનાં નથી એટલે તે નકામાં નહીં પુરવાર થાય, એવી હું આશા રાખું છું.

અહીંથી બહાર ગયા પછી વિદ્યાર્થીઓ ગામડાંમાં જશે. ગામડાંની સેવા માટે જ તેમને ઠેળવણી અપાઈ છે. ગામડાંના લોકોની આવરદાનું પ્રમાણ બસે ઓછું હોય, પણ સેવાકાર્યનું તેમનું માપ ઘણું મોટું છે. ગામડાંમાં આજ સગી સંતોએ સેવા કરી છે. તેથી ત્યાં સેવાનું પ્રમાણપત્ર ઝટઝટ નહીં મળે. ત્યાં આપણે દિવસ-અને રાત જાગ્રત રહી કામ કરવું પડશે. ગામડાંના લોકો અમણુ છે એટલે આપણા થોડાઘણા બહુનરથી કામ ચાલશે, એમ ન માનશો. ગામડાંના લોકોમાં વિદ્યા ઓછી હશે પણ તેઓ પોતાના ખેતીના ઉદ્યાગમાં સારી પેઠે કાબેચ હોય છે. ત્યાં તમારી વિદ્યાની કસોટી થવાની છે. બીજી એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. ગામડાંના લોકો આગસમાં વખત બમાડે છે, એમ કહેવાતો રિવાજ પડ્યો છે. શહેરોની જેમ ગામડાંમાં પણ ઠેટલાક લોકો નવરા ધૂપ

* મગનવાડી, વર્ષામાં ૨૬-૪-૪૨ને રોજ ગ્રામસેવક વિદ્યાભવના પદવીદાન પ્રસંગે પ્રમુખ તરીકે આપેલું બાણ.

હોય છે. પણ જ્યો કામ કરે છે તેઓ એટલું બધું કરે છે કે તેથી વધારેની અપેક્ષા ન રાખી શકાય. આવી સ્થિતિમાં ગામડાંમાં ગયા પછી આપણું ઉચ્ચભીપણું ઓછું હશે તો આપણે નાપાસ થયા બનશુંજો.

ગામડાંમાં જશે એટલે તમારી સામે એક વિરાટ દુનિયા ખુલ્લી થશે. અનેક સ્ત્રીપુરુષો જોડે તમારે સંબંધ થશે. તેમના સદ્ગુણો તરફ જ તમારી નજર જવી જોઈએ; દોષો તરફ જોવાની પ્રવૃત્તિ ન થવી જોઈએ. માણસના ચિત્તને દુઃખરની ઉપમા આપું છું. ધરને બીંતો હોય છે અને દરવાજા હોય છે. માણસના ગુણોને તેના ચિત્તના દરવાજા અને દોષોને બીંતો કહીએ. ગરીબમાં ગરીબ માણસના ધરને પણ ઓછામાં ઓછું એક બારણું હોય છે. તે જ પ્રમાણે તદ્દન ગુણહીન કહેવાતા માણસમાં પણ એકાદ ગુણ હોવાનો જ. એ ગુણ દ્વારા જ માણસના ચિત્તમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. દરવાજામાંથી સહેલાઈથી દાખલ થઈ શકાય છે. બીંતમાંથી ધૂસવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો માથું ફટકા વિના ન રહે. દોષ વાટે માણસના ચિત્તમાં પ્રવેશ કરવા માગનારની એવી વહે ધાય. એટલા માટે ગુણમાઠક વૃત્તિ જરૂરની છે. વાસ્તવિકપણે, બધાં સ્ત્રીપુરુષ આપણને બગવાનની મૂર્તિઓ જેવાં દેખાવાં જોઈએ. એમ થાય તો આપણું કામ સહેલું થાય.

આપણે દુનિયામાં જનજાતના વાદો સાંભળીએ છીએ, અનેક પક્ષો જોઈએ છીએ. પણ સેવકોએ બધા વાદોથી અને પક્ષોથી દૂર રહેવું જોઈએ. આપણે માટે આખી દુનિયામાં બે જ પક્ષ છે: એક સેવક, અને બીજો સ્વામી. સેવક આપણે પોતે અને સ્વામી બાકીના બધા લોકો. સ્વામીની સેવા કરી છૂટવું, એ સેવકનો ધર્મ છે. સેવકને પક્ષભેદ સાથે શી લેવાદેવા ? ગામડાંમાં પક્ષો પાર વગરના હોય છે. તેમની પાછળ કોઈ તત્ત્વ હોય છે એવું પણ નથી. સામાન્યપણે દોષ અને સ્વાર્થ હોય છે. આવા કોઈ પણ પક્ષમાં

સેવકે સંડોવાવું ન જોઈએ. તેણે નિષ્પક્ષ રહી સેવા કરવી જોઈએ. સેવા કરવી એટલું જ એનું કામ. આપણી સેવાથી કોણ રાજ થયો અને કોણ નારાજ થયો એ જોવાની શી જરૂર? અંતરમાં વસતો પરમાત્મા પ્રસન્ન રહે એટલે યથું.

ખીજ એક વાત. ઉદ્યોગ અને વિદ્યા જુદાં નથી. એ બેને જ્યાં જુદાં પાડવામાં આવે છે ત્યાં જન્મે નકામાં બને છે. વિદ્યાને શિર કઢીએ તો ઉદ્યોગને ધડ કહેવું જોઈએ. જન્મેને અક્ષય કરવાં એટલે જન્મેને મારી નાખવાં. તેમ કરીએ તો રાહુના જેવી વલે થાય. પણ તમને અહીં ઉદ્યોગ અને વિદ્યા બંને સાથે મળ્યાં છે. ઉદ્યોગની સાથેસાથ તમને વિદ્યા આપવામાં આવી છે. તેથી તમારી વિદ્યા વીયંહીન નહીં હોય. તેમ છતાં હવે પછી તમે ગામડાંમાં જશો ત્યારે તમારે જુદાં જુદાં કામે કરવાં પડશે. વ્યવસ્થાની દેખરેખ રાખવી, નામું લખવું, બજાવવું, પ્રસંગોપાત્ત બાંધવું કરવું વગેરે અનેક કામે આમસેવાને અંગે કરવાં પડે છે. પણ તે કરતી વખતે તમારે રોજ અમુક થોડો વખત ઉદ્યોગમાં ગાળવો જોઈએ, એમ મારું કહેવું છે. એમ કરવાથી તમારી વિદ્યા તાજ રહેશે, નવી નવી શોધોની તમને જાણ થતી રહેશે, અને તમને પોતાને પણ નવી શોધો મુજશે. ઘણી વાર એવું જોવામાં આવે છે કે, ઉદ્યોગમાં સારી પેઠે પ્રવીણ થયેલા લોકો પણ પ્રત્યક્ષ સેવાના કાર્યમાં પડ્યા પછી જાનમકેનન કરવાનું જૂની જાય છે. વખત મળતો નથી એમ કહે છે. પણ તેથી કાર્યકર્તાઓને અને તેમના કાર્યને નુકસાન થયેલું જોવામાં આવે છે. ઉદ્યોગની સાથે નિત્ય પરિચય ન રહેવાથી જ્ઞાન પાછળ પડી જાય છે. પછી તેઓ જ્ઞાનની જૂની મૂડી પર પોતાનું કામ ચલાવે છે. આ સાંડું નથી. એટલા માટે આમસેવકે દરરોજ થોડો સમય, મારા અભિપ્રાય મુજબ, બની શકે તો અર્ધો દિવસ, ઉદ્યોગમાં આપવો જોઈએ. આમસેવાનો જ એ એક ભાગ છે એમ માનવું જોઈએ.

ગામડાંમાં જશે ખરા, પણ ત્યાંની ભૂમિ પોચી કે સુંવાળી નહીં હોય, કંઈ હશે. અહીં સંસ્થામાં તમારે માટે બધી સગવડો હાજર છે. ગામડાંમાં બધી અગવડો હશે. કાયર તૂટી ગઈ. સુધારી આવડતી નથી. સુધાર મળતો નથી. ઘાણી અટકી પડી. પણ તેથી હિંમત હારી જાઓ તે ન ચાહે. ધીરજ રાખવી જોઈએ. નાની નાની બાબતોનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. મોટી બાબતો જોટલું જ નાની બાબતોને પણ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. બધે, નાની બાબતોને જ વધારે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. મોટી બાબતો સહેજે કોઈ બૂઝતું નથી; કારણ એ મોટી હોય છે. તેથી નાની હામતી બાબતો તરફ જ વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. નહીં તો તેમના જ્ઞાન વિના ગાકું અટકી પડશે. વણાટકામમાં સારી આવડત મેળવ્યા પછી એક માણસ ગામડાંમાં જઈ સાળ નાખી બેઠો. તેને વણનાં જોઈ બધું સારું આવડતું હતું, પણ સાળ કેવી રીતે નાખવી તે જરાબર જાણતો ન હતો. તેથી તેની સાળ પર જેવું કપડું નીકળવું જોઈતું હતું તેવું નીકળતું ન હતું. જે કોઈ એ સાળ પર બેસે તેનું કપડું બગડી જાય. આમ શાથી? સાળ નાખવી એ નજીવી બાબત છે એમ સમજીને તેની તરફ ધ્યાન આપ્યું નહીં તેનું એ ફળ હતું.

મારે જે કંઈ કહેવાનું હતું તે મેં ટૂંકમાં કહી દીધું. તમને અહીં સંસ્થા તરફથી પ્રમાણપત્રો મળ્યાં. પણ સાચાં પ્રમાણપત્રો જનતા તરફથી મળશે અને તે તમારી સાચી સેવાના ગુણોને વેરે મળશે. છેવટે હું એટલી આશા વ્યક્ત કરું કે, ગામડાંમાં જઈને જનતાની ઉત્તમ સેવા કરીને એ સાચાં પ્રમાણપત્રોના અધિકારી તમે યાઓ.

ગામડાંની જગૃતિ*

તમને બધાને અહીં ભેગાં થયેલાં જોઈ મને આનંદ થાય છે. મારો હમેશનો એવો અનુભવ છે — અને અહીં અપાયેલાં બાપણો અને ચૂંટણીમાં જે રીતે મત અપાયા તે જોઈને અહીં પણ એ જ અનુભવ થયો છે — કે ગામડાંના લોકો શહેરના લોકો કરતાં વધારે બુદ્ધિશાળી છે. શહેરના લોકો જડ છે. જડ સંપત્તિનો વહેવાર કરતા હોવાથી જડ થયેલા છે. મરાઠાઓ પહેલેથી રાજકારણની બાબતમાં જાગૃક છે. મહાસભા સત્તા પર હોવાથી તે વધારે જાગૃત થયેલા દેખાય છે.

હું આજે ગામડાંની જગૃતિ વિશે એ બોલ કહેવા માગું છું. હાલ કિસાન સભાઓ વગેરે સ્થાપન કરી ખેડૂતોનું સંગઠન કરવામાં આવે છે. લોકો પૂછે છે, કિસાન સભાઓ સ્થપાય છે તે જોઈને તમને શું લાગે છે? હું કહું છું. કિસાન સભાઓ સ્થપાય છે તે જોઈને રાજ ન થવા જોઈએ. હું જડ થોડો છું? કિસાન સભાઓ સ્થપાવી જોઈએ, ગામેગામ સ્થપાવી જોઈએ. પણ આને અંગે મંડપ સમજવા માટે આજે જે ડાળીઓ વાપરવામાં આવી છે તે પરથી બોધ લેવા જેવી એક વાત મારે તમને કહેવી છે. આ ડાળીઓ આજે સુંદર દેખાય છે. કાલે તેમની શી દશા થશે? ઝાડની ડાળી ઝાડને ચોટલી હોય તો જ તેને પોપણ મળે છે. એ અજાણી થતાં સુકાઈ જાય છે, અને ઝાડને પણ નુકસાન થાય છે. પચાસ વરસ પર રોપેલા જે ઝાડની છત્રછાયા હેઠળ આ સભા ભરાઈ છે એ

* સેલસુરામાં ભરાયેલી વર્ધા જિલ્લા ખેડૂત પરિષદમાં ૧૩-૧-૩૮ ને દિવસે કરેલું બાપણ.

ઝાડને છોડી દઈ કિસાન સભાઓ જે અલગ યાય તો તેમને પણ નુકસાન થશે અને મહાસભાને પણ નુકસાન થશે. તેથી કિસાનોનું બધું સંગઠન મહાસભાના આધારે જ થવું જોઈએ. મહાસભાને આધારે એટલે પોતાના નામ સાથે કેવળ મહાસભા શબ્દ જોડી દઈને નહીં. હાથ સ્વરાજ શબ્દનું મહત્ત્વ છે તેથી જનજનતની સંસ્થાઓ ઘણાંશ્રમ-સ્વરાજ-સંઘ જેવાં નામ ધારણ કરે છે, તેવું ન જોઈએ. મહાસભાને આધારે એટલે પોતાની પ્રવૃત્તિથી મહાસભાની શક્તિ વધારવી છે એવી વૃત્તિ કે દર્શિ જોઈએ.

મહાસભાના હાથમાં સત્તા આવી છે એનો અર્થ શો ? દહીંમાંથી માખણ કાઢી લીધેલું છે અને છાશનો એથો ભાગ આપણે મૂટે રહેવા દીધો છે. આ ચાર આની છાશની વહેંચણી અગિયાર પ્રાન્તોમાં કરવામાં આવી છે. તેમાં આપણી સત્તા હોય એવા સાત પ્રાન્તો છે એટલે અઢીઆની છાશ આપણને મળી છે. તમે પૂછશો કે, તો પછી આવી સ્થિતિ તમે શા માટે સ્વીકારી ? તો કહીશ કે, કાયર મારવા માટે. હિંદુસ્તાનના મહાન આગેવાનોએ ઠરાવ્યું કે બ્રિટિશ સત્તાની ઇમારતના બારડિયામાં આજે નાનકડી ફાટ પડી છે તેમાં કાયર મારીએ. કાયર ભારતી વખતે જ તે વૂટી પડશે એવી શંકા હોત તો આ સ્થિતિ કદી સ્વીકારી ન હોત. આપણી કાયર પોલાદની છે એની ખાતરી છે. પણ એકલી કાયર માર્યે ચાલતું નથી. ઉપર ધણના ધા મારવા પડે છે. આપણી હિંમતવાલો ધણના ધા જેવી છે.

એટલા માટે આપણે આપણી ચળવળો બહુ કુશળતાથી ચલાવવી જોઈએ. જેમને આપણે મત આપીને મોકલ્યા તેમને આપણા કામથી મદદ યાય છે એની કાળજી લેવી જોઈએ. આપણી માગણીઓ એવી હોવી જોઈએ અને એવી રીતે રમૂ થવી જોઈએ કે તેથી આપણા પ્રતિનિધિઓને બંધી જવાને અવકાશ ન મળે, અને સાથે સાથે તેમની શક્તિ ઓછી ન થાય.

હું પણ કોધી માણસ છું. કોધી અને લાગણીવાળા માણસનું મોં મોટે ભાગે સળવળતું હોય છે, એનો મને અનુભવ છે. તુકારામનું પણ એમ જ હતું. તુકા મ્હને માણે સ્વચ્છે તોડ (તુકારામ કહે છે કે, મારું મોઢું સળવળ્યું છે) એમ કહીને તેણે દેવને ખૂચ ગાળો દીધી હતી. કિસાન સભાવાળાઓએ ઓછા જીરુસાથી બોલવું જોઈએ એમ મારું કહેવું નથી. પણ તુકારામના જેવો એમનો જીરુસો પ્રેમનો હોવો જોઈએ. એટલે કે તેમનો જીરુસો તેમનો પ્રેમ બતાવનારો હોવો જોઈએ. પ્રેમ રાખ્યા વિના જીરુસો બનાવવાથી જેમની સાથે આપણે બધાએ મળીને ઝઘડવાનું છે તેઓ સુરક્ષિત રહેશે અને જેમને આપણે મત આપીને મોકલ્યા હોય તેમની સાથે આપણો ઝઘડો બિલો થશે.

લાગણી ખૂબ હોય પણ બુદ્ધિ ઝર્ષ એટલે બધું ગયું બાક્યું. બોલવામાં વિવેક ન છૂટવો જોઈએ. આંકડા સાથે પુરાવો રજૂ કરીને બોલવું જોઈએ. સ્વરાજનો લાડુ ખરો, પણ તે મેયીનો છે. તેમાં જવાબદારીની કડવાશ છે. આપણને સ્વરાજ શા માટે જોઈએ છે? એટલા માટે કે આપણા ઉપર મુસ્લિમો આવી પડે તો તેમાંથી રસ્તો કેવી રીતે કાઢવો એ બાબતમાં આપણી બુદ્ધિનો આપણે ઉપયોગ કરી શકીએ. અત્યારે આપણને કશું કરવું પડતું નથી તેથી આપણે જડ બની ગયા છીએ. આવતી કાલે અંગ્રેજો પોતાનું લશ્કર પાછું લઈ લે તો કદાચ આપણને ભારે પડે. છતાં આપણને સ્વરાજ જોઈએ. કારણ તેથી આપણી બુદ્ધિને અવકાશ મળશે. આપણને આજનો પોયો ભાત નથી જોઈતો, જાડો ખડતલ રોટલો જોઈએ છે. બુદ્ધિના ઉપયોગ અને વિકાસનાં જે ક્ષેત્રો આજ લગી આપણે માટે બંધ હતાં તે હવે જરાક ખુલ્લાં થયાં છે. એટલા માટે સ્વરાજની જવાબદારીનું જાન રાખીને ખેડૂતોએ પોતાની હિલચાલો ખંતથી અને વિચારપૂર્વક તેમ જ પોતાના મોદામાંથી નીકળતા શબ્દો જોખીજોખીને કરવી જોઈએ. બહવાકચની

જેમ કિસાનવાક્ય એવી કહેવત બનવી જોઈએ. ખેડૂતને મોટેથી નીકળતું વાક્ય બેજવાગદાર કે અસલ હોય જ નહીં એવી સૌને ખાતરી હોવી જોઈએ. સરકારના હાથ આજે ઓછા મળખૂત નથી. સારી પેઠે મળખૂત છે. છતાં એ પકડવાની હિંમત આજે આપણે લોકોના જોર પર કરી છે. તેથી લોકોની ચળવળો જુરસાદાર, ઉત્સાહવર્ધક પણ પ્રેમયુક્ત અને વિવેક ને સત્ય જાળવી પોતાના પ્રતિનિધિઓનું બળ વધારવાની દૃષ્ટિથી થતી જોઈએ.

મેં પહેલાં કહેલી વાત ધ્યાનમાં રાખજો. ડાગોનો યડ સાથેનો સંબંધ કાયમ રહેવો જોઈએ. નહીં તો બન્નેને નુકસાન થશે. બધા ખેડૂતોએ તેમ જ બીજા લોકોએ મહાસમાના સભ્ય થવું જોઈએ. ચાર આના લવાજમ વધારેપડનું છે એવી ફરિયાદ ન કરતા. એક વરસ ચાર આના આપે. પછી ચાર આના વધારે છે એમ લાગે તો તમારી બદ્દમતી બનાવી જોઈએ તો ઓછું કરાવજો. સભ્યોની સંખ્યા વીસમણી થાય તો લવાજમ ઓછું કરવામાં થી મુક્તિ આપે? પણ ખેડૂતો મહાસમાના સભ્યો નહીં થાય તો તેમની હિંસ્યાનો કરમાર્થ જશે.

બામાસાહેબે મને કહ્યું કે, આજે તમને સભામાં બેસવાની સારી શિક્ષા થઈ છે. એ બોલ્યા જુદા અર્થમાં, પણ દું શિક્ષા સમ્બંધે સંસ્કૃત અર્થ લઈને કહું છું કે, સાચે જ આજે મને ખૂબ શિક્ષણ મળ્યું. સમર્થ રામદાસે કહ્યું છે, સામર્થ્ય બાદે ચ્ચક્રક્રીંચે (ચગવળનું સામર્થ્ય છે). પણ આપણી શ્રદ્ધા યત્નકરું માનર્થ્ય છે એ મૂત્ર પર હોય એમ દેખાય છે. હાલની આપણી સમાજો મને સગવળાદ જેવી દેખાય છે. એક વખત એવો હતો કે મહાસમા સરકાર આગળ માત્ર ફરિયાદો રજૂ કરનારી સંસ્થા હતી. તે વખતે એમ કરવું તેને શોખનું. ત્રાનો નાનો હતો ત્યારે તેના કાલાવેશ બોલના સાડ થતા. પણ મોટો થયા પછી? તેની જ રીતે ચાગ્રસ વરસ પછી આજે ફરી આપણે આ આપો ને તે આપો એવી ફરિયાદો અને માનણીઓનાં

રોડેણું સરકાર આગળ રજા કરીએ તો આપણે પહેલાં હતા ત્યાં ને ત્યાં છીએ એમ યાચ. આ આપો, પેલું આપો. પણ ક્યાંથી ? સાચી સત્તા એટલે લોકોની શક્તિ. લોકોની શક્તિ વધવી જોઈએ. રેતલની જેમ માગ માગ કરવાથી એ વધવાની નથી. હિંદુસ્તાનને આર્થિક નુકસાન અંગ્રેજોના વેપારને લીધે થયું છે. ગામડાંની સંપત્તિ વધાર્યા વિના હિંદુસ્તાન ધનવાન શી રીતે થશે ? મહેસૂલની માફી આપો, માફી આપો એમ કહ્યા કરવાથી શું વળે ? મહાસભાની ચળવળને લીધે આપણને ચળવળ કરવાને માટે આધાર, આધાસન, અને તક મળી. આપણે જાણે મુકામે પહોંચી ગયા છીએ એમ આપણને લાગવા માંડ્યું છે. ચરાર્ધ માફ થઈ, રાજ્યજીએ ખાદી માટે બે લાખ રૂપિયા આપ્યા. આપણને થયું કે આપણે આપણા મુકામે પહોંચી ગયા ! અને હું સળવળ કરું છું. ખાદી માટે બે લાખ ! મને તો ખસેડ કરોડ પણ ઓછા પડે. આખા હિંદુસ્તાનને ખાદીમય બનાવવા માટે બે લાખ રૂપિયા કેવી રીતે પૂરતા યાચ ? ઠાઈ પણ સરકારનું આ કામ કરવાનું ગણું નથી. એ લોકોએ કરવાનું છે.

આપણાં ગામડાંના લોકો શહેરના લોકો સાથે જરાબર ઝઘડતા પણ નથી. હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંમાં જનતી વસ્તુઓની કિંમત બહુ ઘટી ગઈ છે. શહેરની વસ્તુઓ મોંઘી છે. ગામડાંના લોકોએ શહેરના દુકાનદારને કહેવું જોઈએ કે, ‘ ધડિયાળના તું વીસ રૂપિયા કહે છે ને ? એ મને બે રૂપિયામાં આપ. નહીં તો તારી યંત્રવિદ્યાની કરામત શી ? મારું માખણ તું છ આને શેરને બાવે માગે છે ? રૂપિયે શેર લે. એને માટે મારે આટલી આટલી મજૂરી કરવી પડી છે અને આટલું ખર્ચ થયું છે.’ ગામડાંઓએ હવે સહકારી પદ્ધતિથી મૂડી જીબી કરી જુદા જુદા ઉદ્યોગો શરૂ કર્યા છે. હવે એને માટે કશી આડખીલી રહી નથી. સરકાર તરફથી તમને ઘટવું રક્ષણ મળે એવી સમજદારી છે. આવું કંઈક આપણે કરીએ તો ચળવળો કરી કહેવાય. નહીં તો આપણો ચળવળો ખાલી સળવળો જાણવી. દરેક ગામડું એક રાષ્ટ્ર

છે એમ સમજીને ત્યાંની સંપત્તિ શી રીતે વધે તેનો સામુદાયિક રીતે વિચાર થવો જોઈએ. ગામની આયાતનિકાસ પર ગામની ચોક્કા હોતી જોઈએ. આટલું આપણે કરીએ તો ગામની સરકારને આપણે બળ આપ્યું કહેવાય. બાકી આપણી ચળવળો નકામી છે.

૨૨

ગ્રામલક્ષ્મીની માવજત*

ગામડામાં રહેનારા મારા પ્રેમાળ બંધુઓ,

આપણો દેશ બહુ મોટો છે. એમાં સાત લાખ ગામડાં છે. આપણા દેશમાં શહેરો થોડાં અને ગામડાં ઘણાં છે. સામાન્યપણે દસ માણસે એક શહેરમાં અને નવ ગામડાંમાં રહે છે. ૩૫ કરોડની વસ્તીમાંથી વધારેમાં વધારે ૪ કરોડ માણસો શહેરમાં અને ૩૧ કરોડ ગામડાંમાં વસે છે. પણ આ ૩૧ કરોડની નજર કાયમ એ શહેરો બણી હોય છે. અગાઉ ગામ ન હતું. ગામડાં દવામણાં ચર્ધ શહેરો બણી જોતાં ન હતાં. આજે આખી સ્થિતિ પદ્ધતિ છે. આજે ખેડૂત બે દેવની ઉપાસના કરવા લાગ્યો છે. અત્યાર સુધી એનો એક જ દેવ હતો. તેને માટે એ આકાશ તરફ મીટ માંડીને બેસતો. તે વરસાદ આપનાર દેવ તરફ જોતો. પણ હવે બાવ નક્કી કરનાર દેવ તરફ પણ એને જોવું પડે છે. આને જ આસમાની સુધનાની કહે છે. આસમાને બચાવવું જોઈએ તેમ જ સુધનાને પણ બચાવવું જોઈએ. દેવે ધાન પકાવવું જોઈએ અને શહેરે બાવ આપવા જોઈએ. આવી રીતે આ બે દેવોને — એક આકાશમાંનો અને બીજો અમેરિકાનો — ખેડૂતને બચાવ પડે છે. પણ આવાં બન્ને દેવો હોય તે ન ચાલે. ઉપરનો આકાશમાંનો દેવ રાખો અને માંધીજી કહે છે તેમ બીજા

* ખાનદેશના પ્રવાસ દરમિયાન કાસારા ગામે કરેલા પ્રવચનમાંથી.

દેવને છોડી દો. એક દેવ પૂરતો છે. બીજા એટલે ચહેરી દેવની ભક્તિ શી રીતે છોડવી તે હું તમને આજે કહીશ.

આપણું ગામડાંની બધી લક્ષ્મી ત્યાંથી બિડીને ચહેરમાં જાય છે. માલિકના ઘરમાંથી નીકળી બહાર જતી રહે છે. આ આમલક્ષ્મીના પગ ગામડામાં દરતા નથી. એ ચહેરે બણી દોટ મૂકે છે. પહાડ પર વરસાદનું પાણી પુષ્કળ પડે છે પણ ત્યાં ટકે છે ખરું? એ ચારે કોર દોડવા માંડે છે. પહાડ પાછો કોરો ને કોરો રહે છે. ગામડાંમાંની સંપત્તિ આવી રીતે ચારે કોર દોડવા માંડે છે. એને અટકાવી શકાય તો ગામડાં સુખી થાય.

ગામડાંમાંની સંપત્તિ ક્યે ક્યે રસ્તે નાસી જાય છે તે આપણે જોઈએ. એ રસ્તાઓ બંધ કરો એટલે તે આપિઆપ ગામડાંમાં રહેશે. એના જવાના પાંચ રસ્તા છે : પહેલો બગર, બીજો લગન-વહેવાર, ત્રીજો શાહુકાર, ચોથો સરકાર અને પાંચમો વ્યસનો. ચાલો, આ પાંચે રસ્તા પૂરી દેવાની આપણે આજથી જ શરૂઆત કરીએ.

પહેલાં લગ્નની વાત લઈએ; કારણ કે, મારી દૃષ્ટિથી એ તલ્લન સહેલી છે. તમે લગ્નમાં કંઈ થોડું ખર્ચ કરતા નથી. તેને માટે દેવું પણ કરો છો. કન્યા મોટી થાય છે અને સાસરે રહેવા જાય છે, પણ લગ્નના વખતના દેવામાંથી માથાપ છૂટતાં નથી. આ રસ્તો કેવી રીતે બંધ કરવો તે તમને કહું. ‘ખર્ચ ઘટાડો, જમણું ન આપો, સમારંભ ન કરો,’ એવું કંઈક હું સૂચવીશ, એમ તમે કહેશો; પણ હું એવું કશું કહેવા માગતો નથી. સમારંભ, ઉજવણી સારી પેડે કરો. ઠાઠ ઓછો કરવાનીયે જરૂર નથી. પણ ઓછા ખર્ચમાં મારી પદ્ધતિથી પહેલાંના કરતાં વધારે ઠાઠમાઠ કેમ કરવો તે હું તમને જતાવું.

છોકરાઓકરીનું લગ્ન માથાપ નક્કી કરે. પણ ત્યાં એમનું કામ પૂરું થયું ગણવું. લગ્નની વિધિ કરવી, તેનો સમારંભ કરવો એ

અધું ગામનું કામ. માળાપે લગ્નમાં એક પાઈ પણ ખર્ચવાની નહીં. જે ખર્ચે તેમને દંડ ચાલ એવો કાયદો ગામમાં કરવો.

ધારો કે મારે ત્યાં લગ્ન છે. તો ગામમાંથી દરેક જણ ગામે દુરાવ્યું હોય તે પ્રમાણે બળે ચારચાર આના મારે ત્યાં આપી જાય. જાણે લગ્ન નિમિત્તે બધા મારે ત્યાં ચાંદલો કરે. આખા ગામને તેમાંથી ભોજન આપી શકાય. પૈસા ભેગા કર્યા વિના અને દેવું કર્યા વિના લગ્ન થાય. દર વરસે ગામડામાં ૨૦-૨૫ લગ્ન થતાં હશે. એટલે મારે બે આના લેખે $૨૫ \times ૨ = ૫૦$ આના એટલે સામાન્યપણે ત્રણ રૂપિયા દર વરસે આપવા પડે. મારે ત્યાં દસ વરસે લગ્નનો પ્રસંગ આવે તો દર વરસે ત્રણ રૂપિયા પ્રમાણે દસ વરસમાં મારે ત્રીસ રૂપિયા આપવા પડે. હવે મારે ત્યાં લગ્નનો પ્રસંગ બેભો થયો. મારે કશું ખર્ચ કરવાનું નહીં. મારે ત્યાં લોકો ચાંદલો આપી જશે, બધા ભેગા થશે, મોટા સમારંભ થશે અને ખર્ચ શું, તો ગયા દસ વરસમાં મેં જે ત્રીસ રૂપિયા આપ્યા હશે તેટલું. એટલે મારા ધરનું લગ્ન ત્રીસ રૂપિયામાં થયું. અને એમાં આખું ગામ, બધી જાતિઓ સામેલ. જમણવારમાં બધા હાજર. છોકરાછોકરીઓને કેટલો આનંદ થશે! વરકન્યાને બધાના આશીર્વાદ મળશે. બધાના આશિષ મળે એથી વધારે મોટું ભાગ્ય કયું હોય? લગ્નમાં લોકોને બોલાવીએ છીએ તેનો ઉદ્દેશ બધાની શુભેચ્છાઓ અને બધાના આશિષ મેળવવાનો હોય છે. એ વરકન્યાના ભાવિ ગૃહસ્થજીવન માટે બધા સહાનુભૂતિ અને આશા વ્યક્ત કરે. છોકરાં કંઈ એકલાં માળાપનાં નથી હોતાં. એ આખા સમાજનાં હોય છે. છોકરાં કશુંક સારું કરે તો આખા ગામનું જનું ચાલ છે. ખૂંડું કરે તો આખા ગામનું ખૂંડું ચાલ છે.

કોઈ પોતાના પૈસા વડે લગ્ન કરે તો તેને તમે પાપ માનો. ગામના લોકો તેને પોતાનું અપમાન લેખે. છોકરાં જેવાં માળાપનાં તેવાં આખા સમાજનાં છે. માળાપ મરી જાય છે ત્યારે તેમનાં

છોકરાને ઉકરડા પર ફેંકી દો છો? ગામ તેમની સંભાળ લે છે, તેમને મદદ કરે છે, તેમનાં લખ પણ કરાવી આપે છે. તમે આ રસ્તો લઈ જુઓ. મેં કહેલો પ્રયોગ કરી જુઓ. શાફુકારનું દેવું કમી થાય છે કે નહીં તે જુઓ. તમારું દેવાદારપણું ઓછું થશે. ઝપડા ઓછા થશે. બધે સહકાર અને આત્મીયતા ફેલાશે.

સંપત્તિનો બહાર નીકળવાનો બીજો રસ્તો બજાર છે. તમે ગામડાના લોકો કપાસ પકવો છો. પણ એ બધો તમે વેચી દો છો અને કાપડ બહારથી વેચાતું લાવો છો. વાવવા માટે કપાસિયા પણ તમે શહેર-માંથી ખરીદો છો ! શેરડી અહીં પકવો છો. તે વેચીને ખાંડ તમે બહારથી વેચાતી આણો છો. ગામમાં મગફળી, તલ, અળસી પાકે છે. પણ તેલ લાવો છો શહેરની મિલનું. હવે અનાજ બહાર મોકલી દઈ રોટલા મુંબઈથી લાવવાનું જ બાકી રહ્યું છે ! તમારે બળદ પણ બહારથી વેચાતા લાવવા પડે છે. આમ બધું બહારથી લાવશો તો તમારું કેમ ચાલશે ?

બજારમાં શા માટે જવું પડે છે ? આપણને જે જે વસ્તુઓની જરૂર પડે છે તે બને ત્યાં સુધી ગામમાં જ તૈયાર કરીશું એવો નિશ્ચય કરો. સ્વરાજ એટલે સ્વદેશનું રાજ. પોતાના ગામડાનું રાજ. તમે ઘેર ગયા પછી પોતાના ગામમાં શું શું કરી શકાય તેમ છે તે જોજો. પોતાને શું શું જોઈએ છે તે જોજો. તમારી ખેતી માટે તમારે સારામાં સારા બળદ જોઈએ. એ તમે વેચાતા ક્યાં સુધી લાવશો ? તમારે જાતે જ સારા બળદ ગામમાં ઉછેરવા જોઈએ. ગાયોનું સારી રીતે પાલણુપોષણ કરો અને એક બે સારા સાંઠ ગાયોમાં છૂટા મૂકો. બાકી બધાને ખસી કરો. આમ કરવાથી ગાયની ઓલાદ સુધરશે અને તમને સારા બળદ મળશે. બળદ માટે તમારે દોરડાં, દોર, નાથો વગેરે જોઈશે. ગામમાં જ અંબાડી, બોંડી કે શણનું એ બધું બનાવી લો. તમારે કાપડ જોઈએ. એ તમે ગામમાં તૈયાર કરાવો. ગામમાં વણકર ન હોય તો બે છોકરાઓને બહાર

શીખવા મોકલી તૈયાર કરી લાવો. દરેક જણે ઘેર કાંતવું જોઈએ. વરસ દરમ્યાન થોડોક વખત જરૂર મળશે. મગફળી ગામમાં થાય છે. તેલની ઘાણી ગામમાં જ શરૂ કરો એટલે તમને તાજું તેલ મળશે. શેરડી ગામમાં થાય છે. તેમાંથી ગોળ બનાવો. ખાંડની બિલકુલ જરૂર નથી. ગોળ ગરમ છે એમ કહે છે. પણ પાણી સાથે બેળવતાં એ ઠંડો થાય છે. ગોળમાં શરીરને પોષણ આપનારાં દ્રવ્યો છે. ગોળ બનાવો. શેરડીના કૂચા ઘેર બળતણના કામમાં આવશે. ગામના ચમાર પાસે જ પગરંખાં બનાવરાવો. આવી રીતે પોતાને જોઈતી બધી ચીજો ગામમાં ને ગામમાં પેદા કરવી જોઈએ. પહેલાં આપણું ગામડું આવી રીતે સ્વાવલંબી હતાં. સાચું સ્વરાજ તેમની પાસે હતું

ગામમાં અનાજ, ગામમાં કાપડ, ગામમાં ગોળ, ગામમાં તેલ, ગામમાં જોડા, ગામમાં દોરડાં, ગામમાં બળદ, ગામમાં જ ધરની ઘંટીએ દળેલો લોટ, એમ બધું ગામમાં ને ગામમાં તૈયાર કરવાની નીતિ અપભ્રંશ કરો. એટલે તમારાં ગામડાં કેવાં ભયાંભાદ્યાં થશે તે જોશો. તમે કહેશો, આ બધું મોંઘું પડશે. પણ એ ભ્રમ છે. હું દાખલો આપીને સમજાવું. ધારો કે, તમારા ગામમાં એક રંગારો છે, એક વણકર છે, એક ધાંચી છે, એક મોચી છે. આને મોચી શું કરે છે? તે કહે છે, ‘ધાંચીને ત્યાંનું તેલ હું નહીં લઉં; એ મને મોંઘું પડે છે. હું શહેરમાંથી લાવીશ.’ પેલો ધાંચી શું કહે છે? ‘મારા ગામના મોચીએ બનાવેલા જોડા મોંઘા છે એટલે હું શહેરમાંથી લાવીશ.’ વણકર કહે છે, ‘હું ગામનું સૂતર નહીં વણું, મિલનું સૂતર સાંતું હોય છે.’ પછી ખેડૂત કહે છે, ‘હું વણકરે વણેલું કપડું નહીં ખરીદું. મિલનું વણેલું જ લઈશ. એ સસ્તું હોય છે.’ આવી રીતે આને આપણે એકબીજાને મારી નાખવાનો ધંધો માંડ્યો છે. એકબીજાનું રક્ષણ કરવું એ આપણો ધર્મ છે. તે છોડી દઈ આપણે એકબીજાને પાયમાલ કરવા બેઠા છીએ. પણ ગંભીર જુઓ. ધારો

કે, ધાંચીએ મોચી પાસેથી ચાર આના વધારે આપીને મોંઘા બેડા લીધા. ધાંચીના ખીસામાંથી આજે ચાર આના ગયા કહેવાય. પછી એ મોચી પણ ચાર આના વધારે આપીને ધાંચી પાસેથી તેનું મોંઘું તેજ ખરીદશે. એટલે એના અગાઉ ગયેલા ચાર આના એને પાછા મળશે. એટલે એ તેને મોંઘું પડયું ન કહેવાય. જ્યાં અરસ-પરસ વહેવાર છે ત્યાં મોંઘું શબ્દ રહેતો નથી. ગયેલા પૈસા ખીજા રૂપમાં પાછા આવે છે. એણે મારી મોંઘી ચીજ ખરીદી અને મેં એની મોંઘી ચીજ ખરીદી એટલે બધો હિસાબ સરખો થયો. આમાં બગડયું શું? વણકરે ખાદી વણી તે ધાંચીએ ખરીદી. ધાંચીએ તેજ પીથ્યું તે વણકરે લીધું. ધાંચીને ખાદી મોંઘી પડી તો વણકરને તેજ મોંઘું પડયું. એકનું એક જ. તેજમાં ગયું તે ખાદીમાં પાછું મળ્યું, અને ખાદીમાં ગયું તે તેજમાં પાછું મળ્યું. એક હાથે આપવાનું ને બીજે હાથે લેવાનું. આવી જાતનો સલાહસંપ અને સહકાર ગામડાંમાં પૂર્વે હતો. આજે તે લોપ પામ્યો છે.

ગામડાંમાં પ્રેમ હોય છે, બંધુભાવ હોય છે. ગામડાંના લોકો એકબીજાની સગવડ ને જરૂરિયાતો તરફ ન જુએ તો એ ગામડું ન કહેવાય. એ શહેર જેવું બની જાય. શહેરમાં કોઈ કોઈનો ભાવ પૂછતું નથી. એકાદ છાણનો પોદળો પડ્યો હોય તો ત્યાં જેમ સેંકડો કીડા ભેગા થાય છે તેવી રીતે શહેરમાં બધા સ્વાર્થને માટે ભેગા થયેલા હોય છે. એ સડતા છાણમાં સેંકડો કીડા ખદખદે છે. એ કીડાઓ ત્યાં શા માટે ભેગા થતા હશે? ‘અહીં તું શા માટે આવ્યો? તારા કોઈ બાઈગડેન અહીં છે?’ એમ એ કીડાને પૂછી જુઓ. એ કહેશે, ‘હું અહીં છાણ ખાવા માટે આવ્યો છું અને એ ખાતામાં ગરકાવ છું. વધારે બેઠવાની મને કુરસદ નથી.’ જરૂરી, જોળ વગેરે પર માખીઓ બેસે છે અને બણબણે છે તે પરસ્પર પ્રેમને લીધે હોય છે? તે જ પ્રમાણે શહેરમાં માખીઓની જેમ માણસો બણબણા કરે છે એ એકબીજા

પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે નથી. શહેરમાં સ્વાર્થ અને લોભ હોય છે. ગામડું પ્રેમને લીધે બને છે. ગામડામાં આગ લાગે તો બધા લોકો બધાં કામ પડતાં મૂકી દોડી જશે. કોઈ પણ માણસ ઘરમાં બેસી નહીં રહે. પણ મુંબઈમાં કેમ ચાલે છે? ‘જાઓ જશે, મારે કામ છે,’ એમ બધા કહેશે. તેથી જ એક કવિએ ગાયું છે કે,

છેદ્યાસ દેવ નિર્મી

નગરાસ નિર્મી મનુજા.

ગામડાને દેવ બનાવે છે, શહેરને માણસ બનાવે છે.

આપણા પૂર્વજો ગામડાંમાં રહેતા. આને જે જોડે તે શહેર બણી રવાના થાય છે. ત્યાં શું બન્યું છે? ત્યાં પીળા પથરા હોય છે અને ધૂળ હોય છે. સાચી લક્ષ્મી ગામડાંમાં છે. ઝાડોને ફળ બેસે છે, ખેતરમાં ધઉં પાકે છે. શેરડી થાય છે, એ સાચી લક્ષ્મી છે. આ સાચી લક્ષ્મી વેચી દઈ ધોળા કે પીળા પથરા લેશે મા. તમે શહેરમાં જઈ ત્યાંથી સરતો માલ લઈ આવો છો. પણ બધા જ આમ કરવા મંડ્યા તેથી ગામડાં ઉગળડ ને વેરાન દેખાવા લાગ્યાં. ગામડાં સુખી થવાં જોઈએ એમ ધન્યતા હો તો શહેરનું બગ્ગર છોડી દો; ગામડાંની વસ્તુઓ જ લો. ગામડાંમાં જે વસ્તુ બનાવી જ ન શકાય તે જ બહારથી લાવો. બહારથી લાવતી વખતે પણ બીજા ગામડામાં બનતી હોય તો ત્યાંથી પહેલાં ખરીદવાનું બૂકશો નહીં. ધારો કે અહીં બંગડીઓ બનતી નથી, તો સોનગીરની લો. અહીં લોટીઓ બનતી નથી, તો તે પણ સોનગીરની લો. અહીં રંગારો ન હોય તો માલપુરથી માલ રંગાવી લાવો. માલપુરનો માણસ તમારે ત્યાંથી ગોળ લઈ જાય અને તમે તેના ગામથી કાપડ સૂતર વગેરે રંગાવી લાવો. જે વસ્તુઓ તમારે ત્યાં ન બનતી હોય તેને માટે બીજા ગામડાંમાં તપાસ કરજો. કોઈ બીજા ખરીદવા શહેરમાં જાઓ તો પ્રથમ પૂછજો કે, આ ગામડામાં બનેલી છે? હાથે બનેલી છે? એવી વસ્તુઓને

પહેલી પસંદ કરજો. યંત્રથી બનેલો ચક્રેરનો માલ બને ત્યાં સુધી નિષિદ્ધ માનજો.

તમારી ગ્રામપંચાયતોએ આ કામો ઉપાડવાં જોઈએ. ગામના ઝઘડાઓનો ઉકેલ કરવાનું કામ તો પંચાયતનું છે જ; પણ ગામમાં બહારથી શું શું આવે છે અને ગામમાંથી બહાર શું શું જાય છે તેની નોંધ પણ પંચાયતે રાખવી જોઈએ. ચોક્કી મૂકીને એ બધી ચીજોની નોંધ કરવી જોઈએ. પછી એ વસ્તુઓ બહારથી કેમ આવે છે તેની તપાસ કરી તે ગામમાં જ બને તે માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ગામમાં વણકર ન હોય તો બે છોકરાઓને કાપડણા મોકલીને કેળવી લાવો. મારા ગામમાં બનેલી વસ્તુ જ હું ખરીદીશ ને મારા ગામમાં ન બનતી હોય તે ગામમાં બનાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ, એમ દરેક જણે દરેક કરવો જોઈએ. ગામના આગેવાનોએ આમાં ધ્યાન આપવું જોઈએ. કેમ થશે, શું થશે એમ કહી બેસી ન રહે. ઊંડો અને કામે લાગો. પછી બધું ઝટ થશે. પછી તમે જ તમારા ગામના ભાવતાલ નક્કી કરી શકશો. ધાંચી તેલ શા બાવે વેચે, મોચી જોડા સીવવાનું શું લે, વણકરની વણકરી કેટલી હોય, એ બધું તમે તમારી મેળે દરાવી શકશો. તમે બધા એકબીજાનો માલ ખરીદશો એટલે બધું જ સોધું થશે. સરતુ અને મોંધું એ શબ્દો જ નહીં રહે.

તમારા ગામમાં ન બની શકે એવું શું છે? એક મીઠું નહીં થતું હોય. બલે એ બજારમાંથી લાવો. ખીજું, ધાસલેટ, ખરું જોનાં ધાસલેટ સિવાય ચકાવતાં આવડવું જોઈએ. પણ તે વિના ન જ ચાલતું હોય તો તે પણ બલે લાવો. ત્રીજું, કેટલીક મસાલાની ચીજો. મરચાં તો અહીં થાય છે. પણ મરચાં તમે બંધ કરો તો સારું. મરચાંની થરીરને જરૂર નથી. દીવાસળીની પેટી લાવવી પડશે. ઉપરાંત ઓળરો ખરીદવાં પડશે. તે પણ ગામમાં બનાવવાની શક્યાત કરવી જોઈએ. પણ હાલ તુરત એ ખરીદા વિના છૂટકો

નથી. આ વસ્તુઓ તમે લો. દિવેલા કરી ઘાસલેટનો વપરાશ ધીમે ધીમે કરી કરો. પણ આ સિગારની બધી વસ્તુઓ ગામમાં ને ગામમાં તૈયાર કરો. ખાદી ગામમાં બનવી જ જોઈએ. ખાદીનાં કપડાં બટન જોઈએ તે ગામમાં ને ગામમાં સૂતરનાં બનાવી શકાશે. બીજાં બટન શા માટે જોઈએ? એ બટન છાતી પર ન હોય તો જીવંતોનીચો થઈ જશે? નહીં ચાલ ને? તો ફેંકી દો એ બટન. પેલાં સાંકળાં શું કામ જોઈએ? તે વિના ચાલશે ને? જોની જરૂર નથી એવી વસ્તુઓ ગામમાં લાવશે તો એ સાંકળાં બેડીની જેમ પગે વળગશે. ગળામાં ફાસો બનશે. આવી રીતે બહારથી સાંકળાં લાવીને શલ્યુગાર કરશે નહીં.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કેવો શલ્યુગાર કરતા? બહારથી સાંકળાં લાવી પહેરતા હતા? વૃંદાવનમાં મોરનાં ખરી પડેલાં પીંછાં મળતાં તે વડે તે શલ્યુગાર કરતા. તે મોરનાં પીંછાં જેથી કાઢી લાવતા નહીં. મોરનાં પીંછાં તે પહેરતા, તો શું એ માંડા હતા? મારા ગામના આ મોર છે, તેમનાં પીંછાંથી હું પોતાની જાતને શલ્યુમાર્ગે તેમાં કશી હરકત નથી એમ તેઓ વિચાર કરતા. એમાં એ મોરની પણ પૂજા છે. તેઓ માથે મોરમુગટ ધારણ કરતા અને ગળામાં શું પહેરતા. વારુ? વનમાળા. યજુનાના તીર પરનાં ફૂલ. એ બધાંને મળી શકે તેવાં છે. ગરીબોને મળી શકશે, તવંચરોને મળી શકશે. એ સ્વદેશી વનમાળા, ગામડામાં બનેલી વનમાળા તે મળામાં પહેરતા. અને તેઓ વગાડતા શું? મોરશી. ગામમાં જિગેલા વાંસની નળી. એ વાંસનો પાવો — બંસરી તેમનું વાદ્ય હતું.

એક બાર્ડ જર્મની ગયા હતા. તેઓ ત્યાંની એક વાત કહેતા હતા: અમે બધા વિદ્યાર્થીઓ એકઠા મળ્યા હતા. ફ્રેંચ, જર્મન, અંગ્રેજ, જાપાની, રશિયન, બધા બેગા બેઠા હતા. સૌએ પોત-પોતાના દેશનાં રાષ્ટ્રીય વાદ્ય વગાડ્યાં. ફ્રેંચ વિદ્યાર્થીઓએ વાયો-લિન વગાડ્યું, અંગ્રેજોએ પોતાનું વાદ્ય વગાડ્યું. મને હિંદુસ્તાનનું

વાઘ વગાડવાનું કહેવામાં આવ્યું. હું ચૂપ બેઠો. તેઓ મને પૂછવા લાગ્યા, “તમારું ભારતીય વાઘ કયું?” હું કહી શક્યો નહીં. મેં એ બાઈને કહ્યું, બાઈસાહેબ, બંસરી આપણું રાષ્ટ્રીય વાઘ છે. એ લાખો ગામડાંમાં છે સાફ પશુ મીઠું. કૃષ્ણ ભગવાને એ પાવન કરેલું છે. એક વાંસની નળી લીધી ને તેમાં કાણું પાડ્યાં કે તૈયાર! આવું વાઘ શ્રીકૃષ્ણ વગાડના. એ ગોકુળમાંનું, સ્વદેશી, ગામડાનું વાઘ હતું. વારુ, શ્રીકૃષ્ણ શું ખાતા? બહારથી ખાંડ લાવીને ખાતા? તે પોતાના ગોકુળનાં દૂધ, માખણ ખાતા. ખીન-એને ખાતાં શીખવતા. ગોકુળની આ લક્ષ્મી ગોવાલજો મથુરા લઈ જતી. પણ ગામની એ અન્નપૂર્ણાને કૃષ્ણ બહાર જવા દેતા નહીં. તે એ બધી ભૂંટતા ને સૌને વડેંચી આપતા. આખા ગોકુળનાં છોકરાંને તેમણે હજુપુજી ક્યાં. ગોકુળ પર જેમણે હુમલો કર્યો તે બધાને પોતાના ગોદિયાઓની મદદથી કૃષ્ણે પૂરા કર્યાં. ગોકુળમાં રહી તે શું કરતા? ગાયો ચારતા. એ દાવાનળ ગળી ગયા એમ કહેવાય છે. એટલે તેમણે શું ક્યું હશે? ગામડાંને બાળી નાખનારા ઋષડા તેમણે પતાવી દીધા. બધાં છોકરાંને ભેગાં કર્યાં. પ્રેમ વધાર્યો. આવા આ શ્રીકૃષ્ણ ગોપાળકૃષ્ણ છે. તમારા ગામનો આદર્શ છે. ગોપાળકૃષ્ણે ગામડાની સમૃદ્ધિ વધારી. ગાયોની સેવા કરી. ગામડાં પર તેમણે પ્રેમ રાખ્યો. ગામનાં પશુપંખી, ગામની નદી, ગામનો ગોવર્ધન કુંગર, એ બધાં પર તેમણે પ્રેમ રાખ્યો. ગામકું તેમનો દેવ હતું. આગળ જતાં તેઓ દારકાના રાજ થયા તોયે ફરી ગોકુળ આવતા, ફરી ગાયો ચારવા જતા, છાણમાં હાથ નાખતા, કોઠારાંમાં વાળખૂંડ કરતા, વનમાળા પહેરતા, વાંસળી વગાડતા, છોકરાં સાથે, ગોવાળિયાનાં બાળકો સાથે રમતા. વ્રજકિશોર તેમનું પ્રિય નામ. ગોપાળ તેમનું પ્રિય નામ. તેમણે ગોકુળમાં અપાર આનંદ અને સુખ નિર્માણ કર્યો.

ગોકુલોંચ્યા સુખા । અંતરાર નાહીં દેશ્વા ॥ ગોકુળના સુખને સીમા ન હતી. આવા ગોકુળમાં રંધાયેલા ભાતના ચાર એકા દાણા

પોતાને મળે તે માટે દેવો ત્યાં ડોકિયું કરતા. પ્રેમમત્તા ગોપબાળકો દહીંભાત જમી યમુનાના પાણીમાં હાથ ધોવા જતા, ત્યારે દેવે માછલાં બની એ એઠા દાણા ખાતાં. દેવેના સ્વર્ગમાં એવો પ્રેમ હતો ખરો? એ દેવેને કોઈ ચીજની ખોટ ન હતી, પણ એક પ્રેમની ખોટ હતી. શકેરા એ તમારું સ્વર્ગ છે ખરું ને? પણ બાર્ડસાહેબ, ત્યાં બધું છે, પણ પ્રેમ નથી. ત્યાં ભોગ છે, પૈસા છે, પણ આનંદ નથી. તમારાં ગામડાંને ગોકુળના જેવાં બનાવો એટલે પૈસા શકેરાના નગરશેડો તમારાં ગામડાંને રોટલો અને મીઠું ખાવા દોડતા આવશે. ગામડાંને ગોકુળ જેવાં ભર્યાભાદર્યાં બનાવવાં છે. તેમને સ્વાવશંખી, આરોગ્યસંપન્ન, હિલમશીલ, અને પ્રેમાળ બનાવવાં છે. શેરડીનું કોહુ ચાલે છે, રેટિયો ચાલે છે, પિંજરો પીંજે છે, તેકની ધાણીનો કિચૂડકિચૂડ અવાજ થાય છે, દૂધ પર કાસ ચાલુ છે, મોચી જોડા સીવે છે, ગોરાળિયા માથો ચારે છે ને વાંસળી વગાડે છે; એવું બધું બધું ગામ દેખાવા દે. આપણી બૂલોથી આપણે ગામડાંનાં કબરસ્તાન બનાવ્યાં છે. હવે ફરી તેમનું ગોકુળ બનાવીએ.

કાગળ એરંડોલનો જ સો. દંતમંજન અડાયાની રાખનું જ બનાવો. બાવળના દાતણનું જ ઘસ વાપરો. પરદેશી કાગળની માળાઓ કે ધગાઓ આપણે ન જોઈએ. આપણા ગામના આંગનાનાં કે બીજાં જાડનાં પાંદડાંનાં જ તોરણો બનાવો. ગામનાં ઝાડોનું અપમાન શા માટે કરો? બહારના ગામનાં તોરણો લટકાવશો તો તમારા ગામનાં ઝાડ રિસારો. તેમને પણ સમારંભમાં ભાગ લેવાનો હોય છે. તેમનાં પાંદડાં લઈ આવો. આપણાં ધાર્મિક મંડળ કાર્યોમાં કાગળનાં તોરણો બનાવવાનું કશું છે? આંગનાનાં શુભ પાંદડાં જોઈએ. અને ઘડો જોઈએ, કળશ જોઈએ. એ શાનો હોય? એ દિનપોટનો ચાલશે કે? એ પવિત્ર કળશ માટીનો જ જોઈએ. તમારા ગામના કુંભારે બનાવેલો હોય તે જ જોઈએ. આપણા પૂર્વજોએ ગામમાં બનેલી

વસ્તુઓને કેવું મહત્ત્વ આપ્યું હતું તે જુઓ. એ દષ્ટિ અપનાવો એટલે બધું પલટાઈ જશે. જુડી જ દુનિયા તમારી આસપાસ દેખાવા માંડશે. સમૃદ્ધિ અને આનંદ દેખાવા માંડશે.

આપણે લગ્નની વાત કરી. બજારની વાત કરી. હવે આપણે પ્રથમ વ્યસનોની વાત લઈએ. જે બાગતો આપણા હાથમાં હોય તેનો વિચાર પ્રથમ કરીએ. સરકારનો અને શાહુકારોનો વિચાર પછીથી કરીશું.

કેટલાક લોકો આણુ બીડીઓ ફૂંક્યા કરે છે, અને વળી કહે છે કે, બીડીઓ ધરતી છે, કંઈ પરદેશથી આવતી નથી. એર ધરનું હોય તો ખાશો કે? ધરનું એર ખાઈ તદ્દન સો ટકા સ્વદેશી મરણુ તમે સ્વીકારશો કે? એર ધરનું હોય કે બહારનું હોય, મદદ ત્યાગ્ય છે. તે જ પ્રમાણે વ્યસન માત્ર ખરાબ છે. એ બધાં છોડવાં જ જોઈએ. એ મારી નાખનારાં છે. દારૂની વાત લઈએ. પૂર્વે મહારાષ્ટ્રમાં દારૂ ન હતો. મહારાષ્ટ્રનો પહેલો અંગ્રેજ ગવર્નર એલ્ફિન્સ્ટનમ્નાઈએ હતો. તેણે મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. તેમાં તે કહે છે, ‘વેશવાના રાજ્યમાં દારૂની શ્રૂજ ન હતી.’ પણ હવે દારૂ પીનારા ગામેગામ જોવાના મળે છે. જિલ્લું, સરકાર તેમને દારૂ પીવાની સવડ કરી આપે છે. પણ સરકાર સવડ કરી આપે માટે આપણે દારૂ પીવો? હિંદુસ્તાનમાં શુધ્ધ બે ધર્મો છે : હિન્દુ અને મુસલમાન આ બન્ને ધર્મોમાં દારૂ પીવાનું મહાપાપ ગણ્યું છે. મુસલમાન ધર્મ દારૂ પીવાને હરામ માને છે. હિંદુ ધર્મ તેને પંચમહાપાતકમાંનું એક માને છે. દારૂ પીવાથી આપણે શું પ્રાપ્ત કરીએ છીએ વારુ? પ્રાણુનો, કુટુંબનો, ધનનો, અને બધાથી પ્રિય એવા ધર્મનો—બધી જ વસ્તુઓનો—વિનાશ !

બીડી અને દારૂ પંચી ત્રીજું વ્યસન વાનવાતમાં કમિયોકંકાસ કરવાનું છે. કૃષ્ણ ઝવડાના દાવાનળ ગળી ગયા. ઝવડો કરશે નહીં.

ઝઘડો થાય તો ગામમાં ને ગામમાં જ ચાર સારા માણસો ભેગા થઈ તેનો નિકાલ કરો. કોર્ટ કચેરી તરફ દોડો નહીં. કોર્ટ કચેરીએ તમારા ગામમાં ને ગામમાં હોવી જોઈએ. જેમ વસ્તુઓ ગામની તેમ ન્યાય પણ ગામનો જ હોય. તમારા ગામમાં બધું પાકે છે, પણ ન્યાય ન પાકે તે કેમ ચાલે? ગામમાં જેમ કાપડ બને છે તેમ જ ન્યાયનિવેડો પણ થવો જોઈએ. બહારની કોટી શા કામની? વસ્તુઓની બાબતમાં જેમ પરાવર્તન ન હોવું જોઈએ તેમ ન્યાયની બાબતમાં પણ ન હોવું જોઈએ. પ્રેમથી હળીમળીને રહેા. થોડું ઓછુંવણુ બીજા પાસે જાય તો તે ગામમાં રહેવાનું છે. પણ બીજે ક્યાંક દૂર જશે તો 'નહીં અને, નહીં તને,' એવી વહે થશે. ગામમાં જ પચમુખે પરમેશ્વર છે. તેનો આશરો લો.

જમણુવાર વગેરે બીજા રીતરિવાજોની ચર્ચા હું અહીં નહીં કરું. જીવન ચોખ્ખું અને વિચારપૂર્વક જીવો. દરેક વસ્તુ વિવેકથી, વિચારપૂર્વક કરવાનું રાખો.

હવે ચોથી બાબત શાહુકારોની છે. તમે ઘર આગળ કપાસ પીસી બિય રણુ પૂરતા કપાસિય સંઘરી રાખો, ઘેર જ 'કપડું' બનાવો. મગફળી, અળસી ઘેર સંઘરી રાખીને ગામની બાણીમાં પિલાવી લો, કોર્ટ કચેરીએ જવાનું બંધ કરી ગામમાં જ ઝઘડા પતાવો, લગ્નો મેં કહ્યું તેવી રીતે કરો, તો શાહુકારની જરૂર ઝાઝી નહીં રહે. પણ આટલું ક્યાં છતાયે બધા લોકો શાહુકારના પાસમાંથી મુક્ત થશે એમ નથી. દેવાદારપણું રહેશે ખરું, પણ તે મર્યાદિત થશે.

તમારા દેવાના સવાલનો પૂરેપૂરો ઉકેલ સ્વરાજ્ય મળ્યા પિના નહીં કરી શકાય. સ્વરાજ્ય મળ્યે બધા શાહુકારોના હિસાબ તપાસવામાં આવશે. જે શાહુકારોને સુદક્ષ જોટલુ વ્યાજ મળી ચૂક્યું હશે. તેમનું દેવું ચૂકવાયેલું ઠરાવી શકાશે. જેમને સુદક્ષ જોટલી રકમ પણ મળી નહીં હોય — વ્યાજને રૂપે મળી નહીં હોય — તેમની સાથે સમાધાન

નીમીને, તપાસ કરીને, ઘટતું કરવું પડશે. એમ ન થઈ શકે ત્યાં સુધી આજે મેં કહેલા માર્ગોએ ચાલો અને ધીમે ધીમે પોતા થકી શાહુકારથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરો. પણ દેવું ચૂકવવાનું છે એટલા માટે બાલ્યવ્યયની ઉપેક્ષા નહીં કરતા. તમને દૂધથી આપજો. પૂરતું ખાવાનું આપજો. છોકરાં આખા સમાજનાં છે. હું તો મારા શાહુકારને કહું, 'છોકરાંને થોડું દૂધ આપુ? મારા બાલ્યવ્યયને તેની જરૂર છે.' છોકરાં જેમ માઆપનાં છે તેવાં તે શાહુકારનાં પણ છે. એ આખા દેશનાં છે. તમે જ્યારે છોકરાંને કંઈક આપો છો ત્યારે તે થોડે અંશે શાહુકારને પણ આપતા હો છો. તેથી પહેલાં પેટને પેટભર આપો, બાલ્યવ્યયને આપો. ઘરની જરૂરિયાતો પ્રથમ પૂરી પાડી પછી શાહુકારનું દેવું ચૂકવવા જાઓ. દેવું ચૂકવવાનું જ છે. મોજશોખ કરીને નહીં, પણ ખાતાંપીતાં વધે તો તમને લાવી આપીશું એમ શાહુકારને કહેજો.

આવી રીતે મેં તમને ચાર બાબતો અંગે કહ્યું. ગામડાંની લક્ષ્મી જે રસ્તે બહાર જાય છે તેમાંથી ચાર રસ્તાને અંગે તમને કહ્યું. એ કેવી રીતે પૂરી દઈ શકાય તેનો ઉપાય પણ જતાવ્યો. હવે પાંચમી બાબત સરકાર છે. આ સરકાર શી રીતે બંધ કરી શકાય? તમે પોતાને જોઈતી વસ્તુઓ પોતે બનાવતા ચાઓ, પોતાના ગામમાં જ બનાવવા માંડો એટલે સરકાર આપોઆપ ઠેકાણે આવશે. સરકાર અહીં રહી છે. શા માટે? ઈંગ્લેન્ડનો માલ સહેલાઈથી આપણા જેવા મૂર્ખોઓ પર લાદી શકાય તે માટે. પણ કાલે સમગ્રુ થઈ આપણે ગામડાંને સ્વાતંત્ર્યની બનાવીએ તો સરકાર આપોઆપ દીલી થશે. આપણે જે કોઈ વસ્તુની જરૂર પડે તે ગામમાં ને ગામમાં બનાવીએ. આપણા ગામમાં જે ન જતી શકે તે જ બીજા ગામમાંથી લાવીએ. શહેરનાં કારખાનાં બહિષ્કાર કરીએ અને પરદેશી વસ્તુ મુદ્દે ન લેવાનું ધોરણ રાખીએ. પરદેશી અને દેશી કારખાનાંને તમે પોતાનાં ગામડાંમાંથી જે ખોરાક આપો છો તે બંધ કરી દો.

તે જ પ્રમાણે સલાહમંથતી રહો. અંદરઅંદર ઝઘડો ન કરો. ઝઘડો થાય તોય ગામમાં ને ગામમાં તેનો નિકાલ કરો. કોર્ટકચેરીનું મોં ન નેવું એવો ઠરાવ કરો. ગામની જ ચીજો, ગામનો જ ન્યાય એમ કરશો તો એક પંચ ને દો કાજ જેવું થશે. દારિદ્ર્યનો અંત આવશે અને સરકારની કેડ બાંગી જશે તમે આવા સ્વાવક્ષી, નિર્બંધની, ઉદ્યમી અને સંપીક્ષા બનો એટલે પછી તમારા હકો તમને આપ્યા વિના સરકારનો છૂટકો નહીં થાય. તમારી આટલી તાકાત વધ્યા પછી પણ સરકાર તમારા હક નહીં આપે તો પછી સત્યાગ્રહ તો છે જ. પછી જે સત્યાગ્રહ થશે તે ગણ્યામાંડ્યા લોકોનો સત્યાગ્રહ નહીં હોય, તમામ જનતાનો હશે.

જમીનમહેસૂલ પેટે તમે દસ હજાર રૂપિયા સરકારને આપો છો. પણ કાપડને માટે પચીસ હજાર આપો છો. હવે ધારો કે આ સરકાર જલદી જવાની નથી. તેનું મહેસૂલ ઘટતું નથી. સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી આપણે તે ઘટાડીશું, એ જાવિબની વાત થઈ. પણ હાલ માત્ર કાપડ ગામમાં બનાવવાનું નક્કી કરો તો શું થશે? જથ્થા દીક આચરે ૩ શેર ૩ ગણતાં ને ઘરમાં સામાન્યપણે પાંચ માથુસ ગણીએ તો ઘર દીક ૧૫ શેર ૩ જોઈએ. વાવવા માટે જોઈતા કપાસિયા પૂરતો સારો કપાસ એતરમાંથી લીળીને ઘરમાં લોડાને. એટલે સારામાં સારો કપાસિયા બીને માટે મળશે. જે ૩ થશે તેમાંથી કુટુંબને જોઈતા કાપડ પૂરતું રાખી બાકીનું વેચી દો. માથુસ દીક બંગાળી ૩ શેર ૩ જોઈએ. તેની કિંમત સવા રૂપિયા થાય. ૩૨૦૦ માથુસોને માટે ૪-૫ હજાર રૂપિયાનું ૩ સંઘરવું પડે. ૨૫ હજાર રૂપિયાનું કપડું ગામને જોઈએ. એમાંથી આ પાંચ હજાર રૂપિયા બાદ કરીએ એટલે ૨૦ હજાર રૂપિયા ગામમાં રહ્યા. સરકાર જમીન મહેસૂલ પેટે ૧૦ હજાર લઈ જશે તોપણ તમે ૨૦ હજાર બચાવશો. એટલે જ આંખીજી કહે છે કે, ખાદી એટલે સ્વરાજ્ય. એકલી ખાદીને લીધે ૨૦ હજાર રૂપિયા ગામમાં રહ્યા. ધારો કે કાલે સ્વરાજ

મળ્યું તો શું થશે? જમીનમહેસૂલ અધુરું એટલે ૧૦ હજારનું પાંચ હજાર થશે. એટલે તમારા પાંચ હજાર રૂપિયા બચશે. પણ ખાદી વાપરવાથી ૨૦ હજાર રૂપિયા બચશે. એટલે હવે સાચું સ્વરાજ્ય શામાં છે તે ઓળખો. પૂર્વે આપણા દેશમાં બહારથી અનેક રાજસત્તાઓ આવી ને ગર્હ, પણ આપણું ગામડાનું સ્વરાજ કદી નાશ પામ્યું ન હતું. તેને પરિણામે આપણે કંગાળ બન્યા ન હતા. પણ અંગ્રેજ હકૂમતમાં આ ખાદીનું સ્વરાજ, ગામડાના ઉદ્યોગધંધાનું સ્વરાજ ગયું અને તેથી ગામડાં બેંકાર બની ગયાં. ઇંગ્લંડને તમારા કરવેરા કરતાં, જમીનમહેસૂલ કરતાં, તેના જે કરોડો રૂપિયાનો વેપાર હિન્દુસ્તાન સાથે છે તેના વધારે આધાર છે, તેની વધારે દૂંદ છે. જમીનમહેસૂલમાંથી તેને દસ હજાર મળશે. પણ તમને કાપડ વેચીને તે વીસ હજાર લઈ જશે. ખાંડ, ધાસમેટ, વગેરે સેંકડો આવી વસ્તુઓ છે. તેથી સાચું સ્વરાજ્ય શું તે ઓળખો. પુરુષાર્થ કરી સરકારને ક્યારે કાઢી ચકાશે તે પછી નેહશું. પણ ત્યાં સુધી મેં કહેલે માર્ગે તમે પોતપોતાનાં ગામડાં સ્વાવલંબી, ઉદ્યમી, એકબીજા પ્રત્યે પ્રેમથી રહેનારાં બનાવો. એમાં બધું આવી જાય છે.

ગામડાનું આરોગ્ય

પેલે દિવસે પવનારનો એક છોકરો મને રસ્તામાં મળ્યો. તેણે કહ્યું, “મને ફેલ્લા થયા છે, શું કરું?” એટલે તેને ટૂંકમાં એક મંત્ર આપી દીધો, “રોજ સવારે ગાયની તાજી છાશ પી, એટલે તારો રોગ જશે.” ગામડાંના મારા બધા અનુભવ પરથી હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે, ગાયની તાજી છાશ ગામડાનું એક મોટું તારક તત્ત્વ છે. એને માટે મેં સંસ્કૃતમાં એક સૂત્ર રચ્યું છે: તક્કં તારકમ્ ।

ગામડામાં ફેલ્લા, ખસ, દરાજ, વગેરે ચામડીના રોગો નાનાં બાળકથી માંડી ધરડાં સુધી બધાંને થાય છે. એનાં જે કારણો મને જણાયાં છે, તે તેના ઇલાજો સાથે અહીં રજૂ કરું છું.

૧. અસ્વચ્છ રહેણી — અને તેમાંય ખાસ કરીને નાહવાને અંગે બેદરકારી. રોજ સ્નાન ન કરનારા તો છે જ. પણ જેઓ રોજ સ્નાન કરે છે તેમના સ્નાનને ‘સ્નાન’ કહી શકાય તેમ નથી. એ ક્રિયા માટે મરાઠીમાં જે બાંધોલ શબ્દ ૩૯ થયો છે તે કદાચ શોભે. કારણુ બાંધોલ એટલે શરીર બીનું કરવું એટલો જ અર્થ હું સમજ્યો છું. પણ ઘણી વખત એમ જોવામાં આવે છે કે, શરીરનો કોઈ ભાગ પૂરો બીનો પણ થયેલો હોતો નથી. આને માટે ધરમાં ઓધું હોય એવી નાહવાની જગ્યા જોઈએ. અને ત્યાં નગ્નસ્નાન કરવાનો રિવાજ ૩૯ કરવો જોઈએ અને શીખવવો જોઈએ. ગુપ્ત અવયવો સ્વચ્છ ધોવા જોઈએ. આ સાર્વાત્રિક ફેળવણીનો એક વિષય છે.

૨. પીવાનું મંદું પાણી — ખાસ કરીને નદીકાંડાનાં ગામોમાં અને તેમાંય ચોમાસામાં લોકો જે પાણી પીએ છે તે ઘણું મંદું હોય છે. એનો ઓઝામાં એટલો ઉપાય પાણી ઉકાળીને પીવું એ છે.

હરિજનવસ્તીમાં તો યોગ્ય પાણી કદી મળે નહીં. હરિજનોના પાણીનો પ્રશ્ન તદ્દન સામાન્ય જૂતધ્યાનો પ્રશ્ન છે. આવા સાદા પ્રશ્ન તરફ પણ જે સમાજ ધ્યાન ન આપે તે સ્વરાજ માટેની લાયકાત શી રીતે સિદ્ધ કરી શકે ?

૩. આહારમાં અૂળણ અને મૂલ્ય—આ બાબતમાં ત્રણ મુખ્ય દોષો જોવામાં આવે છે. એમને હું ગામડાના આહારના ત્રિદોષ કહું છું.

(અ) સડેલી અથવા સળેલી વસ્તુ વાપરવી એ આહારની પહેલી જૂલ કહી શકાય. ગામડાંમાં જે માંસમચ્છી ખરીદાય છે તે ખાવામાં આવે છે તે બધુંખરું સડેલાં હોય છે. રક્તપિત્તને રોગ દેશ્વતો જાય છે. તેનાં શાં કારણો છે તેની પૂરી તપાસ હજી તજ્ઞો કરી શક્યા નથી. પણ તેનું એક કારણ કોહી ગયેલી કે ગંદી માછલી ખાવી એ છે. મજૂરોને જે સળેલું અનાજ આપવામાં આવે છે તે રહીમાં રહી હાય છે. આ બાબતમાં ગામડાંનાં મહાજનો ધ્યાન ન આપે તો સુધારો થવો અશક્ય છે.

(આ) ગામડાંના આહારમાં જે એક મોટી બિલુપ હોય છે તે એ કે રોજના ભોજનમાં શાકભાજી હોતાં નથી. શાકના મહત્ત્વ વિષે વધારે લખવાની જરૂર નથી. કારણ, એ એક સર્વમાન્ય બાબત છે. ખેડૂતોના ખેરાકમાં કેટલીક ઋતુઓમાં તો શાકભાજીનું નામ પણ હોતુ નથી. અનાજ કરતાં શાક ચારમણું ખાવું જોઈએ એટલે સુધી કેટલાક શાકના હિમાયતીઓ કહેવા લાગ્યા છે. હું એવું કશું કહેવા માગતો નથી. જિલ્લું શાકનું પ્રમાણ સામાન્યપણે થોડું જ સારું, એમ હું માનું છું. તેમ છતાં દરરોજ માયા દીદ દસ તોલા શાક ખેડૂતોના ભોજનમાં જરૂરનું મનાવું જોઈએ.

(અિ) ખેરાકની બીજી બિલુપ જે આ લેખની ચરઆતમાં જણાવવામાં આવી છે તે ગાયની છાશની છે. રોજના ભોજનમાં કોઈક પણ પાયક અમ્લ તત્ત્વ જરૂરનું છે. ગાયની તાજી છાશ, એ થોડા

પ્રયત્નથી બધાને દરરોજ મળી શકે એવું હિતમ અમ્મ છે. પણ તે ઉપરાંત દૂધમાંનું બધું ઓળ (પ્રોટીન) હાથમાં હોય છે. ખનિએ પણ તેમાં ભરપૂર હોય છે. વરાડ ને નાગપુર તરફનાં ગામડાંના લોકોના આહારમાં અમ્મનો મોટે ભાગે અભાવ હોય છે. જુવારનો રોટલો અને મીઠું અને હળદર નાખેલી સાદી દાળ, એ બે સારી વસ્તુઓ એમના બોજનમાં હોય છે. એ ઉપરાંત ચણાના લોટનું પીણું, જેને તેઓ ચૂન કહે છે અને જેમાં મરચાં વગેરે નિહવાઈ શકે ભભરાવેલા હોય છે, એ એક ગૌણ વસ્તુ તેઓ રુચિથી ખાય છે. એને લીધે ખસ વગેરે રક્તરોગના રોગો ઘણા જેવામાં આવે છે. આવા અનેક રોગો સંવારના નાસ્તામાં અચ્છેર તાજી હાથ આપીએ તો મટી જાય છે, એમ મેં જોયું છે.

આટલી હાથ બધાને થોડા પ્રયત્નથી મળી શકે તેમ છે, એમ મેં ઉપર કહ્યું છે. પણ એટલો પ્રયત્ન કરીએ તો થાય ને!

૨૪

ખાદીનું સમગ્ર દર્શન

જેલમાં તટસ્થ ચિંતન માટે થોડીઘણી કુરસદ મળે છે. એટલે ત્યાં આપણી ચળવળ વિશે અને હિન્દુસ્તાનની તેમ જ આખી દુનિયાની પરિસ્થિતિ વિશે ઠીક ઠીક વિચાર થયો, અચાં પણ થઈ. પરિસ્થિતિ એકંદરે કહણ બની ગઈ છે એમ લાગતું હતું. આવે વખતે કેવા દલાજ લેવા જોઈએ તેનો અમે ત્યાં વિચાર કરતા. જેલમાંથી છૂટીને બહાર આવ્યા પછી થોડા જ દિવસમાં જાપાન અને અમેરિકાએ યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું. એથી પડેલાંની વિષમ પરિસ્થિતિ વધુ વિષમ બની. તેથી જેલમાં કરી રાખેલા વિચારોમાંથી કેટલાક અધૂરા લાગવા માંડ્યા અને કેટલાક વધારે દઢ બન્યા. આ પુદ્ગલ

વિરોધમાં કારણો જણાવતી વખતે આપણે ત્રણ કારણો આપતાઃ પહેલું, યુદ્ધની હિંસાખોરી; બીજું, જન્મે પક્ષે ઓછીવત્તી સામ્રાજ્યવાદી તૃષ્ણા; ત્રીજું, હિન્દુસ્તાનની સંમતિ લેવામાં ન આવી તે. પણ જાપાન અને અમેરિકાના યુદ્ધમાં જોડાયા પછી હવે લગભગ આખી દુનિયા યુદ્ધમાં સડોવાઈ ગયાય. એટલે હવે આ યુદ્ધ માનવીના હાથમાં ન રહેતાં બિચટા માનવી યુદ્ધના હાથમાં જઈ પડ્યો છે. તેથી આ યુદ્ધ સ્વેર કે મૂઠ જન્યું છે. આ એક નવો મુદ્દો થયો વાસ્તુદેવ કોલેજમાં બોક્ષતી વખતે મુખ્યત્વે એ મુદ્દા પર મેં મારું બાપણ યોજ્યું હતું.

પણ આવી રીતે દુનિયાનાં બધાં મોટાં રાષ્ટ્રો યુદ્ધમાં સામેલ થયા પછી મૂળે જ ગરીબ અને વિપમ પરિસ્થિતિમાં ઘેરાયેલું હિન્દુસ્તાન વધારે વિપમ પરિસ્થિતિ તરફ ધસડાતું જાય છે. અંગ્રેજ રાજ્ય અહીં આવ્યું તે પહેલાં હિન્દુસ્તાન સ્વાવકાંબી હતું. એટલું જ નહીં, પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડ્યા બાદ તે પરદેશોને પણ ચોડાધણો માલ પૂરો પાડતું હતું. હવે આજે તૈયાર માલની બાબતમાં હિન્દુસ્તાન લગભગ સંપૂર્ણપણે પરાધીન છે. રાષ્ટ્રના સંરક્ષણનાં સાધનો, યુદ્ધનો સરંજામ, વગેરે બાબતોને અંગેની પરાધીનતાની વાત હું નથી કરતો — જોકે અહિંસાનો માર્ગ ખુલ્લો ન હોય અને રાષ્ટ્રબુદ્ધિથી વિચાર કરવો હોય તો આ બાબતો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. પણ જીવનોપયોગી હંમેશની જરૂરી વસ્તુઓને અંગે હું બોલું છું. આવો માલ આજે હિન્દુસ્તાનમાં જનતો નથી અને બહારથી હાલના સંજોગોમાં બહુ ઓછો આવી શકશે. યુદ્ધમાં પડેલાં રાષ્ટ્રો યુદ્ધોપયોગી સામાન પેદા કરવાની ચિંતામાં હોય, તેથી બહાર નિકાસ કરવાને માટે તેમની પાસે બહુ ઓછો માલ તૈયાર થાય અને સંજોગવશાત્ જે માલ તૈયાર થાય તે બીજાં રાષ્ટ્રોને ન મળે એવી પેરવી શત્રુરાષ્ટ્રો કરી કરે. અમેરિકાનો માલ આવવા માટે તો જાપાન એ માલ દરિયામાં ડુબાવે અને જાપાનનો માલ આવી

નહીં શકે. આવી રીતે બહારનો તૈયાર માણ આવતો મંદ પડે અથવા સદંતર બંધ થાય તો હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ ઘણી દયાજનક થશે. નવો તૈયાર માણ અહીં બનાવવાની બાબતમાં સરકાર બાણી-નેઈને ન કહીએ તોય પરિસ્થિતિને કારણે ઉદાસીન રહેશે. હાલમાં બધું ચિત્ત રોકાઈ જતાં બીજી ગંભીર યોજનાઓ સૂઝતી નથી. કેઈ પણ ઉપાયે હિન્દુસ્તાનનું કાણુ—અને ઈંગ્લંડના હાથમાં તે ટકી રહે એ જ અહીં રક્ષણનો અર્થ છે—ચલું એટલે બહુ થયું, એવી સરકારની વૃત્તિ રહે તો તેમાં નવાઈ નથી.

આવી સ્થિતિમાં અમ કાર્યકર્તાઓ પર મોટી જવાબદારી આવી પડે છે. સામાન્ય સંભોગોમાં ખાદીની ખપત ઝાઝી નથી હોતી ને તેને માટે લોકોને મનાવવા પડે છે, એવો લોકો પર આક્ષેપ થતો હતો. હવે હાલની યુદ્ધની પરિસ્થિતિમાં આપણે લોકોને ખાદી પૂરી પાડી શકતા નથી, એવો આક્ષેપ આપણા પર થવાનો છે. આવી કટોકટીને સમયે આપણે ખાદીપ્રવૃત્તિને વેગ ન આપી શકીએ તો ખાદી માટે બવિધ્યકાળમાં બહુ ઓછો અવકાશ રહેશે. જાગૃત્યે જાણીગતમાં હમણું એક યોજના રજૂ કરી છે. એમાં તેમણે એ બતાવી આપ્યું છે કે, સરકાર બેકારોને જે કેઈ ઉલ્લોગો આપી શકે તે આપે, પણ એ કામમાં એની શક્તિ કે સામગ્રી પહોંચી ન વળે અને કામની બૂખ બાકી રહે તો તેટલા પ્રમાણમાં ખાદીને સ્થાન આપવું એ સરકારની ફરજ છે. કેઈ પણ સરકારને ખાદીનું આ કાર્યક્ષેત્ર મોટે ભાગે માન્ય કરવું પડશે. પણ આ યોજના એટલે જ્યાં દેખીતી રીતે જ આપણે હાખલ યર્ષ શકતા નથી એવે ઠેકાણે સુક્તિથી પોતાનું પોટલું મૂકવા જેવું થાય. આપણું ઘર પચાવી બેઠેલા માણસને જઈ કહેવું કે, ‘માઈ, ઘર તારું એમ તું કહે છે તો બલે; પણ એ તને લાગે છે તેવું બધું બધું નથી. પેલી બાચુના ખૂણામાં થોડી ખાદી જાઓ દેખાય ॥ ત્યાં મારું આટલું પોટલું રહેવા દે.’ અને ઓઠામાં

ઝોઝા અપેક્ષિત સદ્ગુણો પર આ માગણીનો હુમલો હોવાથી એનું પરિણામ આવ્યા વિના નહીં રહે.

પણ આવી અનની દુકાગિયા ખાદી કઈ ખાદીનો પાયો ન દેવેનાય. આજે ખાદીનું જે ઉત્પાદન અને વેચાણ ચાલુ છે તે પણ તેનો પાયો નથી. હામારતનો એ એક ભાગ છે ખરો. ખાદીની અંતિમ યોજનામાં પણ ઉત્પાદન અને વેચાણનો વિભાગ રહેશે અને આજના કરતાં એ ઘણો વધારે હશે. પણ ખાદીની સંપૂર્ણ યોજનાનો એ કેવળ એક ભાગ હશે. તે જ પ્રમાણે આજે ઠેકઠેકાણે જે વસ્ત્રસ્વાવલંબન ચાલે છે, કપાંક કોઈ ગામમાં ચાર વસ્ત્રસ્વાવલંબી માણસો છે, તો કપાંક કોઈ તાલુકામાં સોળસો વસ્ત્રસ્વાવલંબી થયા છે, એમ એનો ઠેકઠેકાણે છટોછરાયો પ્રચાર કરવાથી પણ આપણું મુખ્ય કામ પાર પડવાનું નથી. જુદી જુદી જગ્યાએ ચક્રામાં કે ચોરાની જગ્યાએ મ્યુનિસિપાલિટીના દીવા કરવા જેવું એ થયું. એનો પણ જરૂર ઉપયોગ છે. તેથી બધી બાબતોનું વાતાવરણ પ્રકાશિત થયેલું રહે છે. પણ ચોકમાંના દીવા ધરના દીવાનું કામ નથી આપતા. તેથી આ છટુંછવાયું વસ્ત્રસ્વાવલંબન પણ ખાદીનું મુખ્ય કાર્ય નથી. ખેડૂત જેમ પોતાના ખેતરમાં અનાજ પકવે છે તેવી જ રીતે તે પોતાનું કાપડ પોતાને ઘેર બનાવે, એ વિચારસરણી ખાદીનો પાયો છે.

શરૂઆતમાં આ કામ કરવાનું કદાચ શક્ય ન બનત. તેથી આપણે જુદી રીતે ખાદીનો પાયો નાખ્યો. એ પણ એક રીતે સારું થયું. તેથી ખાદીને વેગ મળ્યો અને થોડીધણી ખાદી આપણે આપી શક્યા. પણ હવે લોકોની ખાદીની માંગ વધશે. આપણે તે આજની રીતે પૂરી નહીં પાડી શકીએ. આવી પરિસ્થિતિમાં આપણે લાચાર થઈ શાંત બેસી રહીશું તો આપણે ચુનેગાર દરીશું. અને દરીશું તો તેમાં કશું અનુભવનું નહીં થાય. કારણ, ખાદીને વીસ વરસનો સમય મળી ચૂક્યો છે. હિંદુસ્તાન

રાષ્ટ્રને વીસ વરસમાં ઊભું કર્યું. ૧૯૧૮માં જર્મનીનો સંપૂર્ણ પરામર્થ થયો અને ૧૯૩૮માં તે પહેલા દરબજના રાષ્ટ્ર તરીકે ખડું થયું. રશિયાએ જે બળ મેળવ્યું છે તે પણ ગયાં વીસ વરસમાં જ કેળવ્યું ને મેળવ્યું. એ સમય દરમિયાન તેણે નવા વિચારની અને આચારની જગતને આકર્ષે એવી પ્રજ્ઞાવિકા રચી છે. ખાદીને પણ એવો જ વીસ વરસનો ગાળો મળ્યો મળ્યાય. આટલા વખતમાં ખાદી કરી જાતો ચમત્કાર કરી શકી નથી તેનાં ઘણાં કારણો છે. એટલે જર્મની અને રશિયા સાથે સરખામણી કરી આપણે પોતાની જાતને હસકી પાડવાની જરૂર નથી. છતાં આવા સંકટને સમયે આપણે હાથાર બનીએ તો પછી મેં હમણાં કહ્યું તેમ ખાદીને માટે એક ખૂણા માગીને એટલાથી સંતોષ માનવો પડશે પણ તેમ થતાં જેને અહિંસાની યોજનામાં કેન્દ્રસ્થાન છે તે ખાદી પાછળની મુખ્ય દષ્ટિને છેલ્લે દીધા બરાબર થાય. ખાદી અને અહિંસાનો સંબંધ ઓછામાં ઓછું હિન્દુસ્તાનમાં તો અનૂદ મનાવો જોઈએ.

લોકોની ખાદીની માંજ વધે એટલે આપણે તેમને કહીશું કે, ‘સુતર કાંતો.’ એટલે તેઓ કહેશે, ‘અમને પૂણી આપો.’ અને આપણી ચળવળમાં પૂણીનો સવાલ બહુ કપરો છે. પૂણી પછીની ક્રિયાઓ પ્રમાણમાં સહેલી છે. પૂણીનો સવાલ શાસ્ત્રીય રીતે કે વડેવાડુ રીતે આપણે હજી ઉકેલ્યો નથી. એટલે લોકોને આપણે કહેવું પડશે કે, ‘તમે પીંછ લો.’ એટલે તાંતનો સવાલ ઊભો થશે. મજબૂત તાંતની મોટા પ્રમાણમાં માગણી થાય તો તે એકદમ પૂરી નહીં પાડી શકાય. એટલે કામ અટકી પડશે. આનો દુઃખ જેમ જેમ વિચાર કરું છું તેમ તેમ મારી નજર પેલા દશવંત્રપીંજણ પર જાય છે. પાંચ અને પાંચ મળીને દસ આંજળાથી જે કામ થાય છે તેને દશવંત્ર કહે છે. સોમરસ દસ આંજળાથી નિચોળીને કાઢવામાં આવતો તેથી વેદમાં દશવંત્રાઃ સોમાઃ એવો તેનો ઉલ્લેખ

છે. તેવું જ આ કપાસ ઓળીને કપાસિયા અલગ કરવાનું દશયંત્રપીજણ છે. એ બહુ લાભકારક અને લગભગ બધી મુશ્કેલીએમાં મદદકર્તા નીવડશે એમ લાગે છે. પેલે દિવસે હું ખરાંજણા ગયો હતો. ત્યાં મેં આ દશયંત્રપીજણનો પદાર્થ પાક આપ્યો. પ્રેક્ષકોમાંથી એક જણે ‘હુ કરી નેહિ’ એમ કહીને જોનજોનામાં ૧૫-૨૦ મિનિટમાં ઉત્તમ ન કહી શકાય તોયે સારી સરખી પૂણી બનાવી. આટલી સહેલાઈથી એ વાપરતાં શીખી શકાય છે. એની ગતિ પણ વહેવારમાં એનો ઉપયોગ કરી શકાય એટલે સુધી પહોંચી છે. એને અગેના કેટલાક બેાધક આંકડા વસ્ત્રભ-સ્વામીના લેખમાં આવી ગયા છે, અને તેથી પણ વધારે આકર્ષક નવા આંકડા મારી પાસે અ.વ્યા છે. નાગપુર જેલમાં કરેલા પ્રયોગોને આધારે મેં જેલમાંથી આને વિષે એક લેખ પણ લખ્યો હતો. શ્રી રામદાસ ગુલાંટીને જ્વારે મેં આ પદ્ધતિથી પૂણી કરી બતાવી ત્યારે તેમણે મને એમ કહ્યું કે, મિલની પૂણીની લગભગ બધી ખાસિયતો આ પૂણીમાં આવી જાય છે અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી આ પૂણી લગભગ ખાખી વગરની છે. આ દશયંત્રપીજણને સાર્વત્રિક બનાવવાને માટે આ વિષયમાં વધુ સંશોધન અને પ્રયોગો અહીં આપણા ગ્રામસેવામંડળમાં થવા જોઈએ. તે જ પ્રમાણે ગાંધી સેવાસંઘ, ચરખા સંઘ, વગેરેએ પણ આને ઉત્તેજન અને વેગ આપવો જોઈએ. આને લીધે ખાદીકાર્યમાં નડતી મોટી મુશ્કેલી દૂર થાય એવો સંભવ છે.

ખીંછ મહત્ત્વની બાબત વણકરો પોતે કાંતે અને તેની ખાદી બનાવે એ છે. શ્રી જાગૃત્યને એ તરફ બધાનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં વણકરોનો મોટો વર્ગ છે. યુદ્ધના કાળમાં એ લોકો માટે કરી વ્યવસ્થા થવાની નથી. તેથી તેમને ખાદીના કામમાં લગાડવા જરૂરી છે. વણકરો જાતે કાંતીને વણશે તો આજે તેમને ખીંચનું કાંતેલું સારુંનરસું ગમે તેવું સુતર વણવા માટે જેટલી મજૂરી મળે છે તેનાથી ઓછી મજૂરી નહીં પડે, એ વાત અનેક આંકડાઓ કાઢીને મેં જોઈ છે. પોતાનું

કાંતેલું સૂતર વણતાં તેમને ખૂબ મગ્ન આવશે. આ બાબતમાં મોટા પાયા પર પ્રયોગ થવાની જરૂર છે.

આમ થતાં જે જે ઠેકાણે જે વસ્ત્રસ્વાવધાની લોકો હશે તેમનું સૂતર પણ ત્યાં ને ત્યાં વણવાની સગવડ થશે. તે માટે સ્વાવધાની લોકોનું સૂતર સુધરવાની જરૂર છે. સૂતર સુધારવાનું કહું છું એટલે વળી પાછી દશવંત્રપીંજણ તરફ નજર જાય છે. સામાન્ય વંત્ર-પીંજણ બીજા બધે વખતે ઉપયોગી છે એમ માનીએ તો પણ મુદ્દકાળની વ્યાપક યોજનામાં તે નકામી છે. એ વંત્રમાં જેટલી શાસ્ત્રીય પૂણી નથી બનતી તેટલી આ દશવંત્રમાં બને છે એવો મારો દાવો છે. પણ આ દશવંત્રપીંજણ એટલે કે કપાસ ઓળવાનું ને સૈળીપાટલાથી કપાસિયા લોઢવાનું વગેરે કપાસથી માંડીને શરૂ થતું જોઈએ એ આમાં માની લેવામાં આવ્યું છે. આજે બધે સામાન્યતઃ રૂમાંથી આગળની બધી પ્રિયાઓ થાય છે, તેને બદલે કપાસમાંથી કરવી જોઈએ. ખેડૂતે પોતાના ખેતરમાંનો સારામાં સારો મોટા કાલાંવાળો સ્વચ્છ કપાસ સધરવો જોઈએ. એ કપાસ પછી સળીપાટલા જેવા સાધનથી સોડી લેવો જોઈએ. સળીપાટલાના ચરખામાં પિલાયેલો એક પણ કપાસિયો ઘણું કરી નકામો નહીં જાય અને સારામાં સારાં કાલાં વીણી લેવાતાં ભેજસેજ વગરના સુંદર કપાસિયા ખેડૂતને બિયારણ માટે મળશે અને તેના ખેતરમાં પાક સારો થશે. કપાસથી બધી પ્રક્રિયાઓ શરૂ કરવાના આવા અનેક લાભો છે. રૂથી શરૂ કરવાથી આપણે તે બધા શુભાવીએ છીએ. ખાદીનું સમગ્ર દર્શન એટલા નક્કર અર્થશક્તિના પાયા પર ઊભું છે કે તેનાથી વધારે સસ્તું કશું જ સાબિત નહીં કરી શકાય. પણ ખાદીને નામે વચમાંની એકાદ તૂટક પ્રક્રિયા સમજવી એ ખાદીને નાહક બદનામ કરવા જેવું છે.

સમગ્ર દર્શનને આ વિચાર કાર્વકર્તાઓએ જરાજર ધ્યાનમાં લેવો જોવો છે. મિલો સસ્તી પડે છે એમ કહેવાય છે. અમે હિસાબ કરીને એ મોંઘી છે એમ બતાવીએ છીએ. મિલોમાં વ્યવસ્થાપકોને અંગેનું

બારે ખર્ચ, ચત્રાનું ખર્ચ અને વાહનખર્ચ, ઘસારો, માલિકાનો બેકામ નફો વગેરે અનેક અનિષ્ટો દેખીતાં છે. પણ આ બધાં અનિષ્ટો છતાં મિલ્લ સસ્તી લાગતી હોય તો તેમાં કંઈક જાડું હોવું જોઈએ અથવા અમે તેના પર જે આક્ષેપો કરીએ છીએ તે ખોટા હોવા જોઈએ. આક્ષેપ ખોટા છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. એટલે એમાં જાડું છે એ જ વાત ખરી. જાડું એ છે કે, મિલ્લ પોતાની મેળે સ્વતંત્ર ઘટક નથી એક આખી યાંત્રિક રચનાની સાંકળની એક કડી છે. મોટા કારખાનામાં મુખ્ય ઉદ્યોગની સાથે સંબંધવાળા બીજા નાનામોટા ઉદ્યોગો પણ ચલાવવામાં આવે છે. એ કારખાનું ખાસ એ ઉદ્યોગો માટે નથી ચલાવવામાં આવતું તેથી તેમની પેદાશને ગૌણ પેદાશ કરેવામાં આવે છે. આવી ગૌણ પેદાશમાંથી થાત નફોનો લાભ કારખાનાના મુખ્ય ઉદ્યોગને આપવામાં આવે છે. અને એ બધો નફો એકઠો થાય છે એટલે એ કારખાનું પરવડે છે. મિલ્લની સ્થિતિ એવી જ છે. એ એક સંપૂર્ણ વિચાર-સરણીનો અંગ્રોહ છે. મિલો આવી એટલે એની સાથે આગગાડીઓ આવી. શાંતિના સમયમાં માલની લાવલઈજન કરવી એ તેમનું મુખ્ય કામ હોય છે. માલની સાથે મુસાફરોને પણ એનો લાભ મળે છે ખરો. લોકોને દૂર દૂર જવાની ટેવ પડે છે. આથી તેમના લગ્નસબંધો પણ દૂર દૂર થવા માંડે છે. આવી રીતે આગગાડી તેમના જીવનની એક જરૂરી વસ્તુ થઈ પડે છે. પછી તેનો લાભ લઈને મિલ્લ સસ્તી છે એવો આભાસ નિર્માણ કરી શકાય છે. આગગાડીનો એક દાખલો આપ્યો. આવી અનેક વસ્તુઓ મિલોના સાથમાં જોવા છે તેથી મિલ્લ સસ્તી દેવાનો બાસ થાય છે. એકલી મિલ્લનો વિચાર કરવામાં આવે તો તે ઘણી મોંઘી પુરવાર થાય. આ જ ન્યાય ખાદીને લાગુ પાડવો જોઈએ. ખાદીની એક જ બાબત ધ્યાનમાં લઈએ તો તે મોંઘી લાગશે. પણ આવો તૂટક વિચાર ન કરી શકાય. કોઈ ખૂબસૂરત માણસના શરીરના જુદા જુદા અવયવો કાપી આપણે

તેનું સૌંદર્ય જોવા જોસીએ તો કેવું લાગશે? કાપેલું નાક સુંદર દેખાશે? એમાં આરપાર કાણું દેખાશે. આવી રીતે જુદા પાડેલા અવયવો જોકે સ્વતંત્રપણે સુંદર નહીં દેખાય તોપણ એ બધા મળીને શરીરને સૌંદર્ય બક્ષે છે. સમગ્ર જીવનનો ખ્યાલ કરીને ખાદી એમાંનો એક અકોડો કે કડી છે એવો વિચાર કરીએ તો ખાદીજીવન મિલજીવન કરતાં કેટલુંય સરવું જણાશે.

ખાદીની બાબતમાં વાહનખરચનો સવાલ જ નથી. એ બધાંની ત્યાં થશે. તેનો બદોબસત પણ ધરમાં ને ધરમાં થશે. એટલે બ્યવસ્થાપકોનો છેદ બીડી જશે. કાપડની જેટલી જરૂર હોય તેના કરતાં વધારે કપાસ વવાશે નહીં એટલે કપાસનો બજારબાવ આપણા હાથમાં રહેશે. ચોખ્ખાં કાસાં વીણી લઈ તે ઘેર ને ઘેર પીલવાથી વાવવાને માટે સારામા સારા કપાસિયા મળશે, અને તેથી ખેતી વધારે પીલશે ને માતબર થશે. વધારાના કપાસિયા વેચવાની દરજ નહીં પડે ને તે સીધાં ગાયને મળે તો દૂધ, ઘી અને બળદ પણ સારામાં સારાં મળતાં થશે. વસ્ત્રસ્વાવશંબન પૂરતાં કાસાં વીણીને સળીપાટલાના અથવા તેના જેવા જ ગુણવાળા ચરખા વડે પીલવામાં આવે તો એમાંનું તાબું ચોખ્ખું કે પીંજતાં મુસ્કેલી નહીં પડે. દશપંત્રમાં એ સારી રીતે પીંજશે એટલે સૂતર સરખું અને કસવાળું નીકળશે. સૂતર સારું આવશે એટલે તે વણવાનું પણ સહેલું પડશે. એ સારી રીતે વણાશે એટલે વડેવારમાં લાખો વખત ટકશે. કપડું વધારે ચાલશે એટલે એટલા પ્રમાણમાં કપાસના વાવેતર માટેની જમીનમાં બચત થશે. આ બધી વસ્તુઓને તેલધાણી વગેરે ગ્રામોલોગોને સાથ આપી પંજી ખાદી સસ્તી પડે છે કે મોંઘી એનો વિચાર કરીશું તો ખાદી જરાય મોંઘી પડતી નથી એમ દેખાશે. ખાદીનું આ સમગ્ર દર્શન તમારી નજરમાં આવશે એટલે ખાદીકાર્યની શરૂઆત કપાસથી શરૂ કરવાને બદલે રૂથી કરવામાં કેવી હાનિકારક બૂલ છે એ તો તમારા ધ્યાનમાં

આવશે એટલું જ નહીં, પણ વધારામાં સમગ્ર ખાદીકાર્ય સાંગોપાંગ શી રીતે કરી શકાય તેની દ્રષ્ટિ પણ કેળવશે.

ખીજ એક વાત મારે કહેવાની છે. તેથી આ સમગ્ર દર્શન વધારે સ્પષ્ટ થશે. વળી એ એક સ્વનાંત્ર મુદ્દો છે. પાંચજ વરસ પરની વાત છે. રેલવેના પ્રવાસ દરમ્યાન મારો રેલ્ટિયો ખોલી હું કાંતવા લાગ્યો. મૂળમાં મારી આંખો ખરાબ ને તેમાં ગાડીના ધક્કા લાગના હતા તેથી ધીમે ધીમે કાંતનાં પણ તાર અવારનવાર તૂટતા હતા. તાર તૂટતાં વેંત મારા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે હું તે સાંધી લેતો. મારી પડખે એક સદૃશ્યકર્ય બેઠા હતા. બી. એલ્લી થયેલા હતા. મારી એ પ્રવૃત્તિ તરફ તેઓ ધ્યાન દર્શાવે જોતા હતા. થોડા વખત પછી તેઓ બોલ્યા, ‘તમને થોડુંક પૂછવા માગુ છું.’ મેં કહ્યું, ‘પૂછો.’ તેમણે કહ્યું, ‘તુરંત તાર સાંધવા પાછળ તમે આટલો બધો વખત ગાળો છો, તેના કરતાં તુરંત સૂતર ફેંકી દો તો અર્થશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિથી વધારે ફાયદો ન થાય?’ મેં તેમને કહ્યું, ‘અર્થશાસ્ત્ર બે પ્રકારનું છે : એક આંશિક અથવા એકાંગી અને બીજું પરિપૂર્ણ. એ બેમાંથી એકાંગી અર્થશાસ્ત્ર બાબતે મૂકી પરિપૂર્ણ અર્થશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિથી કસોટી કરવી એ જ ચોખ્ખું મથાણ.’ તેમણે કહ્યું, ‘ખરાબર છે.’ પછી મેં તેમને પૂછ્યું, ‘થોડું તુરંત સૂતર ફેંકી દો તોય ચાલે એમ તમે કહો છો, તો તેની મર્યાદા ક્યાં મૂકશો? કેટલા ટકા ચલાવી લેશો?’ તેમણે કહ્યું, ‘પાંચ ટકા સુધી ચલાવી લેવાય.’ પછી મેં કહ્યું કે, ‘સાંધી શકાય એમ હોય છતાં પાંચ ટકા સૂતર નકામું જવા દેવું એનો શો અર્થ થાય છે તે વિચારવા જેવું છે. એનો અર્થ એવો થયો કે, એ રીતે કાંતનારો બેઠો બેઠો કપાસના સો એકરના વાવેતરમાંથી પાંચ એકરનું બાળા નાખે છે. તાંતનાં સો કારખાનાંમાંથી પાંચ કારખાનાં બેકાર બનાવે છે. કાંતનારાઓ માટે બાધેલાં સો મકાનોમાંથી પાંચ મકાન પાડી નાખે છે. હિસાબના સો ચોપડામાંથી પાંચ ચોપડા ફાડી નાખે છે,

વગેરે. વધારામાં આ ટકાનો ન્યાય જેના હાડમાં જિતયો હોય તેના જીવનના બધા વહેવારોને એ વ્યાપવાનો. એને પરિણામે થતી હાનિ કેટલી ભયાનક નીવડશે એ સહેજે સમજાય તેવું છે. જમતી વખતે બાણમાં કોઈ ખાવાનું છાંડે તો આપણામાં તેને ચરખી ચડી છે એમ કહેવાય છે. કારણ, બાણમાં છાંડવું એનો અર્થ ખેડૂતના બળદથી માંડી રસોઈ કરનાર મા સુધી બધાની મહેનત તે બરબાદ કરે છે એવો થયો. તેથી બાણમાં છાંડવાથી મા ચિડાય છે એટલું જ પૂરતું નથી. હજી ખેડનાર બળદે છાંડનારને એક લાત મારવી જોઈએ અને ખેડૂતથી માંડીને બીજા બધાએ એને એક એક ધપો મારવો જોઈએ.

એટલા માટે કોઈ પણ વસ્તુ સમગ્રપણે જોવી જોઈએ. એટલા માટે જ ગીતામાં ઈશ્વરવિષયક જ્ઞાનને પણ અસંશય સમગ્ર એ એ વિશેષણો જોડેલાં છે. આપણી ખાદીની ચળવળને અને યોજનાને સમગ્ર દર્શનની ખૂબ જરૂર છે. આપણે સમગ્ર દર્શનપૂર્વક ખાદીને વેગ આપીએ તો, અને તો જ, તે વ્યાપક થઈ શકશે. આપણી કસોટીનો આ સમય છે. તેથી રીતે તે ખાદીના વ્યાપક પ્રસારની શક્યતાનો પણ અવસર છે. તે માટે એ મારી સૂચનાઓ દ્વંકમાં અહીં રજૂ કરી છે. તેનો તમે બધા ઉપયોગ કરશો એવી હું અપેક્ષા રાખું છું.

યંત્રયુગ અને ખાદી*

મારા વંદાક્ષા મિત્રો,

નાગપુરથી હું તદ્દન અપરિચિત નથી. તમારામાંના કેટલાકના ચક્રેશ પરિચિત છે. તેમ છતાં હું કેટલાંય વરસ થયાં નાગપુર આવ્યો નથી. આ વખતે આવ્યો તે પણ નસીબભેગે. કારણ, મેં અહીં આવવાનો વિચારસરખો કર્યો ન હતો. ગાંધીસપ્તાહને નિમિત્તે પણ હું ઝાઝો બહાર જતો નથી. આજે જોકે અહીં આવવાનું થાથી બન્યું તેની ખબર નથી. જે પ્રાન્તમાં આપણે રહીએ છીએ એના મુખ્ય શહેરમાં શી સ્થિતિ છે તે જોવાનું મળશે એવા કંઈક અરપટ ખ્યાલથી હું અહીં આવ્યો છું. આવ્યો તોયે મેં બાપણુ આપવાનું માથે લીધું ન હતું. તમે કાંતરી તો તમારા ભેગા હુયે કાંતરી એવા ખ્યાલથી આવ્યો હતો. તેમ છતાં જેને મોડું છે તેણે મૌનવન લીધું હોય તે બાદ કરતાં સામાન્ય સંજોગોમાં બોલવું જોઈએ.

અહીં જોઈ છું કે ઝાઝા માણસો કાંતના દેખાતા નથી. પણ તેથી હું નિરાશ થતો નથી. ધણા લોકો ખાદીનો ફેલાવો થતો નથી તેથી નિરાશ થાય છે. ધણા લોકોમાં ખાદીને માટે ઉત્સાહ નથી એ જોઈ મારો ઉત્સાહ વધે છે, ખાદી પરનો વિશ્વાસ દઢ થાય છે. કાંતણુનો કે ખાદીનો ફેલાવો સહેલો હોત તો મને તે માટે ઉત્સાહ ન થાત. ચાની વાન લો. જોતજોતામાં તેનો ફેલાવો થયો. ખાદીનો

* ગાંધીસપ્તાહ નિમિત્તે ૬-૧૦-૪૦ને રોજ નાગપુર મુકામે આપેલું બાપણુ.

ફેલાવો ચાની જેમ થયો નથી. એવી રીતે એનો ફેલાવો થાત તો ચા, ખીડી, અફીણ વગેરે પદાર્થોની કોર્ટની તે બની હોત. ખાદી કેવળ બાહ્ય વસ્તુ નથી. તે એક વિચારસરણી છે. અને વિચારનું એવું હોય છે કે પોતાને ગળે બિતયાં વિના કોઈ તેને સ્વીકારતું નથી. ગળે બિતયાં વિના કોઈ માણસ વિચાર સ્વીકારવા માંડે તો માનવપણું, વિચારીપણું, એનામાં ઓછું છે, એમ કહેવું પડે. મહારાષ્ટ્રમાં ચિકિત્સાવૃત્તિ વધારે છે એમ કહેવાય છે. પણ એ સાચું નથી. ચિકિત્સાવૃત્તિ સારી વસ્તુ છે; પણ મારી ફરિયાદ એવી છે કે મહારાષ્ટ્રમાં તે પૂરના પ્રમાણમાં નથી જેની અંધશ્રદ્ધા હોય છે તેવી અંધ અશ્રદ્ધા પણ હોય છે. આંધળાપણાનો રોગ એકલી શ્રદ્ધાને થતો નથી, તે અશ્રદ્ધાને પણ થાય છે. આંધળી અશ્રદ્ધા કંઈ ચિકિત્સાવૃત્તિ નથી.

આ નાગપુર શહેરમાં હજારો દુકાનો છે. પણ એમાં ખાદીની અને ગ્રામોષોગની દુકાન એક કે બે હશે! આમ શા માટે? કહે છે કે, આ યંત્રયુગ છે; ખાદીગ્રામોષોગ અહીં શી રીતે નબી શકે! આ યંત્રયુગ કયાથી આવ્યો? જેમ પેલા કળિયુગ માનનારા લોકો હોય છે — પુરુષાર્થશૂન્ય, બાધા, કળિયુગવાદી લોકો હોય છે — તેવા જ આ કળિયુગવાદી યંત્રમાં માનનારા લોકો છે! તમારા પર કોઈ એ લાદવા આવ્યું હતું? હું અ.શ્રમમાં રહું છું. રોજ કેટલીયે આગગાડીઓ ત્યાંથી આવજા કરે છે. તેમનો અવાજ મને સંભળાય છે. હજારો માઈલ હજારો મથુ માસ લાવવા લઈ જવાનું કામ તે કરે છે. પણ મને એ ગાડી મારી મરજી વિરુદ્ધ હલાવી કે ખસેડી શકતી નથી. ચેતન મને એ અચેતન શી રીતે હલાવી શકવાની હતી? મારી આગુબાગુ, આગળ પાછળ, ઉપર નીચે, (જ્યાં અવ્યયો તમે વાપરી શકો) યંત્રયુગ છે. પણ જ્યાં સુધી એ યંત્રયુગનો હું પોતે સ્વીકાર ન કરું ત્યાં સુધી તે યંત્રયુગ મને શું કરી શકવાનો હતો? મને એ કેવી રીતે વ્યાપવાનો હતો? કોઈ જઈને દીવાને કહે કે,

દુખ્યા વિના નહીં રહે.) ને ગણનાયકો છે તેમને આજનું ચાલુ પુદ્ગલોઈ હસવું આવે છે.

હમણાં ત્રણ રાષ્ટ્રો વચ્ચે પેકટ (કરાર) થયો છે. એ પેકટ શા માટે થયો જાણો છો? આ યંત્રયુગમાં ને પોતાના સંકળમાં સપડાયા નથી તેમને પીધી કાઢવા માટે. એક ચોરે વિચાર કર્યો કે હવે હું એક સર્વત્રેષ્ઠ ધંધો કરીશ — ચોરીનો. આ ધંધાને મૂડી નોઈએ દસબાર આનાની અને તેમાંથી આવક થાય છે લાખોની! અને તે પણ થોડા જ વખતમાં. ગણ્યાગાંઠ્યા આ ધંધો કરે છે અને બાકીના બધા તે કરતા નથી, તેથી એ ચાલે છે. પણ બધા એ ધંધો કરવાનું નક્કી કરે તો? તો નહીં ચાલે. બીજા માગવાનો ધંધો પણ આવો છે. ને વસ્તુ વ્યાપક થતાં પોતાનો નાશ કરે છે તે અભદ્ર છે. આ એક સિદ્ધાંત છે. ચોરી, બીજા વગેરેને વ્યાપક બનાવો એટલે એનો અંત આવે. યંત્રનો ધંધો પણ એવી રીતે જ મરી જાય છે. એડમ રિમથે અર્થશાસ્ત્ર લખ્યું છે. એના ખ્યાલ પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્ર એટલે પૈસા મેળવવાનું શાસ્ત્ર. તેણે આખા જગતનો વિચાર ન કર્યો. એક્કા પોતાના રાષ્ટ્રનો વિચાર કર્યો અને એવો સિદ્ધાંત ઠોકરી દીધો કે યંત્રથી સંપત્તિ વધે છે. પણ ઠોકરી વધે છે? સાથી વધે છે? નેઓ યંત્રો વાપરે છે તેમની વધે છે. અને બીજા લોકો વાપરતા નથી તેથી વધે છે. પણ યંત્રથી સંપત્તિ વધે છે એ વાત મૂળમાં સાચી છે? આપણા હિંદુસ્તાનમાં માણસ દીઠ જમીનનું પ્રમાણ એક એકર આવે છે. કપાસ, શણ અનાજકોળા, અળસી, દિવેલા, ને કંઈ કરવું હોય તે આ એક એકરમાંથી. મરી ગયા પછી દાટવાનું તે પણ એમાં. હવે, યંત્રથી આ એક એકરની દોઢ એકર જમીન થવાની છે? પણ એ (એડમ રિમથ) કહે છે, પાક જલદી થશે ને? અગાઉ એમ કહેવામાં આવતું કે યંત્ર વડે માણસ તવંજર બને છે; હવે કહેવામાં આવે છે કે, તેથી કામ જલદી થાય છે ને માણસને કુરસદ રહે છે!

ચંત્રથી માણસ પૈસાદાર થતો નથી. ચંત્રથી માત્ર હાથચાકાકીના ખેલ થાય છે : એકના ખિરસામાંથી પૈસા ખીજના ખિરસામાં જાય છે એટલું જ.

હવે ચંત્રને લીધે કામ જલદી પતે છે અને માણસને મનોરંજન માટે અવકાશ મળે છે, કુરસદ મળે છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે, તેમાં કંઈ તથ્ય છે ? ચંત્ર પર ત્રણચાર કલાક કામ કરો, બાકીનો વખત મેળ કરો, બે ઘડી રેડિયો સાંભળો. હું કહું છું, તારે એ રડયા રેડિયોને શું દાળમાં નાખવો છે ? કહે છે ચાર કલાક વૈતરું કરો ! અરે, હું ચોવીસે કલાક આનંદ ભોગવનારો આનંદી છવ છું. અને તું મને ચાર કલાક ચંત્રના ચાક પર ચડાવવા માગે છે કે ? આ તો રાજા ઉગર થયો તો કે કોણું બ્રાહ્મણ આપ્યું એના જેવું થયું ! એક લોકાનું ચંત્ર છે અને તેની સાથે ખીજું માણસનું ચંત્ર બીજું કરવાનું. તાર ત્રે કે પેલાએ જોડી આપવાનો. ક્યાંક ખટ થયું, કશો વાંધો પડ્યો કે ઝટ દર્દને આણે ત્યાં દોડી જવાનું. એના છવને એક ક્ષણની કુરસદ ન મળે. વાત કરવાની નવરાશ નહીં. તીવ્ર કામ કરો, ને પછી તીવ્ર આનંદ લો. આવું તમારા આ ચંત્રયુગનું તંત્ર છે ! એક જણે મને કહ્યું, ‘સિનેમા જોઈને ઘણો આનંદ થાય છે. બોલપટ જોઈને, સાંભળીને બસ આનંદ જ આનંદ થાય છે.’ મેં પૂછ્યું, ‘સારે તો તું એ દરરોજ જોતો હશે ?’ એણે કહ્યું, ‘ના, બે ત્રણ દિવસને આંતરે જોઉં છું.’ મેં પૂછ્યું, ‘વરસના ત્રણસો પાંસડ દિવસ કેમ જોતો નથી ? લાભોછ લાભ, બે, ત્રણ, એમ ગણતો જાય તો શું ખોટું ? વારુ, જે દિવસે તું સિનેમા જુએ છે તે દિવસે તને બિંધ કેવી આવે છે ? ઘસઘસાટ આવે છે ?’ ‘ના, સિનેમાનાં ચિત્રા સ્વપ્નામાં દેખાય છે.’ કેટલી દુઃખની વાત ! ગાઢ બિંધ પશુ નહીં. ગાઢ નિદ્રા કરતાં ખીજ કોઈ વધારે આનંદ આપનારી વસ્તુ છે ખરી ? બિંધનું એવું છે કે તેની પહેલાનો કાર્યક્રમ તદ્દન સૌમ્ય હોય તો એ સારી આવે છે. સોય કેવી હોય છે ? એક છેડા તરફથી પાતળી થતી થતી છેવટે માત્ર અણી રહે છે ! તેવી

રીતે કાર્યક્રમની તીવ્રતા ક્ષીણ થતી થતી, સુદૃઢ થતી થતી, સોમ્ય થતી જતી જોઈએ. પછી પેલાએ જ મને પૂછ્યું, ‘તમે જ કહો મને સિનેમા શાથી ગમે છે?’ મેં કહ્યું, ‘આ પણ ખરું! સિનેમા તું જુએ અને તારા આનંદની મીઠાંસા હું કરું. ઘણીએ બગડી જવું અને માણસે તેને સમી કરવી! તને સિનેમા જોઈને આનંદ થાય છે, કારણ તારો આખા દહાડાનો કાર્યક્રમ તીવ્ર દુઃખનો હોય છે. તીવ્ર દુઃખના કાર્યક્રમને લીધે તીવ્ર આનંદનો વિષય મેળવવાની મજા થાય છે અને અમારા ચોવીસે કલાક આનંદ ભોગવીશું, અને ચોવીસે કલાક નિરાંતે કામ પણ કરીશું. કશી ઉતાવળ નથી. મારો કાર્યક્રમ આવો છે. હું આપણા ગામડી હજી વડે નિરાંતે ખેડીશ, પછી બગદને પાણી પાઈશ, પોતે રોટલો ખાઈશ, પછી થોડો વખત આડો થઈશ. પછી રેંટિયો કાંતીશ. આ યંત્રયુગમાં આવી રીતે ધીરે ધીરે જ હું કામ કરીશ. દરેક કામ મારો આનંદ હશે: જમીન ખેડવી, બગદને પાણી પાવું, રેંટિયો કાંતવો, બધું આનંદમય. આવી રીતે સવારથી સાંજ સુધી હું આનંદ ભોગવીશ. આનંદ આત્માનું લક્ષણ છે. હું અનાતમા થવા નથી માગતો. ચોવીસ કલાક કુરસદ, ચોવીસ કલાક આનંદ, ચોવીસ કલાક કામ, એમ કેમ ન થઈ શકે? કામ થોડા વખતમાં આટોપી લેવાનું અને હવા આપો. દિવસ નાક વાટે અંદર લેવાની, ફરી બહાર કાઢવાની એવી નકામી માયાકૂટ શી? ચોવીસે કલાકની હવા એકસામટી લઈ લેવી એમ કેમ કહેતા નથી? પ્રાણાયામવાળાઓ તો હજી ધીરે ધીરે શ્વાસોચ્છવાસ કરવાનું કહે છે. પણ આ યંત્રયુગ છે, બાઈઓ, લઈ લો ઝટપટ એક વાર બધી હવા! પણ એ કરી ચકાય તેવું નથી. તો પછી ચોવીસ કલાક જેમ આપણે શ્વાસોચ્છવાસ ચલાવીએ છીએ, તેવી જ રીતે ચોવીસ કલાક કામ કરી ચોવીસ કલાકની કુરસદ કેમ ન ભોગવવી! બિખારીની જેમ થોડા વખતની કુરસદની બીજ શા માટે માગવી? કુરસદ એ મનનો ધર્મ છે.

હાલ મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળો ન હોવાથી પ્રધાનોને કુરસદ મળી છે. એક માત્ર પ્રધાન, કારભારી, મારી પાસે આવ્યા હતા. તેમણે કહ્યું, ‘અમે વીજળી પૂરી પાડી ચકીએ છીએ. ગામડાંઓને સસ્તે દરે વીજળી આપીશું. ગામડે ગામડે રેડિયો મૂકી દઈએ. ખેડૂતો સુખી થશે. તેમને આનંદ મળશે.’ મેં તેમનું કહેવું સાંભળી લીધું અને કહ્યું, ‘પહેલાં વીજળી તો આપો, પછી જોઈશું.’ પણ મારી ખરી મુશ્કેલી એ છે કે, ખેડૂત સાથે જ એટલો અરસિક હશે કે રેડિયો સાંભળવા બેસશે? એ કંઈ બેકાર માણસ નથી કે રેડિયો સાંભળવા બેસે. તેને પોતાની પત્ની સાથે, પોતાનાં બાળકો સાથે, સાંજે ખેતરમાંથી ઘેર આવ્યા પછી બોલવાનું હોય છે, વાતો કરવાની હોય છે, પોતાનાં દોરડાંખરના શરીર પર પ્રેમપૂર્વક હાથ ફેરવવાનો હોય છે. આ બધો તેનો આનંદનો કાર્યક્રમ હોય છે. તેનું ઘરખાર, તેનાં બાળકો, તેનાં દોરડાંખર એ બધું તેની દૃષ્ટિથી આખા વિશ્વનું કેન્દ્ર છે. પેલો ઉપનિષદનો ઋષિ કહે છે ને કે, ‘હું આખા જગતનું મધ્યબિન્દુ છું! તેવું જ ખેડૂતનું છે. ઇચ્છાંડના લોકો કહે છે કે, ‘ઇચ્છાંડ આખા દુનિયાનું કેન્દ્ર છે. અહીંથી બધે વેપાર ચાલે છે.’ હું કહું છું, ‘આખા જગતનું મધ્યબિન્દુ પવનાર છે.’ પેલા ખેડૂતનો એવો મત છે કે, આખા જગતનું મધ્યબિન્દુ હું છું, મારી ખેતીવાડી છે, મારાં ઘરખાર છે, મારાં દોરડાંખર છે.’ અને તમે ક્રાન્સની જગમશહર ચિત્રશાળામાં જાઓ તો ત્યાં તમને આની પ્રતીતિ થશે. ત્યાં તમે શું જોશો? એક લક્ષ્મીદેવ, એક પનિહારી, અને હજી ઊભો કરીને સૂર્યને નમસ્કાર કરતો એક ખેડૂત — એમનાં ચિત્રો ત્યાં ટાંગેલાં છે. સારામાં સારાં ચિત્રો તરીકે મોટા મોટા ચિત્રકારો એ ચિત્રોનાં વખાણુ કરે છે. જેમના દીવાનખાનામાં એવાં ચિત્રો ન હોય તે અરસિક ગણાય છે. તો પછી જેમના જીવનમાં આ બધું પ્રત્યક્ષ છે તે કેટલા રસિક, કેટલા આનંદી હશે વારુ! પણ દયાળુ

લોકો શું કહે છે? ‘ખેડૂત બિચારો ટાઢતડકામાં વૈતરું કરે છે, કેટકેટલા કષ્ટ ભોગવે છે, પણ તેને ખાવા માટે પેટભર રોટલોયે મળતો નથી!’ આમાં ખેડૂતનાં બે દુઃખો વર્ણવ્યાં છે : એક, તેને તડકામાં મગૂરી કરવી પડે છે; બીજું તેને ખાવાનું મળતું નથી. આ બે પૈકી બીજું દુઃખ છે એ વાત કબૂલ. પણ પહેલી વાત તો સુખની છે. તડકો ન મળે તો જાડ પણ ફીકાં પડે છે. તડકામાં આરોગ્ય મળે છે. ખેડૂતો ખેતરમાં કામ કરે છે, એટલી તેમને મોકળાશ મળે છે, ખુશી ચોખ્ખી હવા મળે છે. નહીં તો એમનાં ઘર કેવાં હોય છે? ઘરને બારણું એક જ. બારી એકે નહીં. બારણું બંધ કર્યાં કે ઘરની પેટી યર્ષ બધાં છે, અને એ પેટીમાં તેને રાત પસાર કરવી પડે છે. પણ દિવસે તે ખુશ ખેતરમાં કામ કરે છે, એટલી તેને અપાર શ્રીમંતાઈ ભોગવવાની મળે છે. ૧૦૦૦ રૂપિયાનું માસિક ધરનું બાકું આપનારો મુબર્કનો શરિયો શ્રીમંત ગણાય છે! તેના ઘરને છ બારીઓ હોય છે. વધુ બે બારીઓ અથવા થોડીક ખુશી અગારી જોઈતી હોય તો તેટલા પ્રમાણમાં તેને થેલીનું મોડું વધારે પડેણું કરવું પડે છે. છ બારીવાળું ઘર જેની પાસે છે તે શ્રીમંત, તો જેના ખેતરને ઉર્ફે ઉનાળાના ઘંને, બીંતવિનાના ઘરને, અનંત બારીઓ છે તે ખેડૂતને કેટલો શ્રીમંત ગણવો! તેની એ શ્રીમંતાઈથી તેને વંચિત કરશે મા. ખુશી દવામાં, દુઃખાગા મૂર્ષપ્રકાશમાં જીવવાનું એનું બાળ્ય એને અંધારાવાળા બંધિયાર કારખાનામાં પૂરી દર્ધ મૂટવી લેશે મા. એના જીવનમાં બીજા સુધારા બલે કરો. એને ઘેર બનાવેલું તાગું માખણ, નવનીત, ખાવાનું કહે. બાકી રહે તે જ પેમાદારને આપવાનું કહે. એ કંઈ તેના દુરમન નથી. તે તેમને યજ્ઞાવગેય જરૂર આપે. તેને શાકભાજી તથા ફળ ખાવાનું શીખવો. કહે છે કે, શાકભાજી ને ફળ ગામડાંમાં મળનાં નથી! તો શું તે નામપુરમાં અગારી પર પાડે છે? ખેડૂતનું જીવન કેટલું આનંદી છે! સહેરના

લોકો તેનું અનુકરણ કરે છે. કુંડામાં છોડ રોપી ઘરમાં રાખે છે. કેટલાક તો નકલી ફૂલો સુધ્ધાં ઘરમાં રાખે છે !

ત્યારે જે જીવનની તમે નકલ કરો છો તે અસલ જીવન સાથે જ કેટલું આનંદદાયક હશે ? ચંત્રથી કુરસદ ખેતી મળે છે ? ત્રણસો માણસોની વતીનું આખું ગ્રામ, તેમાં છ સીરવાના સંચા છે. જ્યાં બે સચાનેય પૂરતું કામ મળવાની પંચાત ત્યાં છ સંચા શા કામના ? આ શું કુરસદ છે ? ચંત્રથી સંપત્તિ વધે છે એ પહેલો સિદ્ધાન્ત બૂલભરેલા પુરવાર થયો જ છે. ચંત્રમાંથી શું મોસખી સંતરાં પડે છે કે દૂધ નીકળે છે ? બધા જ જો ચંત્રો સ્વીકારે તો બે ચુંડાઓની ચરત કે હરીકાઈ જેવું થાય. જે મોટે-મોટેથી બોલે છે તે સભા જીતે છે. પણ એમ સાચી થાય છે ? ખીજ બધા શાંત બેસી રહે છે તેથી ! ચંત્ર પણ એવું છે. પોતાની જાહેરાતની ખૂબો પાડનાર છે. બધા એ કાર્યક્રમ ચર કરે તો કાઈ નો અવાજ ન સંભળાય. પણ ચંત્રને લીધે માણસ શ્રીમંત બને છે એ વાત, થોડે અંશે પણ સાચી છે. ખીજે જ્યાં સુધી યાંત્રિક ઉત્પાદન નથી કરતો ત્યાં સુધી પહેલા ચંત્રોત્પાદન કરનારને પૈસો મળે છે. પણ ચંત્રને લીધે કુરસદ મળે છે એ ખીજ વાત સાચ ખોટી છે. પછી કુરસદ એટલે બેકારી એવો તેનો અર્થ હોય તો જુદી વાત.

આજનું શુદ્ધ બોંબનું છે. એક જણ એક દનનો બોંબ બનાવે છે તો ખીજે સવા દનનો બનાવે છે ! આ લોકો આવા મોટા મોટા આંકડા લઈને ગણતરી શા માટે કરે છે કાણ જાણે ! બળથી કદી ઝધડાનો અંત આવે છે ખરો ? એ કેવળ શુદ્ધ ન્યાયબુદ્ધિનું કામ છે. પણ બળથી જ નિર્ણય કરવો હોય તો આ મોટા મોટા પ્રચંડ આંકડા શા માટે ? એમને સંતોષ રૂપ આપો ! રૂઢું કહેવાને બદલે પૂં કહો. આના ચાગીસ લાખ અને પેલા ત્રીસ લાખ મારવાને બદલે કુત્તીથી કેમ નિર્ણય કરતા નથી ? પેલા બીજા જરાસંઘની કુત્તી નહોતી ચર્ધ ? એમાં પ્રગ્નને કશું નુકસાન થયું

ન હતું. રાગ રાગ લડ્યા. પણ આમ કરવાથી નિર્ણય થતો નથી. આ શસ્ત્રે એકબીજાને મારી નાખશે. આ યંત્રયુગ મરી જશે. પણ તમે તેને જિવાડવાનું નક્કી કર્યું લાગે છે. તમે ધનવંતરિ છો, તમે ચેતન છો, તેથી તમે તેને ફરી શરૂ કરી શકો છો. ધરડાઓની વાત હું નથી કરતો. એ તો આખરે ધરડા રહ્યા. પણ જીવાન લોકો યંત્રયુગ આવ્યો એમ કહે છે ! હું તેમને પૂછું છું, તમે તે કોણ મોટા ? એક હતો બાપ. એક હતો છોકરો. બાપ સાઇકલ પર બેસી ફરતો. છોકરો કહે, મારે સાઇકલ જોઈએ. બાપ કહે, તારે શા માટે જોઈએ ? તને જમવાને પગ શા માટે આપ્યા છે ? છોકરો કહે, સાઇકલ ચલાવવા ! યંત્રયુગ પોતે એ છોકરો ચર્મને આવ્યો હતો !

એક માણસ મારી પાસે આવ્યો. મેં તેને પૂછ્યું, તું શી રીતે આવ્યો ? તેણે કહ્યું, સાઇકલ પર સવાર ચર્મને. પણ વાસ્તવિકપણે એ જમણા છે. એ સાઇકલઘોડો ચર્મને આવ્યો હતો. ગાડીને ઘોડો સામી બાજુથી ખેંચે છે, સાઇકલને ઉપરથી ખેંચે છે એટલો તફાવત. બાકી એ છે ઘોડો, સવાર નથી. મોટરસાઇકલવાળાને હજી સવાર કહી શકાય. કારણ તે કુદરતની શક્તિથી ચાલે છે. રિક્ષા માણસ ખેંચે છે અને તેમાં માણસો બેસે છે. સાચે જ આ શરમજનક વસ્તુ છે. માણસ ગાડીએ જોડવા માટે નથી નિર્માયો. સાઇકલનું પણ એવું જ છે. સવાસો સવાસો રતલ વજનવાળા માણસો બીજાની સાઇકલ પર બેસે છે અને બીજાને બેસાડે છે પણ. હકીકતમાં સાઇકલ ચલાવનારની પાછળ જે બેસે છે તે તેના ખબા પર બેસે છે. ખોટી બાબતે લીધે જોકે આ વાત બન્નેના ખ્યાનમાં આવતી નથી. કાલે હું પૂનમચંદણને ત્યાં આવું અને કહું કે, ‘પૂનમચંદણ, તમે રિક્ષાએ જોડાઈ જાઓ, આ હું એમાં બેડો,’ તો કેવું થાય ? સાઇકલ, પર બીજાને બેસાડવો એ રિક્ષા ખેંચવા જેવું છે. કોઈ માંદું હોય તેને સાઇકલ પર બેસાડી લઈએ તો જીવી વાત. બાકી એ અજૂઝતું છે. વિચાર કરીને ગ્રાહ્ય થું અને

અગ્રાણ શું તે ઠરાવતા જાઓ. યોગ્ય કારણ વગર કેવળ નવું છે એટલા ખાતર કશાનો સ્વીકાર ન કરો. પેલું હાર્મોનિયમ! યત્ર ધૂમસ્ત્ર વહિઃ એ ન્યાયે જ્યાં જ્યાં હાર્મોનિયમ ત્યાં ત્યાં ફાટેલો અવાજ. તેનો એ 'ભોં...ભોં' અવાજ! એના કરતાં મધેડાનો અવાજ શું ખોટો? ચોક્કસ સારો. મધેડાના અવાજમાં કારુણ્ય પ્રગટ થાય છે. હાર્મોનિયમના અવાજમાં એ મુણ પણ નથી. ગાનારાનો ફાટેલો અવાજ છુપાવવો એટલું એનું કામ. ખરું પૂછો તો તંત્રવાદ જેવું એકે વાદ નથી. તેમાં બરાબર ચોક્કસ સ્વર બતાવી શકાય છે. પણ એમાં અક્ષય, ઝીણવટ, કળા જોઈએ. લોકો અક્ષયથી કંટાળી ગયા છે. હાર્મોનિયમનો ફેલાવો થયો અને સતારનું ચક્ષુ ધરી ગયું તેનું કારણ આ. યંત્રયુગ માણસને બેઅક્ષય બનાવતો જાય છે આનો પુરાવો યુરોપમાં ચાલી રહેલું યુદ્ધ. જનના વતી થોડા લોકો સારુંનરસું નક્કો કરે છે અને કહે છે હાથ જીંચા કરો. કારખાનામાં કે અમુક મિલમાં ૫૦૦ હાથ છે એમ અંગ્રેજીમાં કહે છે. ત્યાં માથાનું કામ જ નહીં! યુરોપનાં ભેળં ખોખાં બન્યાં છે. ત્યાં મતગણતરીને નામે હાથગણતરી થાય છે. યંત્રયુગને લીધે આવી બુદ્ધિહીનતા ફેલાવા માંડી છે. હાથગણતરીની આ યાંત્રિક લોકશાહીને લીધે હુકમશાહી આવી છે. તેણે આજે દાદ વાળ્યો છે.

તમે એક તસુબર સૂતર ન કાંતો તોમે ચાલશે. પણ વિચાર કરો. વિચાર કરતાં શીખો. ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં વિચાર, વિકાસ, બુદ્ધિ છે કે નહીં તે જુઓ. એ તેમાં દેખાય તો તેને અપનાવો.

ખાદીનું ગૃહશાસ્ત્ર*

આપણે બધા ઘણા દિવસથી સૂતર કાંતતા આવ્યા છીએ. કાંતવામાં પાવરધા છીએ. બહુ સરસ રીતે કર્પાસિયા ઓળીને સળી-પાટલાની પદ્ધતિથી પૂણીઓ બનાવી ઝીણું સૂતર કાંતીએ છીએ. આ આપણી રાષ્ટ્રની સેવા છે એમ આપણે માનીએ છીએ, અને એ બરાબર છે. પણ એ સેવાને સપૂર્ણ બનાવવી હોય તો પોતે ઝીણા સૂતરનું કાપડ ન વાપરનાં આપણે જાડું કાપડ વાપરવું જોઈએ. રાષ્ટ્રને પૂરું પડે એટલું ઝીણું કાપડ બનવું થાય ત્યાં સુધી આપણુ સેવકોનો એ ધર્મ છે. રાષ્ટ્રમાં જાડી ખાદી થોડીઘણી તૈયાર થાય છે. તે આપણે વાપરવી જોઈએ અને જેમનું ઝીણા કાપડ વિના ચાલતું નથી તેમને માટે આપણું સૂતર અર્પણ કરવું જોઈએ. એમ જોવા જઈએ તો જાડા કપડામાં જેટલો લાભ છે તેટલો ઝીણામાં નથી. જાડુ કાપડ વાપરવાના સાચે જ શ્રીમંતાઈ છે. જાડા કાપડનો શરીર સાથેનો ધસારો અ રોગ્યદાયક છે. તેમ છતાં ઝીળા કાપડને પણ સ્થાન છે. અને ઝીણું કાપડ અમુક પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રને જોઈશે જ. તેથી આપણે ઝીણું સૂતર કાંતવું જોઈએ અને તે એક વરસ ટકે એવું હોવું જોઈએ. આપણા ઝીણા સૂતરનું કાપડ એક વરસ સુધી ચાલ્યું કે નહીં એ જોવા માટે આપણે જેમને તે આપાએ તેમને તોંધ રાખવા કહીએ એટલે આપણું કામ થશે. એને માટે આપણે જાતે તે વાપરવાની જરૂર નથી.

પોતાને માટે આપણે જાડી ખાદી ખરીદીશું. એ પણ વગર થોચેલી કોરી. બંડારોમાં મળતી થોચેલી ખાદી મારી દૃષ્ટિથી તદ્દન

* પવનારના પરિશ્રમભાવની મંડળા જોડે ચર્ચેલા કેટલાક મુદ્દાઓનું ટાંચણ.

નકામી છે. એ ખાદીને ધોયેલી ખાદી કહેવી પણ જોઈ છે. હકીકતમાં એ આપ ચડાવેલી ખાદી છે. ઝીણી ખાદીની રાષ્ટ્રને થોડીધણીયે જરૂર છે, પણ આ આપ ચડાવેલી ખાદીની જરાય જરૂર ન હોવી જોઈએ. આ આપ આપવાની ક્રિયા જરાસરખી બગડે તો કપડું ચરણાર્થ જાય છે અને મહિના બે મહિનામાં ફાટી જાય છે. પણ એ બગડે નહીં અને આપ ચડાવવાનું કામ બરાબર પાર પડે એમ માનીએ તોયે એ કાપડની આવરદા ઓછામાં ઓછું એક બે મહિના ઘટાડયા સિવાય રહેતું નથી. હિન્દુસ્તાન ગરીબ દેશ છે અને એની પાસે જમીન બહુ ઓછી છે. જો પોતાની મર્યાદા જમીનમાં કપાસ પકવી, લોઢી, કાંતી અને વણીને આવી રીતે બાળી નાખે તો તે એક નૈતિક ગુનો કરે છે એમ માનવું જોઈએ. આ આપ આપવાની ક્રિયાને પરિણામે એક વરસ ચાલે એવું કાપડ દસ માસ જ ટકે છે એટલે એનું ટકાઉપણું પાંચપાંચ થયું. એટલે છપંચમાંશ કાપડ જોઈવાનું. માણસ દીક ૧૫ વાર પ્રમાણે ચાળીસ કરોડ માણસોને ૬૦૦ કરોડ વાર ખાદી જોઈએ, એને બદલે ૭૨૦ કરોડ વાર જોઈવાની, રૂપિયાની ત્રણ વાર લેખે ખાદીની કિંમત ગણીએ તો આ વધારાના ૧૨૦ કરોડ વારની કિંમત ૪૦ કરોડ રૂપિયા થાય. આમ એકઢી ધોતાર્ધમાં ૪૦ કરોડ રૂપિયા દર વરસે બરબાદ થાય. આ હિસાબ ધ્યાનમાં લેશે તો હું એને નૈતિક ગુનો શા માટે કહું છું તે સ્પષ્ટ થશે. ખાદીબંડારો હાથની પરિસ્થિતિમાં ધોયેલી ખાદી રાખવાનું સદંતર બંધ ન કરી શકે તોપણ ઓછામાં ઓછું તેમણે કારી ખાદી વધારેમાં વધારે ખપાવવાનો પ્રયત્ન જરૂર કરવો જોઈએ. પણ મને એવો બય છે કે, આજે ‘વેચાણની કળા’ તરીકે જે રૂઢ થઈ છે તે કળાના ભોગ બની બિલકુલ આ ધોયેલી ખાદીને ઉત્તેજન અપાય છે. પણ હાલ તુરંત એ મોટો પ્રશ્ન ખાતુએ મૂકી તમને તો હું મુશ્કેલી કે, તમે આ ધોયેલી ખાદીના મોહમાં ન પડતા. એમાં આપણું ત્રેવડું તુકસાન છે. એક તો મેં અત્યારે

તમને જણાવ્યું છે. બીજું, ધોયેલી ખાદીનો વણાટ બરાબર પારખી શકાતો નથી, તેથી સુંદર કઢીને ગમે તેવું રહી કાપડ મળે પડે છે. એ હિપરાંત, ધોવાઈના દામ આપવા પડે છે તે જુદા.

એટલા માટે આપણે કેરી ખાદી ખરીદીએ, જાતે ધોઈએ અને રોજ ધોતા રહીએ. એથી એ ખાદી સ્વચ્છ રહેશે. પણ આ ધોવાનું કામ પણ શી રીતે કરવું, અને સ્વચ્છ એટલે શું, એ બે વસ્તુઓ બરાબર સમજ લેવાની જરૂર છે. સ્વચ્છતા એ એક વસ્તુ છે અને ચળકાટ મારતો ધોળો રંગ જુદો છે. પસીનો, મેઘ, ડાઘા, વગેરે ગંદકી કપડામાં ન રહેવી એનું નામ સ્વચ્છતા; ધોવાનું કામ એટલું જ. એને માટે સોડા, સાબુ, વગેરે વાપરવાની કે પાયા પાડીને કે પછાડીને કપડાના બેહાલ કરવાની જરૂર નથી. સ્વચ્છતાના ખ્યાલથી એવા પ્રયોગો કરે છે તેઓ ભીંત બૂલે છે. તેઓ વાસ્તવિકપણે સાદી ખાદી વાપરનારા નહીં પણ રંગીન ખાદી વાપરનારા છે એમ માનવું જોઈએ. રંગીન એટલે બડક ધોળા રંગની રંગીન. આપણો દેહ માદીનો બનેલો છે. આપણે માદીમાં કામ કરનારા લોકો છીએ. માદી અને મેઘ એ બે વચ્ચેનો તફાવત આપણે જાણવો જોઈએ. માદીનો થોડોક રંગ કે તેની છટા ધોઈવા પર ચડે તેથી સ્વચ્છતામાં જરાયે વાંધો આવતો નથી. એ પણ એક જાનનું રંગીન કાપડ બહુ તો કહેવાય. હું એને જ સાદું કાપડ માનું છું. ચોખ્ખા પાણીથી રોજ ધોના જોઈએ એટલે આપણું કામ પત્યું. આટલું કરતાં માદીનો જે કુદરતી રંગ છે તે કપડા પર ચડે તો તેની સૂગ રાખવાની જરૂર નથી. ચળકાટ મારતા સફેદ રંગની હોંશ અને માદીના સ્વાભાવિક રંગની સૂગ આપણા જેવા મનુષી કરનારાઓને ન છાંટે. એને માટે માથુસોડાનું નકામું ખર્ચ કરવું પડે છે. વળી, કપડાનું ટકાઉપણું ઘટે છે. એથી કિલ્લદુ, સ્વચ્છતાનું બાન ન હોવાથી અને ક્યારેક ક્યારેક ધોવાથી કપડું ફાટી જાય છે એવી કલ્પનાથી આપણા ગામડાના લોકો પરમેશ્વરથી ભીંજેલાં કપડાં

એમ ને એમ વાપર્યાં કરે છે. તેમને સ્વચ્છતાનું જ્ઞાન થાય તો તેઓ એમ નહીં કરે. કપડું શું કરવાથી સારું ટકે એનું જ્ઞાન જો તેમને થાય તો તેઓ એમ નહીં કરે. કપડામાં દાખલ થયેલો પરસેવો એમનો એમ રહે તો કપડાની આવરદાને પોષક નહીં પણ બાધક હોય છે.

ખાદી સાદા પાણીથી રોજ ઘોઠ આપણે વાપરીએ. એ આપણા દેહનું સારું રક્ષણ કરશે અને તેને જરાજર શણગારશે. પણ રક્ષણ એટલે શું, અને શણગાર એટલે શું, તે જરાજર સમજી લેવું જોઈએ. આખો દિવસ દેહને કાપડી બાઈન્ડિંગ કરી રાખવો એમાં દેહનું રક્ષણ નથી અને શોભા પણ નથી. એક ગૃહસ્થ સંપૂર્ણ ખાદીધારી હતા. તેમની ઓળખાણ કરાવનાં બીજા એક સદ્ગૃહસ્થે કહ્યું, ‘આ ફલાણા ફલાણા નખશિખાંત ખાદીધારી છે.’ એ સાંભળીને હું ગભરાયો. નખથી માંડીને શિખા સુધી ખાદી પહેરવી એ કેટલું કપરું કામ છે! અને જમે તેવા મહાન દેશભક્તે પણ એવું શા માટે કરવું જોઈએ? પોટમર બન્ન બાળિ બાંગમર વજ્ર એવી એક કહેવત આપણામાં છે; પણ અજથી આખું પેટ ભરવું અને વસ્ત્રથી આખું શરીર ઢાંકવું એ એક જાતનો નિસર્ગદ્રોહ છે. જાજ રાખવાને માટે થોડું વસ્ત્ર વાપરવું અપરિહાર્ય છે. અને ટાઇલડકો વગેરેથી રક્ષણ કરવા માટે પણ થોડું કપડું જોઈએ. તે સિવાય ‘કારણ વિના આખો દિવસ આખા શરીરે વસ્ત્ર ધારણ કરવું. એટલે વસ્ત્ર નકામું ફાડી નાખવું એટલું જ નથી. આ એનો નાનામાં નાનો દોષ થયો. એથી મુખ્ય તુકસાન એ થાય છે કે, શરીર નાજુક, નિરતેજ અને કમજોર બને છે. સૂર્યકિરણોનો અને ખુલ્લી હવાનો મહિમા અપાર છે. તેમનાથી ડરવાનું કશું કારણ નથી. બિલકુલ તેમનાથી ન ડરવાનું અને તેમના પર પ્રેમ કરવાનું પૂરતું કારણ છે. વેદમાં એક ભક્તાનું વર્ણન છે. એ પ્રભુને કહે છે, ‘પ્રભુ, તું મને જાણે ગમે છે. કેટલો ગમે છે તે શું કહું? છાણુંદેહ થયેલાને જોમ વસ્ત્ર ગમે છે તેવો તું

મને ગમે છે!’ વસ્ત્ર ગમવું એ અર્થ માણસનું લક્ષણ બને હોય, પણ અર્થ થવાનું એક સાધન પણ છે. સૂર્યને સ્પર્શકૃતમાં મિત્ર કહે છે તેનું કારણ ઝાડ પણ જાણે છે. સૂર્યનારાયણ ઉત્તમ મિત્ર છે એટલું જ નહીં, તે એક ઉત્તમ વૈદ્ય પણ છે. વૈદ્યો નારાયણો હરિઃ આ વાક્યમાં સૂર્યનારાયણને પણ ખ્યાનમાં રાખ્યા છે. હું સામાન્યપણે બની શકે તેટલો ઉધાડો રહું છું, તેથી મને શારીરિક અને બૌદ્ધિક લાભનો અનુભવ થયો છે. તેથી આપણા દેશમાં ગરીબોએ તેમ જ શ્રીમંતોએ બની શકે તેટલા ઉધાડા રહેવું જોઈએ.

ખાદીની કરકસરની બાબતમાં બીજા કેટલાક મુદ્દાશાસ્ત્રીય મુદ્દાઓ દ્રષ્ટકમાં જોઈ લઈએ:

(બ) નાણા પછી બીનાં કપડાં એમ ને એમ ન રહેવા દેતાં તરત ધોઈ સૂકવી દેવાં. એમ ન કરવાથી કપડાં કોઈને જલદી ફાટી જાય છે, ને વધારામાં માણસને આળસની અને અવ્યવસ્થિતપણાની દેવ પડે છે.

(ગ) લાંબું ધોતિયું પહેરવાની જેમને દેવ છે તેઓ રાત્રે સૂતી વખતે તે બદલી ચઢી કે પાંચિયા જેવું બીજું વસ્ત્ર પહેરે. એમ કરવાથી લાંબા ધોતિયાની આવરદામાં વધારો થશે. પશ્ચિમના લોકોમાં આવો રિવાજ છે, અને આપણે ત્યાં પહેલાં હતો. કપડું ઊઘતાં હોઈએ ત્યારે વધારે ફાટે છે.

(ઙ) ધોતિયું અર્થ થાય તે પહેલાં જ વચ્ચેથી ફાડવું અને છેડાની બાજુએથી સીવી લેવું. આથી ધોતિયું ફરી નવા જેવું થાય છે. એને માટે મરાઠીમાં દોઢ માર્ગ અને ગુજરાતીમાં દાંડિયું રાખે છે.

(ચી) વસ્ત્ર જરા સરખું ફાટે તો તેની ઉપેક્ષા ન કરવી અથવા તે ફેંકી ન દેવું. તેને તરત સમું કરી લેવું. સમું કરવું અશક્ય થાય ત્યાં સુધી વસ્ત્ર નાખી દેવું યોગ્ય નથી. દેહને વસ્ત્રની ઉપમા આપવામાં આવે છે. દેહને ઔષધોપચાર વગેરે આપી સમો કરીને વાપરવામાં જેમ કથી હીણુપત નથી તેવી રીતે

વસ્ત્રની આખતમાં પણ સમજવું જોઈએ. ફાટેલું વસ્ત્ર વાપરવામાં શરમ છે.

છેવટે ખાદીતત્ત્વનું સ્મરણ કરીને પૂરું કરીએ. ખાદીની ગાદી સાથે લડાઈ છે. આને હું ખાદીતત્ત્વ કહું છું. ખાદીની ગાદી થઈ શકે છે એ ખાદીનો મહિમા છે. પણ એનો મહિમા એને પોતાને નડવો ન જોઈએ. પાંચસો પાંચસો નંબરનું સૂતર હિન્દુસ્તાનમાં કંતાનું હવું એમ લોકો અભિમાનથી કહે છે અને હું પણ કહું છું. આવું વસ્ત્ર નિર્માણ કરી તે દેવની મૂર્તિને અર્પણ કરતા હોત અથવા પ્રદર્શનમાં રાખતા હોત તો એ અભિમાન શોભત. પણ પૈસાદાર લોકો પોતાનો તુચ્છ દેહ શણગારવાને માટે આટલી અપાર મહેનત ગરીબો પાસે કરાવતા, અને ગરીબો પણ આટલી અદ્ભુત કળા ઓછામાં ઓછી મજૂરી માટે અથવા કદાચ ભરપૂર મજૂરી માટે વેચી તુચ્છ માનવદેહની ખુશામત કરતા, એ વિચાર મનમાં આવે છે ત્યારે મને શરમ આવે છે. ખાદી વૈભવશાળી બલે થાઓ, પણ વિશ્વાસી કદી ન થાઓ. રામદાસે આપણને શીખવ્યું છે કે ચાતુર્યે ઝૂંગારે અંતર । શૂન્યે ઝૂંગારે શરીર । દોહીમધ્યે કોળ ચોર થઈ પડ્યા ॥ (આતુર્ય અંતરને શણગારે છે, વસ્ત્ર શરીરને શણગારે છે. એ બેમાં કાણ વધારે મહત્ત્વનું છે તેનો વિચાર કર.) મરાઠાઓએ આ ખાદીતત્ત્વ માંડ સો વરસ ધ્યાનમાં રાખ્યું અને માંડ સો વરસ તેમનું રાજ્ય ટક્યું. આ ખાદીતત્ત્વ આપણે કદી ન ભૂલીએ.

ગોસેવાનું રહસ્ય*

વહાણો બાઈઓ અને બહેનો,

આજે હું તમારી આગળ જો બે બોલ બોલવાનો છું, તેની પ્રસ્તાવના દાખલ થોડું કહેવાની જરૂર છે.

હું એક જંગલી ગર્ધ કાલે અમારી કાર્યવાહક મંડળની સભા પ્રાણી છું યર્ધ તે વખતે મેં કહ્યું હતું કે, તમે મને પ્રમુખ બનાવો છો ખરા, પણ સાચવજો !

હું એક જંગલી પ્રાણી છું. તેથી મારા વર્તનમાં તમને કયાંય અસબ્યતા જણાય તો તમારે સહી લેવી પડશે. મારો જન્મ મૂળ કોકણના જંગલમાં થયેલો, અને જોને આજકાલ બહુતર કહે છે તે થોડુંક મને મળ્યું ન મળ્યું એટલામાં મને ઉપનિષદો વાંચવાની ઇચ્છા યર્ધ. તમે જાણો છો કે ઉપનિષદો એક જંગલી સાહિત્ય છે. એને સંસ્કૃતમાં આરણ્યક કહે છે. આરણ્યક શબ્દનો સીધો અર્થ આપણી બાપામાં જંગલી સાહિત્ય એવો થાય. એમાં બ્રહ્માના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં તેનાં બે લક્ષણો ક્યાં છે : અવાકી, અનાદર : એટલે કે ન બોલનારું અને કોઈ પણ વસ્તુની પરવા ન કરનારું. આ લક્ષણો જાણે મારા હાડમાં બિતરી ગયાં છે. એવી નાની મોટી અનેક વસ્તુઓ હશે કે જેમની હું પરવા કરું છું કે નથી કરતો, એ મારા પાનમાં પણ નહીં આવે. તેથી તમે આટલું સહન કરી લો, એવી મારી વિનંતી છે.

* ૧-૨-૧૯૪૨ને રોજ ગોસેવા સંઘના સંમેલન પ્રસંગે પ્રમુખ તરીકે આપેલું બાણ.

પહેલીનેા એક ભાગ ગણી શકાય એવી બીજી એક વાત
મારે એ કહેવાની છે કે, મારી માતૃભાષા
દરબારી ઠાઠની મરાઠી છે. મરાઠીમાં જોકે અનેક પ્રકારનું
સ્વામી અદ્ભુત સામર્થ્ય છે, છતાં તેમાં એક
વાતની મોટી ગિણપ છે. જેને દરબારીપણું
કહે છે, અને જે હિન્દી, ઉર્દૂ તથા હિન્દુસ્તાનીમાં બરપૂર છે, તે
મરાઠીમાં નથી. અમે સેંકડો પ્રયત્નો કરીએ તોય બાપ બાઈયેગ,
બૈઠિયેગા જેવા શબ્દોનું મરાઠીમાં અક્ષરશઃ ભાષાંતર કરવું
અશક્ય જેવું છે. એટલે આ કારણસર પણ જે ખામીઓ કે
ગિણપો મારી હિન્દી ભાષામાં તમને દેખાય તે પણ તમારે માફ
કરવી રહી.

આ ઉપરાંત વળી એક વાતનો મારે પ્રસ્તાવનામાં ખુલાસો કરવો
જોઈએ. મારે મારું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ લખી
વ્યાખ્યાન લખ્યું આપવું, એમ મને સૂચવવામાં આવેલું.
કેમ નહીં? આ એક શિષ્ટાચાર હશે. પણ હું તેમ કરી
શક્યો નથી. કારણ, સામાન્યપણે શ્રોતાઓનું
પ્રત્યક્ષ દર્શન થયા વિના મને કશું સ્પર્શતું નથી. એ ઘર્ષ હમેશાની
વાત. એ ઉપરાંત અહીં આ વખતે મારા પહેલાં બાપનું ભાષણ
થવાનું હતું. એટલે મેં વિચાર કર્યો કે, તેમનું ભાષણ સાંભળવું
અને પછી એના પ્રકાશમાં બોલવું, એટલે તેમણે જે વસ્તુઓ
વિસ્તારપૂર્વક કહી હોય તેની પુનરાવૃત્તિ નહીં થાય, અને તેમણે
ન કહેલી વસ્તુઓ સૂકેજે કહી શકાય. આવો વિચાર કરી હું
મારું ભાષણ લખી લાવ્યો નથી. અને તેથી હું તમારી આગળ
મોઢે ભાષણ કરું છું. આને માટે ક્ષમા માગવાની જરૂર મનાતી
હોય તો તે પણ માગી લઉં છું અને હવે હું મારું ભાષણ
શરૂ કરું છું.

પ્રથમ હું નામથી શરૂઆત કરું. કારણ, નામમહિમા સૌ કોઈને જાણીતો છે. આપણા સંઘનું નામ 'ગોસેવા' શબ્દ ગોસેવા સંઘ છે. આ નામ સાંભળી સહેજે શા માટે? પ્રશ્ન ઊઠે છે કે, આપણે કદી ગોરક્ષા શબ્દ સાંભળ્યો નથી? એ શબ્દ જાણતા હોવા છતાં આપણે ગોસેવા શબ્દ જાણીપૂછને વાપર્યો છે કે કરી? વિચાર કર્યા વિના સહેજે એ ત્યાં પડ્યો છે? આનો જવાબ આપવાની જરૂર છે.

સંસ્કૃતમાં આપણને ગોસેવા શબ્દ સહેજે જોવા નહીં મળે. સંસ્કૃતમાં ગોરક્ષા શબ્દ જ પ્રચલિત છે. અથળત, આ શબ્દ બધા જાણે છે. પણ એને જાણી જોઈ, હેતુપૂર્વક છોડી દીધો છે; અને ગોસેવા શબ્દ વધારે નમ્ર છે એટલા માટે આપણે પસંદ કર્યો છે. ગોરક્ષાનું સામર્થ્ય આજે આપણામાં હોય એમ અમને દેખાતું નથી, તેથી ગોસેવાથી સંતોષ માન્યો છે. એટલે દયાભાવપૂર્વક અમારાથી થઈ શકે તેટલી ગાયની સેવા અમે કરીશું. અને પ્રજુની કૃપાથી જ્યારે અમારામાં પાત્રતા અને શક્તિ આવશે ત્યારે અમે ગોરક્ષા કરીશું.

પણ ગોસેવાનું નામ સર્પએ છીએ એટલે આપણને પૂછવામાં આવશે કે, તમે ગાયની શી સેવા કરવા ઇચ્છો છો? તમે ગાયનું દૂધથી વધારવાની અને સારા બળદ પેદા કરવાની વાત કરો છો, ત્યારે એ તો તમારી પોતાની સેવા થઈ. એમાં ગાયની શી સેવા થઈ? અંગ્રેજીમાં વૃક્ષિક સર્વિસ (જાડેર સેવા) શબ્દપ્રયોગ ૩૬ છે. એના જેવી તમારી આ ગોસેવા થઈ. આ પ્રશ્નને અંગે થોડી ચોખવટની જરૂર છે.

આવો સવાલ ઊભો થાય છે તેનું કારણ આપણે પોતાની ગર્વીષા ઓગળાવવા નથી. સેવા અને ઉપયોગ મારણી મર્યાદા એ બેનો હંમેશા વિરોધ હોય છે એવું નથી, એ વાત ખ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. જે પ્રાણીનો આપણે કર્યો ઉપયોગ દરી શક્તા નથી તેની સેવા કરવાની

શક્તિ આપણામાં હોતી નથી. એ આપણી માનવોની મર્યાદા છે. આમાં સ્વાર્થનો કોઈ સ્વાદ નથી. એકબીજાની સેવા કરવાનો આ જ એક માર્ગ પરમેશ્વરે આપણે માટે ખુલ્લો રાખેલો છે. નહીં તો બાપુજીએ આજે પાંજરાપોળોની જે દશા વર્ણવી તેવી દશા આખા સમાજની થાય. આજે પણ આપણને એવું દેખાય છે. પક્ષીઓને લોકો દાણા નાખે છે અને માણસોને શૂખ્યા રાખે છે ! આવા વર્તનથી દયા કે સેવા નથી થતી, પણ નિર્દયપણું ને કુસેવા થાય છે.

પરમેશ્વરના ગુણ અનંત છે. તેમનું આપણે યથાશક્તિ અનુકરણ કરવાનું છે. પણ પરમેશ્વરનો જે ખાસ ગુણ છે, એટલે કે જે એનો એકધાનો ગુણ છે, તેનું આપણે અનુકરણ કરવા જઈએ તો અહંકાર થાય. ઐશ્વર્ય એ ઈશ્વરની એકધાની માલકીનો ગુણ છે. એનું અનુકરણ આપણે માટે શક્ય નથી. બીજા બધા ગુણોનું ઓછુંવત્તું અનુકરણ કરી શકાય. ઈશ્વર સૃષ્ટિનું પાલન કરે છે તે તેના સંહાર કરે છે. એનું અનુકરણ આપણે માટે વર્જ્ય છે. આપણે કોઈ પણ પ્રાણીનું પાલન નથી કરી શકતા. બહુ બહુ તો આપણે કીડીઓ માટે ખાંડ વેરી શકીએ. પછી ત્યાં કીડીઓ ભેગી થાય અને નસીબજોગે ત્યાં એકાદ બળદ આવે તો તેના પગ નીચે એ ચમદાર્ધ જાય. આમ થાય તો એની જવાબદારી પછી હું કેવી રીતે ઉઠાવું ? એ ઈશ્વરની કરણી છે, એમ કહી હું છૂટી જવાનો ?

અહીં મને એક વાત યાદ આવે છે. એક ડોશી હતી. તેનો એક દીકરો હતો. એ તેનું સાંભળે નહીં. તેથી માણસનો બિચારી બહુ દુઃખી થતી. એક વખત હું અહંકાર તેને ઘેર ગયો હતો ત્યારે તેણે મને કહ્યું,

‘જુઓ ને, મેં આને આટલા દિવસ પાળ્યો, પોષ્યો અને હવે એ મારું સાંભળતો નથી !’ મેં ડોશીને પૂછ્યું, ‘તમારે આ એક જ દીકરો છે ?’ તેણે કહ્યું, ‘બીજા ત્રણ હતા તે

ગુજરી ગયા.' મેં એને મારી જંગલી ભાષામાં સીધો સવાલ પૂછ્યો, 'માણ, તમે તમારા ત્રણ છોકરાને શા માટે મારી નાખ્યા?'

આ જંગલી સવાલ સાંભળી એ ડોશીના હૃદયને કેવો જખરો આધાત પડ્યો. હશે તેની તમે કલ્પના કરી શકશો. થોડા વખત તે સ્તંભિત થઈ ગઈ, અને પછી સ્વસ્થ થઈ બોલી, 'હું શું કરું? પરમેશ્વરની ઇચ્છા હતી તેમ થયું.' પછી મેં એને કહ્યું, 'તમારા ત્રણ દીકરાને મારી નાખ્યા પ્રભુએ, તો પછી આ મોથા દીકરાને કોણે પાળ્યોપોળ્યો? પાલન કયું' તે તમે, અને મારી નાખ્યો દેવે, એમ કેમ કોણ? કાં તો એ બન્ને જન્મદારી લેા અથવા બંને છોડી દેા.'

જે પ્રાણીનો આપણે ઉપયોગ ન કરી શકીએ તેની સેવા પણ

ન કરી શકીએ. ગોસેવાનો માર્ગ સરળ છે.

વૈદનાં ગોસેવાની ગાયનો આપણે માટે ધણે ઉપયોગ છે. એ

ફેઝવળી ઉપયોગ વધારેમાં વધારે થી રીતે કરી

શકાય તે માટે આપણે પ્રયત્ન કરીએ; અને

સાથે સાથે આપણાથી થઈ શકે તેટલી તેની વધારેમાં વધારે સેવા

કરીએ.—જેમ આપણાં બાળમગ્ન્યાંની કરીએ છીએ તેમ. ગોસેવાનો

આ સીધો અર્થ છે.

ગોસેવાનો પહેલો પાઠ વૈદિક ઋષિઓએ આપણને શીખવ્યો.

કેટલાક ભોળા કહે છે, 'ઋષિઓએ બગતો ગોસેવાનો પાઠ આપણને

શીખતી ગાયને વિશે અનુચિત પૂજાભાવ નિર્માણ કર્યો છે. આવી

પશુપૂજા વૈજ્ઞાનિક નથી.' આવી દલીલ વસ્તુસ્થાનનો વિચાર કરી

વિના કરવામાં આવે છે. જેમ આપણે ગાયના ઉપયોગનો વિચાર

કરીએ છીએ, તે પ્રમાણે ઋષિઓએ પણ તેના ઉપયોગનો જ વિચાર

કર્યો હતો. એ દૃષ્ટિથી જ તેમણે કહ્યું કે, ગોસેવા જ દિંદુસ્તાનને માટે

લાભદાયી છે. તેથી તે જ ધર્મ બને છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ગાયનો

જેટલો વિવિધ ઉપયોગ કરી શકાય તેટલો કરવાની આપણી ફરજ છે. વેદવચન છે કે, સદસ્યવારા પચસા મહી ગૌઃ । (એવી ગાય કે જે રોજ દૂધની હજાર ધારાઓ આપશે.) દૂધની એક ધાર કેવડી હોય છે તે તમે સમજી શકો. હિસાબ કરતાં વૈદિક ગાયનું ૪૦-૪૫ રતલ જેટલું દૂધ થાય. એ ઉપરથી વૈદિક ઋષિઓની શી ઇચ્છા હતી, અને ગાયની પાસે તેઓ શી અપેક્ષા રાખતા હતા તે તમારા ધ્યાનમાં આવશે. હમણાં તો ગાય સમૂળનું દૂધ આપતી નથી, એવી ફરિયાદ સાંભળવામાં આવે છે. વૈદિક ઋષિઓએ ગોસેવાની યોગ્ય દિશા બતાવી છે.

લોકો કહે છે, ‘દૂધ ગાય પાસેથી મળી શકે, પણ ઘી મારે ભેંસને શરણે જતું પડે.’ પણ આપણા પ્રાચીન વૈદિક ઋષિઓને આ વાત માન્ય નથી. તેઓ કહે છે, યૂયં ગાયો મેદયયાઃ કૃશં ચિત્ । (હે ગાયો, કૃશ શરીરોને તમે ચરખીવાળાં બનાવો છો.) મેદ જેટલે રેનેહ જેટલે ચરખી જેટલે વૈજાનિકો જેને ફેટ કહે છે તે. એનો અર્થ એવો થયો કે દૂધનાં શરીરોને પરિપુષ્ટ કરે એવી ચરખી ગાયના દૂધમાં પૂરતા પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ. આજે ગાયના દૂધમાં ઘીનું પ્રમાણ અલ્પ દેખાતું હોય તો તે વધારવાનું કામ આપણું છે. એ ક્યારેય ગાયના દૂધની નથી, આપણા પ્રયત્નની છે.

આના સમર્થનમાં તેમણે ગાયનું વર્ણન વળી આમ કર્યું છે. અધીરં ચિત્ કૃણુયા સુપ્રતીક્મ્ । (જે શરીર અત્રીર છે તેને ગાય શ્રીર બતાવે છે.) શ્રીર જેટલે શોભન સુંદર, અત્રીર જેટલે શોભાહીન. અત્રીર શબ્દ પરથી અશ્લીલ શબ્દ બનેલો છે. આ પરથી તમે જાણો કે, આપણને ગોસેવાનો પહેલો પાઠ વૈદિક ઋષિઓએ શીખવેલો છે, અને તેમણે એના વિકાસની દિશા પણ બતાવી છે, અને એ દિશા અનુચિત પૂજાભાવની નથી, પણ શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિવાળી છે, જેટલે કે પૂરેપૂરી ઉપયુક્તાવાની છે.

સેવાનો અર્થ ઉપયોગહીન સેવા નથી. ઉપયોગી પ્રાણીનો ઉપયોગ કરી તેની બની શકે તેટલી સેવા સેવાની વ્યાખ્યા કરવી એવો એનો અર્થ છે. એનો અર્થ એવો થયો કે, ઉપયોગી પ્રાણીઓને આપણે વધારેમાં વધારે ઉપયોગી બનાવવાં જોઈએ, અને એ રીતે આપણે તેમની વધારેમાં વધારે સેવા પણ કરી શકીએ — આપણે આપણાં બાળ-બચ્ચાંની સેવા એમ જ કરીએ છીએ. આવી રીતે આપણી દૃષ્ટિથી સેવાનો ઉપયોગ સાથે નિત્યસંબંધ છે. હવે હું એથીયે આગળ જઈ કહું છું કે, જેવી રીતે આપણે ઉપયોગહીન સેવા કરી શકતા નથી, તેવી રીતે સેવાહીન ઉપયોગ પણ ન કરવો જોઈએ. ગોસેવા સંધના નામમાં સેવા શબ્દ વપરાયો છે તેનો અર્થ આ છે. એટલે સેવા ક્યાં વિના આપણે લાભ ન લઈએ. આજે પણ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં એમ થાય છે. આજે પણ આપણે આપણાં દોરડાંખરની થોડી-ધણી સેવા કરીએ છીએ; પણ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી જેટલા કરવી જોઈએ તેટલી અલબત્ત નથી કરતા. કારણ, આજે ખુદ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિનો આપણામાં અભાવ છે. આ કામમાં તજજ્ઞો પાસેથી જરૂર મદદ લઈશું. પણ બધું તેમના પર ન છોડી શકાય. આપણે ગાયની પ્રત્યક્ષ સેવા કરવી જોઈએ. એવી પ્રત્યક્ષ સેવા આપણે કરીશું, ત્યારે જ ગોસેવાનું થોડુધણું શાસ્ત્ર આપણને હસ્તગત થશે.

પવનારમાં અમારા આશ્રમના એક બાઈ નામદેવે જે ચાર માસો પાળી છે. નામદેવને બગ્ગર માટે એક દિવસ સેવું જવું પડ્યું. સાંજે તે પાછો આવ્યો ને દોઢવા બેઠો પણ ગાય કેમ કરી દૂધ આપે નહીં. તેણે ખૂબ માથાકૂટ કરી. પછી તેણે પૂછ્યું, “આજે ગાયને થયું છે શું?” જવાબ મળ્યો, “કશું થયું નથી. દૂધ કેમ નથી આપતી કાણ જાણે?” વાહરડું પણ બાંધેલું હતું. તેથી તે પણ ધાવી ગયું નથી.” પછી નામદેવ ગાયની પાસે ગયો.

તેણે તેના શરીર પર હાથ ફેરવ્યો. તેને સ્નેહભર્યા અવાજે બોલાવીને ચાખડી. આ સ્નેહદર્શન જોઈ થોડા વખત પછી ગાય દૂધ દેવા લાગી. ટૂંકમાં, નામદેવની માફક સેવા કરીશું ત્યારે જ ગોસેવાનું રહસ્ય ધીમે ધીમે આપણને સમજાશે, અને ગોસેવાનું શાસ્ત્ર પણ તૈયાર થશે.

હિંદુ સંસ્કૃતિના અગ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિ કાશિદાસે ગોસેવાનો કેવા સુંદર આદર્શ આપણી આગળ રજૂ કર્યો છે !

કાલિદાસ અને ગોસેવા મહારાજ દ્વિતીય ઋષિના આશ્રમમાં રહેવા આવે છે. ઋષિ તેને ગાયની સેવા કરવાનું કામ સોંપે છે. કારણ, આશ્રમમાં કંઈ પણ કામ કર્યા વિના થોડું જ રહેવાનું હોય છે. આશ્રમ એટલે સેવાશ્રમ. એ રાત્રિ ગોસેવાનું કામ કેટલું આસ્થાપૂર્વક કરે છે, ગાયની કેટલી આકરી કરે છે, તેની પાછળ પાછળ કેવી રીતે ફરતો રહે છે, તેનું ચિત્ર કાશિદાસે આવી રીતે ચીત્ર્યું છે :

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयाताम्, निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।

जलमिच्छापी जलमाददानाम्, छायेव तां भूपतिरम्बगच्छत् ॥

જ્યારે એ ગાય ઊભી રહેતી ત્યારે તે ઊભો રહેતો; જ્યારે તે ચાલવા માંડતી ત્યારે તે ચાલવા માંડતો; તે બેસતી ત્યારે એ બેસતો; તે પાણી પીતી ત્યારે એ પાણી પીતો; શરીરની છાયાની જેમ એ રાત્રિ તે ગાયની પાછળ પાછળ જતો હતો — તેનો અનુચર થયો હતો.

ગાય ઉદાર પ્રાણી છે. એ આપણી સેવા અને પ્રેમ પારખે છે, અને વધારેમાં વધારે લાભ આપવા તૈયાર હોય છે. સેવા ચાખડું દોહન કરી મેં આ દૂધ આપની આગળ રજૂ કર્યું છે. એક તો ઉપયોગ કર્યા વિના આપણે સેવા કરી શકતા નથી. અને બીજી વાત એ કે, સેવા કર્યા વિના આપણે ઉપયોગ કરીએ તો

ગુનો થાય. આપણે એમ કરવું નથી. આ જે વસ્તુઓ મેં તમારી આગળ મૂકી છે.

હવે આપણે સંઘ શબ્દનું મનન કરીએ.

સંઘ શબ્દમાં કોઈ વિશેષ દર્શિ છે ?

સંઘ શબ્દની વ્યાખ્યા રટિય. મારે સંઘ, હરિજનો. મારે સંઘ,

એમ આપણે અનેક સંધો ઊભા કર્યા છે.

એમના જેવો જ ગોસેવા મારે આ સઘ બન્યો છે, એટલો જ, કે એમાં ક'ઈ વિશેષ અર્થ છે ? એમાં વિશેષ અર્થ હોઈ શકે એમ મને લાગે છે. હિન્દુસ્તાનની જમીનની અને ગાયની આજે જે દશા છે, તે ધ્યાનમાં લેતાં જણાય છે કે, મોટે ભાગે સહકાર વિના આ કામનો વિકાસ થાય તેમ નથી. કદાચ ઠેકઠેકાણે સંધો રચાપી તે દ્વારા આ કામ કરવું પડશે. ગોસેવા સંઘમાંથી આટલો વિશેષ અર્થ કાઢવામાં કશું ખોટું નથી.

હવે આગળ વધીએ. ગોસેવા સંઘના કાર્યનો આરંભ પ્રતિ-

સાથી થાય છે. એની પાછળ એવો આશય

પ્રતિજ્ઞાની છે કે, આપણે ગાયના જ દૂધથીનું સેવન

અપયોગિતા કરીશું તો આપણને તેની સેવા કરવાની

ધમ્મી થશે. તેથી ગાયનું જ દૂધથી વાપરવાની

પ્રતિજ્ઞા શરૂઆતમાં રાખવામાં આવી છે. ધણા લોકો પૂછે છે

કે, “પ્રતિજ્ઞાની શી જરૂર ? પ્રતિજ્ઞા વિના કામ ન થઈ શકે ?”

જવાબમાં હું મારો પોતાનો અનુભવ કહું. મેં જોયું છે કે, સંકલ્પ-

પૂર્વક કરેલો પ્રયત્ન જેવો સફળ થાય છે તેવો સામાન્ય ધમ્મીને

લીધે કરેલો પ્રયત્ન સફળ થતો નથી. કોઈ પણ મહાન કાર્ય સંકલ્પ

વિના પાર પડતું નથી. સંકલ્પપૂર્વક આરંભ કરવામાં આવે તો

અધુરું કામ તો તેટલાથી જ પૂરું થાય છે. એકલાં દૂધથી ખાઈશ કે

નહીં ખાઈ એટલી જ આ પ્રતિજ્ઞા નથી. ગાયનાં દૂધથીની પેદાશ

વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ પ્રતિજ્ઞાનો હેતુ છે.

પ્રતિજ્ઞાની બાળકમાં એક વધી હંમેશ લેવામાં આવે છે કે, પારકાને ત્યાં ગયા હોઈએ ત્યારે આવા એક આજ્ઞેપનો નિયમને કારણે તેમને તકલીફ પડે છે. આનો જવાબ જવાબ બાપુએ પોતાની અહિંસાની ભાષામાં આપેલો છે. હું મારી અનાદરની ભાષામાં આપવા માગું છું. એટલી સમ્મતા રાખવાની જરૂર પણ શી? સૂર્યને આપણે તેનાં કિરણ પરથી જાણખીએ છીએ. તે જ્યાં જાય છે, ત્યાં પોતાનાં કિરણ છર્ષ જાય છે. તેનાથી કોઈને તાપ લાગે કે આનંદ થાય, તેની તે પરવા રાખતો નથી. સૂર્ય પોતાનાં કિરણોનો ત્યાગ કરે તો તેનું સૂર્યપણું મટી જાય. તે જ પ્રમાણે આપણે પણ જ્યાં જઈએ ત્યાં આપણાં કિરણોની સાથે — આપણા સિદ્ધાન્તો સાથે — જતું જોઈએ. હું મારા સિદ્ધાન્ત કે વિચાર છોડીને કોઈને ત્યાં જઈ તો હું ત્યાં મારું પોતાપણું છોડી દઉં છું એમ થાય. પછી હું ‘હું’ રહેતો નથી. આપણે આપણું સ્વત્વ છોડી દઈ કોઈને ત્યાં જઈએ તો તેને પણ આનંદ નહીં થાય. તેથી પ્રતિજ્ઞા અવશ્ય લેવી જોઈએ અને લોકોની કઠ્ઠી લીધેલી તકલીફો બાળક તદ્દન નયિત રહેવું જોઈએ.

બીજી એક વાત. ગાયમેંસના સવાક્ષને અંગે ઘણી ચર્ચા થયા કરે છે. જન્મે જનવરો માણસને દૂધ આપનારાં ગાય વિ. મેંસ છે. જન્મે વચ્ચે કોઈ મૂળભૂત વિરોધ હોવાનું કારણ નથી. તેમ છતાં આપણે ગાયનાં દૂધથી વાપરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈએ છીએ એમાં રહેલું રહસ્ય સમજી લેવું ઘટે છે. હિંદુસ્તાનની ખેતીનો દેવ બળદ છે. અને એ વાત સૌ કોઈ જાણે છે કે, હિંદુસ્તાન ખેતીપ્રધાન દેશ છે. બળદ આપણને ગાય પાસેથી જ મળી શકે. ગાયની એ જ વિશેષતા છે. આ વિશેષતાની સાથે ગાયની બીજી ઉપયોગિતા આપણે જોટલી વધારી શકીએ તેટલી વધારીએ. પણ ગાયનો મુખ્ય ઉપયોગ બળદની જનેતા તરીકે

છે. બગદ વિના આપણી ખેતી યાવ નહીં. તેથી આપણે ગાય તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ, અને તેની સંભાળ લેવી જોઈએ. આમ આપણે ન કરીએ તો હિંદુસ્તાનની ખેતીને મોટી હાનિ થશે. આ દષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો બેસનો સવાલ સહેલાઈથી ઊઠતી જાય અને ગાયને ઉત્તેજન આપવું એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય શી રીતે બને છે તે ધ્યાનમાં આવે.

દુકાળ વખતે જાનવરો કયા ક્રમમાં મરે છે એ બાબત મારા

એક મિત્રે એક વખત પોતાના પ્રાન્તમાંના

ગાય અને અનુભવ કહેલો તે મને યાદ આવે છે. તેમણે
પાઠાની ઉપેક્ષા કહેલું, સૌથી પહેલાં પાડો મરી જાય છે. કારણ,
તેની ઉપેક્ષા કરી આપણે તેને મારી નાખીએ

છીએ અથવા મરવા દઈએ છીએ. વધીના બજારમાં ગાયો બેસે
એક બે કલાકમાં વિચારવાની હોય એવી દશામાં હાવવામાં આવે છે.
ઉદેશ એ કે હોઠો તેમને તાજાં તોમ ખરીદી લે. એક વખત એક
માણસ આવી એક બેંસ વધી તરફ લઈ જતો હતો. મનોહરજી તે
વખતે મહારોગી સેવામંડળ મારફતે રક્તપિત્તિયાંની સેવા ચેંગાકેળામાં
કરતા હતા. તેમણે તેને જોયો હતો. રસ્તામાં ચેંગાકેળા પાસે પેલી
બેંસ વિચારી. પુત્રજન્મ થયો. પણ એ બાઈને પુત્રજન્મ ભારે
આપત્તિજનક લાગ્યો. એ વિચાર કરવા લાગ્યો. આ પુત્ર યાનો !
આ તો એક બહા વળગી છે ! માણસને પુત્રજન્મથી આનંદ થાય છે.
પણ બેંસના પુત્રને તે સદન કરતો નથી. પેલા બાઈએ એ પુત્રને
ત્યાં જ પડતો મૂક્યો અને વધી જઈ બેંસ વેચી ને પૈસા મળ્યા
તે મઠિ પાંધીને તે પોતાના ઘર બાગી રવાના થઈ ગયો. બિચારો
મદિધીપુત્ર ત્યાં જ પડ્યો રહ્યો. મનોહરજી રજા દરમિયાન સ્વભાવના
આનું દરે શું કરવું, તેની તેમને ચિંતા થવા માંડી. ને ખેતરમાં
એ પાડું પડ્યું હતું તેના ઘણી પાસે તે ગયા. તેને તેમણે પૂછ્યું,
“આને તમે સાચવશો ?” તેણે કહ્યું, “આ શી બહા છે ! આને

હું શું કામ રાખું ? એનો ઉપયોગ શા ? એનું પાલન મારે શા માટે કરવું ? છેવટે દશેરાના બલિદાન માટે એને વેચવો પડશે. બીજો કશો રસ્તો આને માટે નીકળી ન શકે.”

આ એક હમેશની ઘટના મેં તમને કહી. ટૂંકમાં, સૌથી પહેલાં પાડો મરી જાય છે; તેની પાછળ ગાયનો વારો આવે છે; પછી બેંસનો; અને સૌથી છેલ્લે બગદ મરે છે. બગદ સૌથી વધારે ઉપયોગી, એટલે તેને સાચવવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. ગમે તેમ કરી લોકો તેને ખવડાવે છે અને જિવાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ સવાસ એ છે કે, ગાયની સેવા કર્યા વિના સારા બગદો ક્યાંથી મળે ? હિન્દુસ્તાનના લોકોને બગદ જોઈએ, પણ ગાયની સેવા તેમને કરવી નથી. ધાર્મિક દૃષ્ટિથી તેઓ ગાયની પૂજા કરવાનો દાંગ કરે છે, પણ દુધને માટે તેઓ બેસને સારી ગણે છે ! હિન્દુસ્તાનના લોકોની ઇચ્છા એવી હોય એમ જણાય છે કે, બેંસ આપણી માતા હોય અને બગદ બાપ ! યોજના તો મગ્નની છે, પણ બગવાનને એ મંજૂર નથી. તેથી આ મામલો મુશ્કેલ બન્યો છે. બેંસ અને ગાય બંનેનું સાથે પાલન કરવું હિન્દુસ્તાનની આજની પરિસ્થિતિમાં બની શકે એવું નથી.

પણ આજે ગાયની સેવાને મહત્ત્વ આપ્યા વિના આપણો છૂટકો નથી, એ વાત આપણને બરાબર મેંસની પળ સેવા સમજાવી જોઈએ. ગાંધીજીએ કહ્યું કે આપણે થમી શક્તી નથી જો ગાયને બચાવી શકીએ તો બેંસનો સવાસ આપોઆપ ઊકલી જશે. આનું પૂરું દર્શન મને પણ થયું નથી, અને કદાચ આજે તેની જરૂર પણ ન હોય.

ગાય અને બેંસને એકબીજાનાં દુસ્મન માનવાનાં નથી. પણ આપણે ગોસેવાથી શરૂઆત કરી જોઈએ, અને એ જ થઈ શકે. ખરું જોતાં, આજે આપણે બેંસની પણ સેવા કરતા નથી. આજે બેંસની આપણે જે સેવા કરીએ છીએ તે હકીકતમાં નથી ગાયની

સેવા કે નથી બેસતી. આપણે એમાં કેવળ આપણો સ્વાર્થ જોયો છે. આપણે બેસતી સેવા કર્યા વિના તેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ.

હું હમણાં ફરી ગયો કે, આપણે પાડાની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે, હિંદુસ્તાનના મેંસનો સ્વમાથ થોડા ભાગમાં પાડાનો ઉપયોગ થોડાવણો થતો હતો. પણ સામાન્યપણે હિંદુસ્તાનની 'ગરમ આબોહવામાં પાડો ઝાઝો ઉપયોગી થાય તેવો નથી. બેંસનું પાકન આપણે કેવળ લોભને વશ થઈ કરીએ છીએ. નાગપુર ને વરાહ તરફ ઉનાળામાં ગરમીનું પ્રમાણ ૧૧૫° સુધી જાય છે. બેંસને ખાસ કરીને એ દિવસોમાં પાણીમાં પડી રહેવાનું જોઈએ. પણ પાણીની ત્યાં અછત રહી. પાણી વિના બિચારી તકડયા કરે છે. બેંસ સંપૂર્ણપણે જમીન પરનું જનવર નથી. એ અધુરું જમચર અને અધુરું સ્થલચર પ્રાણી છે. ગાય પૂર્ણ સ્થલચર છે. પાણીમાં રહેતાં પ્રાણીઓને ધરમેશ્વરે વધારે ચરખી આપી છે. દાઢ અને પાણીથી બચવામાં એ ચરખી કામ આપે છે. માછલીનું શરીર તેમથી ભરેલું હોય છે. તેથી જ પાણી બહાર નિકળતાં વેન માછલી મુર્ખના નાપથી બળવા મારે છે. એવી જ કંઈક બેંસની દશા છે. તેથી નાગપુર ને વરાહ તરફના લોકો બેંસને કંઈક હંડક મળે તેટલા ખાતર તેની પીડ પર છાંયુનો લેપ કરે છે. એ જનવરને ઉનાળામાં કેટલો બધો ત્રાસ થાય છે એનો તેમને ખ્યાલ હોય છે. કોઈ પણ ગામડામાં જઈ ત્યાં બેંસ કેટલી છે અને પાડા કેટલા છે તેની તપાસ કરશો તો બેંસો ૧૦૦-૧૫૦ અને પાડા ૧૦-૨૦ છે, એવો જવાબ તમને મળશે. એમને તમે પૂછો કે નર અને માદા એટલે કે સ્ત્રીપુરુષની સંખ્યામાં આવો મોટો ફેર કેમ? તો આપણા ગામડાના લોકો જવાબ આપશે, "શું કરીએ! પ્રજાની મરત જ એવી જ કે, પાડો ઝાઝા દિવસ જીવતો નથી." જેવો અહીં પણ બગવાનની કરણી આવી. આ આપણી અજુકિનું લક્ષણ છે.

આપણે ભેંસની તકલીફનો વિચાર ન કરતાં તેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ; અને પાડાની ઉપેક્ષા કરી તે લાંબો વખત જીવતા નથી અને જીવવાના નથી, એમ કહીએ છીએ. ટૂંકમાં, આપણે ભેંસની સેવા કરીએ છીએ એમ પણ નથી. આપણે તેનો કેવળ ઉપયોગ કરીએ છીએ સેવાને નામે મીઠું છે. આ પરથી આપણે ગોસેવા સંઘની સ્થાપના શા માટે કરીએ છીએ એ તમને સૌને સમજશે.

કેટલાક લોકો કહે છે કે, “હિંદુસ્તાન કૃષિપ્રધાન દેશ છે, તેથી ખેતી માટે બળદ જોઈએ, બળદ જોઈએ એ ચંચો વઢે છેતી તો માથ પશુ જોઈએ જ, વગેરે તમારી કેમ ન કરવી? વિચારસરણી ઠીક છે. પણ હિંદુસ્તાનને માટે આ જ એક અર્થશાસ્ત્ર હોઈ શકે? ખીનું અર્થશાસ્ત્ર ન હોય? પરિસ્થિતિ અનુકૂળ થાય ત્યારે ખેતીનું કામ ટ્રેક્ટરથી કેમ ન કરવું?”

આના જવાબમાં હું પૂછું છું કે, ટ્રેક્ટર ચલાવીશું તો બળદનું શું થશે? જવાબ મળે છે, “બળદ હિંદુસ્તાનના લોકોએ ખાઈ જવા. હિંદુસ્તાનના લોકો ખીન અનેક પ્રાણીઓનું માંસ તો ખાય છે. એવી જ રીતે બળદનું માંસ પણ ખાઈ શકાય. આ માર્ગ કેમ ન સ્વીકારવો?” આવી રીતે બળદને ખાઈ જવાની વ્યવસ્થા થશે ત્યારે જ ટ્રેક્ટર વડે જમીન ખેડવાની યોજના થઈ શકશે. એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે, હિંદુઓ બળદ ખાવાને તૈયાર ન હોય તો બિનહિંદુઓ ખાય. આજે પણ હિંદુઓ ગાયને વેચે છે. જાતે કસાઈ પાસેથી પૈસા લે છે અને કસાઈને ગોહત્યાનું પાપ પધરાવી દે છે! આવી સુંદર આર્થિક વ્યવસ્થા તેમણે પોતાને માટે કરી છે! હિંદુ કહે છે કે, હું કસાઈને ગાય મફત આપી દઉં તો હું ગોહત્યાના પાપનો ભાગીદાર થઈશ. પણ હું તો તેને ગાય વેચી દઉં છું, એટલે પાપનો ભાગીદાર નથી થતો. આ જ વ્યવસ્થાને જરા વધારે વ્યાપક બનાવીએ તો બધું બરાબર થઈ જશે.

આપણે બેંસ પાસેથી દૂધથી મેળવીએ, બળદને ખાઈ જઈએ, યંત્રો વડે ખેતી કરીએ એટલે ત્રણેયનો સવાલ ઊઠી જશે !

આના જવાબમાં બળદ ખાવો કેમ યોગ્ય નથી તે હું તમને સમજાવવા માગું છું. પૂર્વપક્ષવાળાઓની દલીલ એવી છે કે, પૂર્વ-ગ્રહના માર્ગો થોડા ચક્રમો બળદ બલે ન ખાય, પણ બાકીના ખાધા વિના રહેવાના નથી, અને આમણે યંત્ર દ્વારા સુખેથી ખેતી કરી શકીશું. આ સુદા પર આપણા વિચારો સ્પષ્ટ હોવા જોઈએ. મને ખાતરી છે કે, હિંદુસ્તાનની આજે જે સ્થિતિ છે, અને ભવિષ્યમાં થવાની છે, તેમાં આપણે ગોમાંસબહુલનો પ્રચાર કરીશું, અને યંત્રોની મદદથી ખેતી કરીશું, તો આપણે શ્રવતા રહેવાના નથી. આ વાત બરાબર સમજી લેવાની જરૂર છે. હિંદુસ્તાનના લોકો ગાયબળદને ખાવા માંડશે તો કેટલાં ગાયબળદ જોઈશે? એટલા બધા બળદની પેદાશ આપણે નહીં કરી શકીએ. કેવળ નામનું ગોમાંસ ખાવાનો ઢોંગ તો નથી કરવાને? માંસ ખાવું જ હોય તો એ આપણા આહારનો એક નિયમિત ભાગ બનવો જોઈએ. તો જ એમાંથી જે લાભ થવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તે યાવ. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે માણસ દીઠ સવા એકર જમીનને જોડે આપણને ખાવા માટે પૂરતા બળદ પેદા થાય એ શક્ય નથી. આપણે એવો ધંધો કરવા માંડીએ, અને ખેતી ટ્રેક્ટરથી થવા માંડે, તો એક, ટ્રેક્ટરનું ખર્ચ વધશે, બીજું, માંસ પણ પૂરતું નહીં મળી શકે અને છેવટે, ગાયબળદનો વંશ નાશ પામશે ને એની સાથે અહીં માનવવસનો પણ અંત આવશે.

યુરોપ અને અમેરિકાની આ બાબતમાં શી સ્થિતિ છે તે જોઈએ. દક્ષિણ અમેરિકાના આર્જેન્ટીના નામના

યુગેનમેરિજાનો દેશમાં મોટાં મોટાં બીડાવાનો ખુસો પ્રદેશ

દારાજો હોવાથી ત્યાં ગાયબળદને ચરવા માટે પૂરતી

સગવડ છે અને તેથી ત્યાં મોટા પ્રમાણમાં તેમની

પેદાશ થાય છે. અને એકલા બનોઆવરિ જંદરમાં દરરોજ દસ

હજાર બળદની કતલ થાય છે અને ત્યાંથી તેના માંસનાં ડબ્બા દૂર દૂરનાં દેશોમાં મોકલવામાં આવે છે. યુદ્ધને લીધે આ વ્યવસ્થા હવે યુરોપને ફાવે તેવી રહી નથી. પણ આમેય આ ક્રમ આવી રીતે ચાલુ રહે તો વખત જતાં લોકોને માંસ મળવું મુશ્કેલ થશે. તેથી યુરોપના ડોક્ટરોએ એવી શોધ કરી છે, અને લાંબો વિચાર કર્યા પછી એવો નિર્ણય આપ્યો છે કે,—આમાં પણ મતભેદ હોવાનો સંભવ છે; કારણ ડોક્ટરોમાં હંમેશા મતભેદ હોય છે—માંસના કરતાં દૂધમાં વધારે મુશ્ય છે. આ શોધ આપણા વૈદ્યોએ અને હકીમોએ ધણા વખત પહેલાં કરેલી છે. મારું માનવું છે કે, આજે યુરોપના લોકો જેમ માંસાહાર કરે છે તેવી જ રીતે હિંદુસ્તાનના લોકો પ્રાચીન કાળમાં માંસાહાર કરતા હતા. છેવટે તેઓ એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે, માંસને બદલે આપણે દૂધ વાપરીશું તો જીવતા રહીશું, અને ગાય પણ જીવતી રહેશે. તેથી ટ્રક્ટરનો ઉપયોગ કરવાથી આપણા પ્રશ્નો ઉકેલ થતો નથી. તેથી આપણે એ સમજવું જોઈએ કે, માંસના કરતાં દૂધ પર આધાર રાખવો બધી રીતે આવશ્યક તેમ જ અનિવાર્ય છે.

મારી ભવિષ્યવાણી છે કે, જેમ જેમ વસ્તી વધતી જશે તેમ તેમ દુનિયાભરમાં માંસનું મહત્ત્વ ઓછું થશે, અને દૂધનું વધશે. ‘દૂધ પણ આખરે પ્રાણીજન્ય છે ને?’ એમ પૂછવામાં આવે છે. હા, છે તો ખરું. ‘તો પછી દૂધને પવિત્ર શાથી માનવામાં આવ્યું છે?’ એનો જવાબ મેં અત્યારે જો કંઈ કહ્યું તેમાંથી મળી રહે છે. હમણાં જ મેં કહ્યું કે, એક કાળે હિંદુસ્તાનમાં માંસાહાર પ્રચલિત હતો. એમાંથી છૂટવા માટે શું કરવું એવો સવાલ પેદા થયો. યોગીઓએ અને વૈદ્યોએ ગાયના દૂધનો મહિમા લોકો આગળ વર્ણવ્યો. એ વખતે માણસને માંસાહારમાંથી છોડાવી શકે એવી દૂધ

એ એક ચીજ દેખાઈ. તેથી દૂધ પવિત્ર મનાયું. આનો પુરાવો વેદમાં પણ મળે છે. ઋગ્વેદમાં વચન છે કે, ગોમિષ્ટરેમ મમર્તિ દુરેવામ્, યથેન સુષં પુષ્કૃત વિશ્વમ્ । આ મંત્રનો હું આમ અર્થ કરું છું : દુનિયાની જૂણ તો અમે ધાન્યની મદદથી સંતોષી રહીએ છીએ. પણ દુરેવો મમર્તિમ્ એટલે દુર્માર્ગ તરફ દોરી જનારી અબુદ્ધિનું એટલે કે માંસ ખાવા તરફ પ્રવૃત્ત કરનારી અબુદ્ધિનું અમે ગાયના દૂધની મદદથી જ નિવારણ કરી રહીએ એમ છે. બધી જાતની અબુદ્ધિ દૂર કરવાના કામમાં ગાયનું દૂધ અમને ઉપયોગી થાય છે. તેથી ગાયનું દૂધ પવિત્ર મનાયું અને મનાવાનું. આ બધાનો સાર એ કે, જે લોકો ટ્રેક્ટરનિષ્ઠાનો પ્રચાર કરે છે તે ભીંત જૂથા છે.

આટલું કહ્યા પછી મારે જાડું ઝોણું કહેવાનું બાકી રહે છે.

એટલે હવે આપણા સંઘના સભ્યોની ફરતે ફેટલીક સૂચનાઓ બાજન થોડું કરી દઉં. આજે રક્ષા એક સંઘની સ્થાપના થઈ છે. આ વિષયને અંગે હિંદુસ્તાનને વિચાર કરતો કરવાનો છે, પ્રેરણા આપવાની છે. આપણે એક વ્યાપક પ્રચારકાર્ય કરવાનું છે. પણ સૌથી પ્રથમ કામ એ કરવાનું છે કે, ગોસેવાસંઘના જેટલા સભ્યો હોય તેમણે સ્વદેશી ધર્મને અનુસરી પોતા જ્યાં હોય ત્યાં, કામ શરૂ કરી દેવું જોઈએ. દરેક શહેરમાં ગાયનું ચોખ્ખું અને સારું દૂધ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ગામમાં ગાયો પાળી ગોસેવાને હિતેજન આપવું જોઈએ, અને પ્રયોગશ્રેષ્ઠ નજીકમાં જ રાખવું જોઈએ. અમારો વિદ્યાર્થી જેમ ગાયની વ્યક્તિગત સેવા કરે છે, તે પ્રમાણે, જની રહે તો, વ્યક્તિગત સેવા કરવી જોઈએ. આનું કાનું ન કરતાં આપણે કેવળ વ્યાપક મનપ્રચાર કરવા મંડી પડીશું તો આ કાવનો વિકાસ નહીં થાય. કેમકે પણ જાતની સક્રિય સેવા આપણે

ત્યાં હોઈએ ત્યાં શરૂ કરવી જોઈએ. કાર્ય કરવાનો આ એક માર્ગ મેં સૂચવ્યો છે.

બીજી વાત એ છે કે, આપણા ગોસેવા સંઘના ઘણાખરા સભ્યો બીજાં રચનાકાર્યો કરનારાઓમાંના છે.

વિધાયક દૃષ્ટિની આપણી દૃષ્ટિ એવી હોવી જોઈએ કે, આપણાં જોટલાં કાર્યો છે તે ખંડિત સ્વરૂપમાં જુદા જુદા કક્કડા છે એમ સમજીને કરીશું, તો

સફળતા નહીં મળે. ખાદી, પ્રમોશીય, ગોસેવા વગેરે બધાં મળીને એક પૂર્ણ કાર્ય છે, એ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે.

આને અંગે એક દાખલો આપું. અમે બધા સુરમાંવ ગયા હતા. ત્યાં અમે એક તેલઘાણી ચલાવીએ છીએ. એ ઘાણીનું તેલ ગામના લોકોને મળે છે. ગામવાળાઓને પૂછ્યું, એક ઘાણી વડે ગામની જરૂર પૂરી પડશે? તેમણે જવાબ આપ્યો, એક ઘાણીથી પૂરતું કામ થતું નથી. પછી પૂછ્યું, તો તમે બીજી ઘાણી કેમ શરૂ કરતા નથી? તેમણે કહ્યું, કરી શકાય તો બહુ સારું. એટલે બે ઘાણી ચલાવવાનું નક્કી થયું. બધું તેલ ગામમાં પિલાય તો બહારનું તેલ ગામમાં ન આવે, અને આવવા પણ ન દેવું. બે ઘાણી તો ઘર્ષ. પણ સલાહ ભીલો થયો કે જોળ થાય તેનું શું કરવું? કારણ, ત્યાં પૂરી કિંમત આપી જોળ લેવા જોટલી માગ નહીં. એટલે એ જોળનો હિપચોગ કરી શકે એટલી માથો ત્યાં રાખવાનું નક્કી થયું. આવી રીતે ત્યાં ગોસેવા તેલઘાણી સાથે સંકળાર્થ ગઈ. આવી રીતે આપણે ખાદી, તેલઘાણી, ગોસેવા વગેરે બધી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો એકત્ર વિચાર કરીશું ત્યારે આપણી યોજના અસફળ અને અર્થહીન નહીં, પણ સફળ અને અર્થવાળી થશે. આપણે બધાં કામમાં માથું મારવું જોઈએ એમ કહેવાનો મારો આશય નથી. પણ આપણા જે કાર્યકર્તાઓ જુદાં જુદાં કામમાં પડ્યા છે તેમને માટે હું આ એક દૃષ્ટિ રચી કરું છું.

હમણાં જ એક સવાલ પૂછવામાં આવ્યો કે, ગોસેવાનું કામ રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં સમાય છે ? બાપુજીએ એનો અહિંસાની દૃષ્ટિથી પોતાની સૌમ્ય ભાષામાં જવાબ આપ્યો. એ જ સવાલ મને પૂછવામાં આવે તો હું પૂછનારને સામે સવાલ પૂછું કે, ગોસેવાનું કાર્ય એ વિધ્વસક કાર્ય છે એમ તમે માનો છો ? તે વિધ્વસક ન હોય તો વિધાયક કે રચનાત્મક છે એ દેખીતું છે. આટલું સમજવાની છુદ્દિ પણ આપણામાં ન હોય ? આપણે ખાદી, મામોગ્રોમ અને ગોસેવાને અલગ અલગ ઢુકડા માનીશું તો એ બધાં કાર્યો પ્રાણહીન થશે. આ જ આપણું અર્થશાસ્ત્ર છે, અને એ આપણે સમજી લેવાનું છે. તેને આપણે પરિપૂર્ણ અને સર્વાંગી બનાવવાનું છે. આપણા સંઘના સભ્યોને હું કહું છું કે, તમે ગોસેવાના કામમાં બેદર્દાઈ ન વાપરતા. એને પરિપૂર્ણ કરવા માટે તનતોડ પ્રયત્ન કરો અને શાસ્ત્રીય ઢબે વ્યવસ્થિતપણે કામ કરો.

બાઈઓ, મારે આ વખતે તમને જે કંઈ કહેવાનું હતું તે મેં કહી દીધું. હાલ તુરત વધારે કશું કહેવાની મને જરૂર જણાતી નથી.

પ્રાર્થના પછી*

પ્રથમ મારે પોતાને વિષે કહી દઉં. કુલ નવ મહિનામાં મારું નવ રતલ વજન ઘટ્યું. તેમાંથી છ રતલ વજન પાછું મેળવ્યું. ખોરાક હું અહીંના જેવો જ લેતો હતો.

મારો રોજનો કાર્યક્રમ આવો હતો : સવારની પ્રાર્થના, આસપાસ ચારે બાજુ સૂતેલા લોકોને તાસ ન થાય તેટલા માટે હું મનમાં કરતો. તે પછી પ્રાતર્વિધિ, વાચન, નાસ્તો; પછી ૮૧ વાગ્યા સુધી બે વર્ગો લેતો. એક વર્ગ સંસ્કૃત વાસ્ત્મીકિ રામાયણનો; બીજો, ગીતાવિષયક ચર્ચાનો. વર્ગ પછી ફરવા જતો. પછી થોડુંક લખતો. તે પછી ભોજન, આરામ; બાદ થોડો વખત કાંતતો. પછી અહીંની જેમ અર્ધો કલાક સમૂહકાંતણુ થાય છે. તેમાં બધા સામેલ નથી થતા, પણ અર્ધો ઉપર જોડાય છે ખરા. કાંતણુ પછી આગલે દિવસે કાંતેલા તારની નોંધ થાય છે. તે પછી ફરવાનું. સાંજના ભોજન પછી વીસ મિનિટ ખાલી હોય છે. તે પછી સાંજની પ્રાર્થના. હાલ પ્રાર્થનામાં આપણી સ્વરાજની થી કલ્પના છે તે કહેતો. રામાયણ વાંચતો હતો, પણ આંખને લીધે તે બધ ક્યું. પ્રાર્થના પછી ૮૧ વાગ્યે સૂઈ જતો અને ૪ વાગ્યે ઊઠતો.

મારી આંખની બાબતમાં લોકોને થોડીધણી માહિતી મળી હશે. આખ કંઈક નબળી પડી છે એ વાત સાચી છે. કુરાનના વાચનથી આમ થયું છે. તહીં તોય યાત જ. પણ આજે

* બ્યક્તિગત સત્યાગ્રહની લડતમાં બીજી લેલયાત્રા પછી ૧૨-૭-'૪૧ ને રોજ નાલવાડી મુકામે સાંજની પ્રાર્થના પછી કરેલા પ્રવચનનો આર.

જે થાક જણાય છે તે થોડા વરસ પછી જણાત. આ થાકને કારણે વધારે વાંચવાનું થવાની શક્યતા હવે રહી નથી. ફરજ તરીકે જેટલું વાંચવું પડે છે, તેથી વધારેની જરૂર પશુ નથી. મેં આખને તરફી આપવાનું બંધ કર્યું. સવારે ફક્ત અર્ધો કલાક કુરાનને આપતો.

હવે જેલના વાતાવરણ વિષે થોડુંક કહું. ત્યાં જુદા જુદા પ્રકારના લોકો છે. પ્રાન્તિક સમિતિના પ્રમુખ છે, તાલુકા સમિતિના પ્રમુખો છે, ધારાસભાના સભ્યો અને બીજા અનેક હોદ્દાઓ પશુ છે. તેમની પાસેથી ઘણું લેવા જેવું છે. મારા ધ્યાનમાં એક વાત આવી તે એ કે, આ આખા સમાજને સાથે રહેવાનું છે તો તેમનામાં કોઈ પણ પ્રકારની સામુદાયિક ભાવના નિર્માણ થવી જોઈએ.

સામુદાયિક ભાવના નિર્માણ થવા માટે અને તકલી સારામાં સારું સાધન લાગે છે. આ વાતનો અનુભવ જેલમાં ઘણાંને થયો. મારું જ્યારે છૂટવાનું નહીં થયું ત્યારે બીજી મંડળીએ 'આવની કાસે રોજના અર્ધો કલાકને બદલે એક કલાક કાંતીને એ બધું સૂતર વિતોળાને આપીશું,' એમ હરાબ્યું. કાસે મારા છૂટવાને વખતે બધાં લોકો ભેગા થયા હતા. તેમના પ્રેમના ચિહ્ન તરીકે તેમણે એ સૂતર મને આપ્યું છે. આ જ સમુદાયભાવના છે.

એપ્રિલની ૬મી કે ૧૩મી બેમાંથી કોઈ પણ એક તારીખે કેટલાક જણાએ ચોવીસ કલાક અખંડ રેલિયો ચલાવ્યો હતો. તેમાં વિગેય કહેવા જેવું એ કે જે જાણે એ તકલીઓ ૨૪ કલાક અખંડ ચાલુ રાખી આવી હતી. આવો પ્રયોગ આપણે ત્યાં ૬૭ કદી કરવામાં આવ્યો ન હતો, એ ત્યાં થયો. તેમાંથી એક જાણે ૨૪ કલાકમાં ૨૧ લટ સૂતર કાંત્યું. કલાકની એક લટ યાત્ર તો સારી ગતિ કહી શકાય. કાનનારાએ બન્ને હાથે સૂતર કાંત્યું. તેને થાક જરૂર લાગ્યો હતો. પણ તે મુખ્યત્વે બેસવાથી; હાથ કે પિંડી દુઃખવા માંડ્યાં નહોતાં.

હવે મારે અહીંના લોકોને કેટલીક વાતો કહેવાની છે. મારું ધ્યાન કપાસ ઓળીને સળિયોપાટવાની પદ્ધતિથી લોકોને પૂણી બનાવવાના પ્રયોગ પર ચોંટ્યું છે. એ બાબતમાં મેં એક લેખ લખ્યો હતો. એમાં મેં એવી સૂચના કરી હતી કે આ બાબતમાં પ્રયોગ કરનારાઓ મને પોતપોતાના અનુભવ જણાવે. પણ કોઈની પાસેથી એ બાબત મારી પાસે કશી ખબર આવી નથી. મેં જોક્ષમાં એ પ્રયોગ શરૂ કર્યો હતો; પણ મારાં આંગળાંના પરસેવાને કારણે એ મારે બંધ કરવો પડ્યો. તેમ છતાં જે કંઈ અનુભવ થયો તે પરથી વિચાર કરતા લાગે છે કે બધી ક્રિયાઓ સાથે એક કલાકમાં એક લઘુ સૂતર કાંતવામાં વાંધો નહીં આવે. એ ક્રિયામાં પાર વગરની શક્યતા છે. એને માટે આપણે ત્યાંના કેટલાક લોકો રોજ નિયમિતપણે અર્ધો કલાક આપે તો સારું.

આપણા લોકોએ પોતાના જીવનનાં તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આપણે ત્યાંના લોકોને આપણા સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાનનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. ખાદીશાસ્ત્રની જે પરીક્ષાઓ શરૂ કરવામાં આવી છે તે તો બધી આપની જ જોઈએ. તે ઉપરાંત આપણે ત્યાંનાં બધાં માણસોએ ગ્રામોલોગ, ખાદી, વગેરેના સિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

આપણા માણસોમાં હિંદુમુસ્લમાનોનો બેદરબાવ નથી. પણ આપણા મનમાં એવી બાવના નથી એટલે એ બાબતમાં આપણે માટે હવે કશું કરવાપણું નથી એમ નથી. આજે બધે જે રમખાણો ને દુષ્કરોડો થાય છે તેમાં પ્રાણ હોમવાનો વખત આવે તો ખુશીથી પ્રાણ આપવાની આપણી તૈયારી હોવી જોઈએ. આ યાદવાસ્થ્યમાં પ્રાણ આપવાનો વખત આવે તો તે આપણને શુભ મુહૂર્ત લાગવું જોઈએ. આપણો પ્રેમ એટલો વિકસિત થયો હશે તો જ આપણે તેમ કરી શકીશું. પ્રેમ ન હોય તો એમ ન કરી શકાય. એકબીજા પ્રત્યેનો પ્રેમ પરિપૂર્ણ અને હિતકટ હોવો જોઈએ.

હમણાં જ રામાયણમાં વાંચ્યું કે રામચંદ્ર જટાયુને કહે છે, “ભાઈ જટાયુ, તારા પુણ્યને લીધે તને સદ્ગતિ મળી છે. જેઓ પર-હિતની ખામતમાં તત્પર હોય છે તેમને માટે આ દુનિયામાં કશું દુર્લભ નથી.” આપણા ચિત્તમાં કોઈ પણ જાતનો ભેદભાવ ન હોવો જોઈએ. એમ હશે તો જ આપણે કસોટીમાંથી પાર જીતરીશું.

અહીં પ્રાર્થના કીટ થતી દેખાય છે. પણ છેવટે સૂતરની જે નોંધ થાય છે તેમાં બધાંનાં નામ દેખાતાં નથી. તે હોવાં જોઈએ. આ ખામતમાં પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રોનો દાખલો લેવા જેવો છે. લાખો માણસો જન્મે બાળુએ લડે છે. કેવી તેમની રચનાશક્તિ, કેવડો મોટો બદોબસ્ત! ચતુના હાથમાં પોતાની માલમિલકત ન આવે એટલા માટે પોતાનું સ્થાન છોડીને જતી વખતે તેને તેઓ વ્યવસ્થિત-પણે બાળી નાખે છે. લડાઈમાં જે જે સ્થાનો હુતતાં જાય છે તે તે ઠેકાણે તેમને પોતાની સાથે વીજળી, રેલવે, પાણી, ખેરાક બધું લઈ જવું પડે છે. આ તેમની રચનાશક્તિ આપણામાં આવવી જોઈએ અને આપણને સહજ થવી જોઈએ. સૂતર નોંધવાની આ નાનીશી ક્રિયામાં આપણે આપણી જીવનશૈલીનો અંશ રેડવો જોઈએ.

વિચાર કરો કે, મને જો આવી ટેવ ન પડી હોત તો હું જેલમાં શું કરી શકત? નહીં તો આજે જેલમાં જે પ્રેમની અંધિ દેખાય છે તે ન જોવા મળત. ત્યાં મહિને હજાર વાર સૂતર આપનારા ડપ ચરખા સંધના સભ્ય થયા. આ બધું પરિણામ શાનું છે? હવે આ બધું કેટલા દિવસ મુઠ્ઠી ટકશે એ એક પરમેશ્વર જાણે. પણ આપણે ન્યાં ન્યાં જઈએ ત્યાં ત્યાં આપણું વાતાવરણ આપણી આસપાસ નિર્માણ થવું જોઈએ. સૂર્ય ન્યા જાય છે ત્યાં પોતાની કિરણો પોતાની સાથે લઈને જ જાય છે.